

VU Research Portal

Maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen

Schreuder, H.

1981

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Schreuder, H. (1981). *Maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Maatschappelijke verantwoordelijkheid en
maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen

Stellingen

I

Ieder standpunt in de discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen is noodzakelijkerwijs normatief van aard.

II

Een integrale, financiële benadering van de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen is niet operationeel.

III

In de sociale berichtgeving van ondernemingen dienen zowel belevingsindicatoren als situationele indicatoren een plaats te vinden.

IV

Organisaties kunnen worden opgevat als welvaartsgeneratoren, ingebed in een veld van welvaartsfuncties van hun deelgenoten. Hun strategisch probleem is dan het creëren van een gemeenschappelijk welvaartsveld voor de deelgenoten. Dit probleem heeft een dynamisch karakter, aangezien het gemeenschappelijke welvaartsveld zal verschuiven als de constituerende welvaartsfuncties een verandering ondergaan.

V

De opkomst van de contingentiebenaderingen in de organisatietheorie vormt geen teken van afnemende, maar juist van toenemende mogelijkheden om grotere delen van de complexe werkelijkheid van organisaties te verklaren.

VI

Uit onderzoek onder de gebruikers van financiële jaarverslagen komen vaak significante verschillen naar voren in het belang dat diverse gebruikers-groeperingen toekennen aan afzonderlijke informatie-elementen. Zulke (absolute) verschillen zijn op zichzelf niet voldoende voor de conclusie van Benjamin en Stanga dat het moeilijk zal zijn de verschillende informatiebehoeften te bevredigen in een 'general purpose information set'.
(Zie J. J. Benjamin en K. G. Stanga, Differences in Disclosure Needs of Major Users of Financial Statements, Accounting and Business Research, Summer 1977, pp. 187-192.)

VII

Het tot nu toe verrichte onderzoek naar verschillen in voorspelkwaliteit tussen management-prognoses en externe prognoses van de financiële resultaten van ondernemingen is te zeer gebaseerd geweest op selectieve waarnemingen.

VIII

Het 'Hirshleifer-probleem' in de investeringsselectie is verwant aan het macro-economische kapitaaldebat, dat ook bekendstaat als de Cambridge-controverse. (Zie J. Hirshleifer, *On the Theory of Optimal Investment Decision*, *Journal of Political Economy*, Aug. 1958, p. 340.)

IX

Aangezien het inkomensbeleid ten opzichte van de vrije beroepen door de overheid wordt gevoerd op basis van een (collectief) 'norminkomen', is het consequent van de overheid maatregelen ter suppletie van het inkomen te verlangen indien de norm niet wordt gehaald. Is zij hiertoe niet bereid, dan dient het begrip 'norminkomen' blijkbaar te worden opgevat als 'maximuminkomen'.

X

De integratie van de twee bestaande assurantiebeurzen te Amsterdam en te Rotterdam tot één Nederlandse Assurantiebeurs is dringend gewenst uit een oogpunt van zowel effectiviteit als efficiency van dit deel van de assurantiebedrijfstak.

XI

De Nederlandse horeca hanteert de opslagmethode – op basis van de inkoopkosten – voor de prijszetting van gerechten en dranken. De toegepaste opslagfactoren vertonen niet of nauwelijks een relatie met de overige kosten. Deze wijze van prijszetting bergt een aantal gevaren in zich, waaronder een penetratiegevaar op lucratieve deelmarkten van de horeca.

XII

Voor het handhaven van een bepaalde omvang van het wetenschappelijk onderzoek in een tijd van bezuinigingen op de universitaire middelen vormen (inter-) facultaire onderzoeksinstituten bijzonder geschikte instrumenten.

XIII

Naast de traditionele belangstelling voor het probleem-oplossend vermogen van de wetenschap is in toenemende mate ook aandacht voor haar probleemgenererend vermogen gewenst.

XIV

Tijdens een promotieplechtigheid behoeven niet slechts academische vragen te worden gesteld.

Stellingen behorende bij het proefschrift van H. Schreuder, *Maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen*, Leiden, 1981.

Aan mijn ouders

Woord van dank

Behalve aan mijn promotoren, die mij steeds op stimulerende wijze hebben begeleid, spreek ik ook graag mijn dank uit aan de volgende personen voor hun commentaar bij eerdere versies van de aangegeven delen van de tekst: prof. dr. P. J. D. Drenth (par. 5.1.-5.4.); prof. dr. J. J. Klant (appendix); drs. J. H. R. van de Poel (hoofdstuk 2); drs. W. Smid (par. 5.4.4.); R. Wijkstra (hoofdstuk 2); dr. H. L. G. Zanders (par. 5.1.-5.4.) alsmede de leden van de begeleidingscommissie (hoofdstuk 2) en de werkgroep (hoofdstukken 2 en 4) van het project 'Informatieverstrekking door Organisaties' van het Limperg Instituut, interuniversitair instituut voor accountancy.

VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

*Maatschappelijke verantwoordelijkheid
en
maatschappelijke berichtgeving
van
ondernemingen*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN
DE ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN
AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
DR. H. VERHEUL,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WISKUNDE EN
NATUURWETENSCHAPPEN,
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DONDERDAG 14 MEI 1981 TE 15.30 UUR
IN HET HOOFDGEBOUW DER UNIVERSITEIT, DE BOELELAAN 1105

DOOR

HEIN SCHREUDER

GEBOREN TE DJAKARTA

1981

H. E. STENFERT KROESE B.V. – LEIDEN

PROMOTOREN: PROF. DR. L. TRAAS
PROF. DR. B. GOUDZWAARD

ISBN 90 207 1032 X

© 1981 H. E. Stenfert Kroese B.V., Leiden-Antwerpen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor alle kwesties inzake het kopiëren van een of meer pagina's uit deze uitgave: Stichting Reprorecht te Amsterdam.

Inhoud

I. INLEIDING	1
1.1. Aanleiding tot deze studie	1
1.2. Probleemstelling en opzet van de studie	4
2. DE MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID VAN ONDERNEMINGEN	7
2.1. Onderneming en samenleving	7
2.2. Het klassieke model van de onderneming	12
2.3. Een beoordeling van het klassieke model	14
2.4. De argumenten pro	17
2.4.1. De maatschappelijke problemen	17
2.4.2. De macht en de middelen van ondernemingen	19
2.4.3. Verlicht eigenbelang	20
2.4.4. Maatschappelijke normen en waarden	22
2.4.5. Relatie tot de overheid	23
2.4.6. Onvolledige wetgeving	24
2.5. Een tussenbalans	25
2.6. De argumenten contra	27
2.6.1. Het winststreven	27
2.6.2. De macht van ondernemingen	28
2.6.3. Concurrentie	29
2.6.4. Relatie tot de overheid	30
2.6.5. Onduidelijkheid	31
2.7. Uitgangspunten	32
2.8. Het open model van de onderneming	34

2.9. Maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijk activisme	37
2.10. Maatschappelijke verantwoordelijkheid: een evaluatie	41
2.11. Wenselijkheid en realiteit	46
3. DE THEORIE DER EXTERNE EFFECTEN	49
3.1. Inleiding	49
3.2. Pigoviaanse welvaartstheorie	51
3.2.1. De 'external economies' van Marshall	51
3.2.2. De Economics of Welfare van Pigou	52
3.2.3. De kostencontroverse en het rentvraagstuk	57
3.2.4. Onderhandelingen als alternatief voor overheidsingrijpen	59
3.2.5. Conclusies	61
3.3. Paretiaanse welvaartstheorie	63
3.3.1. Interpersonele nutsvergelijking en het criterium van Pareto	63
3.3.2. De welvaartsbegrippen in de nieuwe welvaartstheorie	65
3.3.3. Externe effecten en de compensatietoets	67
3.3.4. Een evaluatie	68
3.3.5. Een verfijning	69
3.4. Bergsoniaanse welvaartstheorie	72
3.4.1. De oorspronkelijke formulering	73
3.4.2. Mogelijke interpretaties	75
3.4.3. Relevantie voor ons onderwerp	79
3.5. Van welvaartstheorie naar bedrijfseconomie	80
4. MAATSCHAPPELIJKE BERICHTGEVING	83
4.1. Inleiding	83
4.2. Verantwoordelijkheid, informatieverstrekking en verantwoording	84
4.3. Globale begripsbepaling	89
4.4. Een poging tot systematisering	91
4.5. Aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving	94

<i>Inhoud</i>	IX
4.5.1. De selectie van voorbeelden	94
4.5.2. De Sozialbilanz van STEAG A.G.	95
4.5.3. De Socio-Economic Operating Statement van Linowes	100
4.5.4. De Social-Environmental Audit van de First National Bank of Minneapolis	102
4.5.5. Het Maatschappelijk Verslag van AB Fortia	106
4.5.6. Het Comprehensive Social Accounting Model van Estes	111
4.6. Een beoordeling van integrale, financiële modellen	115
4.7. De basisvragen van de maatschappelijke berichtgeving	117
4.8. Samenvatting en nadere probleemstelling	119
 5. EEN INDICATORENBENADERING VAN DE BERICHTGEVING	 124
5.1. Inleiding	124
5.2. Maatschappelijke indicatoren: enige achtergronden	126
5.2.1. Hoofdmomenten in de ontwikkeling van maatschappelijke indicatoren	126
5.2.2. Accenten binnen deze ontwikkeling	128
5.2.3. Een welvaartstheoretische interpretatie	130
5.2.4. Situationele en belevingsindicatoren	133
5.2.5. De normativiteit van indicatoren	135
5.2.6. De inhoud van maatschappelijke indicatorensystemen	136
5.2.7. Een toespitsing op arbeidsindicatoren	140
5.3. Arbeidsindicatoren	142
5.3.1. Arbeidsindicatoren in het kader van onze probleemstelling	142
5.3.2. Arbeidssatisfactie als uitgangspunt	146
5.3.3. Het onderzoek naar de arbeidssatisfactie	148
5.3.4. Relevante facetten van het werk	151
5.3.5. Methoden en instrumenten	157
5.3.6. Een evaluatie van de toepassingsmogelijkheden	165
5.3.7. Arbeidssatisfactie en kwaliteit van de arbeid	167

5.4. Naar een toepassing van arbeidsindicatoren in het kader van de sociale berichtgeving?	176
5.4.1. Enkele procedurele aspecten	177
5.4.2. Een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving	182
5.4.3. Prospectieve introspectie	188
5.4.4. Arbowet, WOR en sociaal jaarverslag	191
5.4.5. Voor- en nadelen	198
5.5. Verbreding van het perspectief	201
5.5.1. Andere deelterreinen	201
5.5.2. Indicatoren van de consumptie	203
5.5.3. Milieu-indicatoren	208
5.5.4. Integratie van de berichtgeving	215
 6. SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	 219
6.1. Samenvatting	219
6.2. Praktische toepasbaarheid	224
6.3. Enige aanbevelingen	227
 APPENDIX: EEN METHODOLOGISCHE NOTITIE	 229
 AANGEHAALDE LITERATUUR	 246
 PERSONENREGISTER	 260
 ZAKENREGISTER	 264
 SUMMARY	 268

1

Inleiding

1.1. AANLEIDING TOT DEZE STUDIE

Welke taak en plaats hebben ondernemingen in onze samenleving? En welke consequenties vloeien daaruit voort voor de informatieverstrekking door ondernemingen? Zeer algemeen gesteld, zijn dat de twee hoofdvragen van deze studie. De lijn van het betoog loopt daarmee precies tegengesteld aan de richting waarin de belangstelling van de auteur zich in de loop der tijd ontwikkelde. Als bedrijfseconoom was deze aanvankelijk geïnteresseerd in de veranderingen die in de praktijk optraden in de informatieverstrekking door ondernemingen en in de theoretische voorstellen die op dit gebied werden gedaan. Zowel in de theorie als in de praktijk werd een grote verscheidenheid aangetroffen. Bij nadere bestudering drong de conclusie zich op dat deze verscheidenheid vooral moest worden verklaard uit verschillen in de onderliggende concepties van de onderneming (vgl. Schreuder, 1980, p. 256). Hoe men de onderneming ziet – scherper gesteld: welke verhouding daarbij wordt aangenomen tussen onderneming en samenleving en welke verantwoordelijkheid men de onderneming in deze context toemeet – bepaalt ten sterkste welke informatie van de onderneming wordt verwacht. Vandaar dat deze studie aanvangt met een bespreking van deze vragen en met het expliciteren van het eigen antwoord daarop.

Ondernemingen van enige omvang staan tegenwoordig volop in het licht van de publieke belangstelling. Hieraan zijn zowel factoren aan ondernemingszijde debet alsook invloeden vanuit de samenleving. Aan ondernemingszijde moet vooral de sterk toegenomen omvang van individuele ondernemingen worden genoemd, waardoor hun beslissingen belangrijker maatschappelijke gevolgen hebben. Mede daardoor heeft de samenleving steeds meer interesse gekregen voor het functioneren van

afzonderlijke ondernemingen. Velerlei groeperingen voelen zich belangstellende in of belanghebbende bij ondernemingen en worden als zodanig ook maatschappelijk erkend. Op vele uiteenlopende wijzen kunnen deze groeperingen trachten de besluitvorming in de onderneming te beïnvloeden, niet alleen door middel van hun marktgedrag, maar ook via rechtstreekse contacten, inspraak- en overlegprocedures, stakingen, boycot- en andere protestacties, druk via de media en dergelijke. De besluitvorming in de onderneming wordt ook steeds sterker beïnvloed door maatschappelijke regelgeving. Bestaande regels worden aangepast, waarbij zij vaak verder worden gedetailleerd, en nieuwe regels worden toegevoegd. Op deze en andere wijzen vindt een toenemende vervlechting van onderneming en samenleving plaats.

In het kader van deze ontwikkeling is de informatiestroom van ondernemingen naar (groeperingen in) de samenleving de laatste jaren sterk uitgebreid. De gebruikelijke *financiële informatie* wordt nu aanmerkelijk gedetailleerder verschaft dan nog niet zo lang geleden het geval was en deze informatie is ook aangevuld met nieuwe elementen. Ten dele is dit een gevolg van nieuwe regelgeving op dit gebied, waarbij in ons land vooral de werking van de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen (WJO) moet worden vermeld. Ten dele gaan ondernemingen ook onverplicht over tot uitbreiding van hun informatieverstrekking. De ontwikkeling in de praktijk kan dan na verloop van tijd neerslaan in de regelgeving. Ook de WJO vormde gedeeltelijk een neerslag van hetgeen zich in de praktijk bij de grotere ondernemingen reeds had voorgedaan.

De informatieverstrekking door ondernemingen is echter niet alleen toegenomen wat betreft de financiële uitkomsten, maar ook ten aanzien van *de sociale en meer algemeen-maatschappelijke aspecten*. In ons land kan bijvoorbeeld worden gewezen op de opkomst van het sociaal jaarverslag.¹ De sociale en maatschappelijke verslaggeving is overigens binnen een relatief korte tijd in een groot deel van de westerse wereld op gang gekomen (zie Schreuder, 1980). Veelal was ook hier sprake van onverplichte initiatieven van individuele ondernemingen. Zoals gezegd, was de verscheidenheid in deze individuele aanzetten vrij groot. Tegelijkertijd nam de theoretische belangstelling voor de niet-financiële informatieverstrekking door ondernemingen sterk toe. In de jaren zeventig vond een ware explosie van de literatuur over dit onderwerp plaats. 'Social accounting' werd een deelterrein waaraan afzonderlijk aandacht werd besteed binnen de accounting-opleidingen. Ook deze studie is aan dit onderwerp gewijd.

Welke redenen zagen wij aanwezig om een publikatie toe te voegen aan de snel groeiende literatuur? In de eerste plaats troffen wij vrij weinig publikaties aan waarin de onderliggende conceptie van de onderneming was geëxpliciteerd. Vele publikaties handelen direct over technieken voor de niet-financiële informatieverstrekking, het 'hoe'. De redenen waarom nu juist deze aanpak werd gekozen en geen andere blijven dan in het duister. Dergelijke publikaties bevatten vaak lijsten van informatie-elementen die opgenomen zouden kunnen of moeten worden in de berichtgeving van ondernemingen. Naar het criterium waarmee juist deze elementen zijn geselecteerd, kan men vaak slechts gissen. In deze studie wordt getracht vanuit een standpuntbepaling omtrent de 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' van ondernemingen door te redeneren naar de mogelijkheden en wenselijkheden ten aanzien van de 'maatschappelijke berichtgeving' van ondernemingen. Het 'waarom' is hier veel sterker benadrukt. Daarbij wordt op de koop toe genomen dat voor de lezer die een andere opvatting heeft omtrent het verantwoordelijkheidsgebied van ondernemingen ook delen van het verdere betoog aanpassing behoeven.

In de tweede plaats hadden wij de indruk dat in vele voorstellen te weinig gebruik gemaakt was van inzichten ontleend aan andere disciplines. Door hun louter bedrijfseconomische invalshoek kunnen deze voorstellen dan onbevredigend zijn vanuit een breder theoretisch perspectief en ook in de praktijk als te eenzijdig worden ervaren. De sociale en maatschappelijke aspecten van het functioneren van ondernemingen vormen immers bij uitstek een onderwerp dat de grenzen van de bedrijfseconomie overschrijdt. Waar het gaat om niet-financiële effecten van het ondernemingsgebeuren is in het volgende volop gebruik gemaakt van de resultaten die in de welvaartstheorie zijn bereikt bij de bestudering van externe effecten. Waar maatschappelijke indicatoren in het algemeen en arbeidsindicatoren in het bijzonder ter sprake komen, wordt het besprokene meestal gerekend tot het terrein van de sociologie respectievelijk de arbeids- en organisatiepsychologie. Dergelijke 'grensoverschrijdingen' houden het gevaar in dat voor beoefenaars van deze andere disciplines de behandeling van 'hun' onderwerpen te weinig diepgang of zelfs fouten vertoont. Daarvoor dan bij voorbaat onze verontschuldiging. Het onderzoek op dit terrein kan naar onze mening echter alleen door integratie van de resultaten van meerdere disciplines bevredigend verder ontwikkeld worden. Gehoopt wordt dat deze studie hieraan bijdraagt en dat ook vanuit andere disciplines een verdere inbreng zal worden geleverd.

Deze studie is nadrukkelijk gericht op *ondernemingen*. Veel van het-

geen besproken wordt omtrent maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke berichtgeving geldt waarschijnlijk ook voor niet-opwinst-gerichte organisaties. Juist de winstgerichtheid van ondernemingen speelt echter een belangrijke rol in de discussies omtrent de verantwoordelijkheid van deze organisaties, zoals in hoofdstuk 2 zal blijken. Mede gezien de noodzaak het reeds omvangrijke probleemgebied enigermate te beperken, hebben wij ervan afgezien stelselmatig na te gaan welke onderdelen van het betoog onverkort geldig zijn voor andere typen organisaties en welke onderdelen aanpassing behoeven. Slechts hier en daar worden opmerkingen daarover gemaakt. Onze indruk is dat de gegeven antwoorden op de hoofdvragen van deze studie grotendeels ook op andere typen organisaties toepasbaar zijn.

1.2. PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN DE STUDIE

De twee hoofdvragen van deze studie, die in de vorige paragraaf al globaal werden aangeduid, moeten nu worden gepreciseerd om de probleemstelling nader te kunnen aangeven. In de eerste plaats gaat het ons dan om een onderzoek naar de mogelijke betekenissen van de term '*maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen*'. Daarbij dient een zodanige begripsafbakening en operationele omschrijving tot stand te komen dat deze onder meer kan dienen als vertrekpunt voor het tweede deel van onze probleemstelling. In de tweede plaats dient namelijk te worden onderzocht welke consequenties aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid (in de door ons aangegeven zin) zal hebben voor de berichtgeving van ondernemingen. Daarbij is de aandacht vooral gericht op de vraag hoe gestalte kan worden gegeven aan de externe, niet-financiële berichtgeving.

In *hoofdstuk 2* wordt het eerste deel van de probleemstelling ter hand genomen. De term '*maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen*' wordt hierin voorlopig opgevat als een verwijzing naar de verantwoordelijkheid die voortvloeit uit de maatschappelijke taak en plaats van ondernemingen. Het is dan duidelijk dat eerst de verhouding tussen onderneming en samenleving aan de orde gesteld moet worden. Daarbij wordt de onderneming als uitgangspunt gekozen. Nadat enkele benaderingen van deze problematiek de revue zijn gepasseerd, wordt de meest beperkte opvatting over de verantwoordelijkheid van ondernemingen besproken (de zgn. 'klassieke visie'). Vervolgens worden argumenten pro en

contra een ruimere opvatting aangedragen, waarna een eigen standpunt in deze discussie wordt ingenomen. Nadrukkelijk wordt onderkend dat dit standpunt, evenals elk ander mogelijk standpunt op dit gebied, van normatieve aard is. Nu is de verhouding tussen normativiteit en wetenschap allerm minst onomstreden. Derhalve wordt in de *appendix* een uiteenzetting gegeven van de opvattingen van de auteur hierover. Dat deze materie in een appendix wordt aangesneden, betekent zeker niet dat dit aspect als ondergeschikt wordt beschouwd, integendeel zelfs. Deze indeling is alleen gekozen om de loop van het betoog niet te onderbreken.

In onze afbakening van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' spelen de effecten die van de onderneming uitgaan een belangrijke rol. Met name wordt gewezen op de effecten die niet direct in marktgrootheden tot uitdrukking komen. Dergelijke effecten staan in de economische theorie bekend als 'externe effecten' en zijn vooral bestudeerd in het kader van de welvaartstheorie. In *hoofdstuk 3* wordt nagegaan welke inzichten aan de welvaartstheorie kunnen worden ontleend ten behoeve van het tweede deel van onze probleemstelling. De conclusies van dit hoofdstuk zijn voornamelijk negatief in die zin dat duidelijk wordt wat niet kan.

In *hoofdstuk 4* wordt de brug geslagen van het eerste naar het tweede deel van onze probleemstelling. Nagegaan wordt in welke opzichten de informatieverstrekking door ondernemingen wijziging zal ondergaan, indien ons standpunt ten aanzien van de maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt onderschreven. Vervolgens worden de aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving die in theorie en praktijk reeds zijn gegeven, gesystematiseerd en worden enkele voorbeelden hiervan kritisch besproken. Deze bespreking heeft onder meer tot doel te komen tot een lijst van basisvragen waarop elke poging tot maatschappelijke berichtgeving een antwoord zal moeten geven. Aan het eind van dit hoofdstuk worden deze basisvragen geïnventariseerd en wordt bezien in hoeverre in het voorgaande reeds een aanloop tot beantwoording hiervan is gegeven. Als vanzelf komen wij zo tot de probleemstelling voor ons slothoofdstuk.

Op grond van de negatieve conclusies uit hoofdstuk 3 achten wij een integrale, financiële waardering van de ondernemingseffecten vooralsnog niet mogelijk. In *hoofdstuk 5* wordt dan onderzocht in hoeverre een indicatorenbenadering van de maatschappelijke berichtgeving vruchtbaar kan zijn. In de loop van dit hoofdstuk wordt deze vraag toegespitst op de sociale berichtgeving. Hiervoor wordt een mogelijke structuur aangegeven en worden enkele procedurele aspecten besproken. Nadat de voor- en nadelen van de geschetste ontwikkelingsgang van de sociale bericht-

geving zijn weergegeven, wordt het perspectief weer enigszins verbreed. De aandacht wordt dan gericht op een indicatorenbenadering van enkele andere deelterreinen van de maatschappelijke berichtgeving, terwijl tevens de mogelijkheden tot integratie van deze berichtgeving aan bod komen.

2

De maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen

2.1. ONDERNEMING EN SAMENLEVING

In het denken over het functioneren van ondernemingen in de samenleving heeft zich een opvallende ontwikkeling voorgedaan. In navolging van vele andere auteurs¹ kan deze evolutie – in sterk vereenvoudigde en schematiserende vorm – tot uitdrukking worden gebracht door een korte bespreking van een drietal modellen:

- het klassieke model van de onderneming
- het management-model van de onderneming
- het open model van de onderneming.

Deze modellen kunnen worden beschouwd als de neerslag van de historische ontwikkeling van de onderneming en van het ondernemingsgedrag in de bedrijfseconomische theorie. Als zodanig liggen zij ook ten grondslag aan de verslaggevingstheorie (Chatfield, 1974, p. 217). Aan het slot van deze paragraaf zal worden ingegaan op de empirische relevantie van de besproken modellen.

Het *klassieke model* van de onderneming gaat terug op het werk van Adam Smith en Alfred Marshall. Het is geënt op het klassieke marktmodel van de volledig vrije mededinging. De ondernemingen zijn relatief klein en hebben zich te voegen naar het dictaat van de markt. Zij worden rechtstreeks bestuurd door de eigenaar(s). Deze ondernemers-eigenaars streven uit eigenbelang naar een zo hoog mogelijke winst. Zij kunnen – op straffe van verliezen en eliminatie – geen andere overwegingen dan die

1. Zie o.m. Jacoby (1973), Hay & Gray (1974) en Picot (1977). Chatfield (1974) en Traas (1975) hebben zich met de consequenties van deze ontwikkeling voor de verslaggeving beziggehouden.

welke de markt dicteert bij hun beslissingen betrekken. Volgens Smith behoorde de ondernemer dat ook niet te doen, want hij zal als het ware door een 'onzichtbare hand' worden geleid: 'By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it'. Aangezien zal blijken dat aan deze klassieke visie op ondernemingen nog steeds belangrijke argumenten tegen een verruiming van de verantwoordelijkheid van ondernemingen worden ontleend, zal het klassieke model in de volgende paragraaf nader worden uitgediept om als basis voor het verdere betoog te kunnen dienen.

Vooraf door de onderkenning van een toenemende scheiding tussen leiding en eigendom (Berle & Means, 1932) is de klassieke visie geleidelijk losgelaten en vervangen door het *management-model* van de onderneming. Hierin is de onderneming uitgegroeid tot een zelfstandige entiteit die niet meer kan worden vereenzelvigd met de eigenaar(s). De managers hebben ten dele de macht overgenomen (Burnham, 1941), zij het onder meer of minder sterke controle van de eigenaars-aandeelhouders. Bij sommige grote ondernemingen leidt een steeds verdergaande versnippering van het aandelenbezit tot een 'endocratische' bestuursvorm (Rostow, 1966), waarin het management een 'self-perpetuating oligarchy' is. Ook het toenemend belang van institutionele beleggers die geen gebruik maken van het stemrecht dan wel vrijwel automatisch met het management meestemmen, draagt hiertoe bij.² Het management-model is echter nog fundamenteel gesloten van aard; aan de wisselwerking tussen onderneming en omgeving wordt nog weinig aandacht besteed. Wel wordt onderkend dat in dit model aan de maximalisatie van de winst niet meer het absolute primaat kan worden toegekend, zoals in de klassieke visie. 'Eigen' overwegingen van het management kunnen een rol gaan spelen. Hierdoor is in principe de deur geopend voor 'maatschappelijke' overwegingen bij de besluitvorming binnen de onderneming. Of deze inderdaad tot uiting komen, is nu – binnen de gegeven mogelijkheden – afhankelijk van de instelling van de ondernemingsleiding.

Ten slotte ontstaat de idee van de onderneming als een maatschappelijk subsysteem. In deze visie staat de onderneming in een steeds toenemende

2. Zie hierover bijv. Baum & Stiles (1965) of De Man, Schreuder & Eijgenhuijsen (1978). Beesley & Evans (1978, p. 16) merken op dat deze ontwikkeling bijdraagt aan de aantasting van de legitimiteit van eigendomsrechten, die op zich al plaatsvindt in het management-model: 'That any distinctive rights should attach to ownership is less clear as ownership becomes increasingly vested in large-scale, diversified funds, administered at arm's length from the company, with little propensity to intervene, and with standard expectations of return and growth'.

wisselwerking met de omgeving. De onderneming functioneert nu als een open systeem dat wordt beïnvloed door zijn omgeving en op zijn beurt ook de omgeving weer beïnvloedt. In dit *open model* wordt de onderneming beschreven als een samenwerkingsverband (coalitie) van participanten. De kring der participanten is aanzienlijk wijder getrokken dan voorheen: bijvoorbeeld ook de werknemers, de consumenten en de samenleving als geheel behoren daartoe. Naast de belangen van de aandeelhouders en het management gaan ook die van de overige groepen participanten een eigen rol spelen in het besluitvormingsproces.³ In dit model vormt de afweging van de diverse deelbelangen bij de onderneming een belangrijk probleem. Het zal dan duidelijk zijn dat in het open model de band tussen onderneming en samenleving sterker is aangehaald dan in de twee vorige modellen. Aangezien in dit model voor de belangen der participanten, waaronder de samenleving als geheel, een essentiële plaats is ingeruimd, zijn de maatschappelijke consequenties van het ondernemingsgebeuren niet meer te beschouwen als min of meer toevallige uitkomsten dan wel als facultatief in de overwegingen te betrekken aspecten, maar dienen deze te worden opgevat als *inherent* aan het functioneren van ondernemingen.

De erkenning van de toenemende wisselwerking tussen onderneming en omgeving wordt dan ook wel aangeduid als de 'vermaatschappelijking' van de onderneming. Hiermee wordt een situatie bedoeld van meer en ingrijpender effecten van ondernemingen op de samenleving en van meer en ingrijpender eisen van de samenleving met betrekking tot het functioneren van ondernemingen (Van Dijk, 1975, p. 6).⁴ Inderdaad lijken aan dit proces van vermaatschappelijking zowel factoren aan ondernemingszijde debet als invloeden vanuit de samenleving. Aan ondernemingszijde moet vooral de sterk toegenomen omvang van afzonderlijke ondernemingen worden genoemd. Deze groei is gepaard gegaan met een toenemende macht van ondernemingen, in de eerste plaats op economisch gebied, maar nauw daarmee verbonden ook op politiek en sociaal gebied.⁵ Tegenover deze machtstoename zou een corresponderende vergroting van de verantwoordelijkheid van ondernemingen hebben moeten staan (Davis & Blomstrom, 1971), waarvan echter onvoldoende bewijs zichtbaar is. Juist

3. Men zou dit een ontwikkeling van 'belangenmonisme' naar 'belangenpluralisme' kunnen noemen (vgl. Steinmann, 1969).

4. Vanuit de onderneming gezien, bestaat het proces van vermaatschappelijking dan uit een aanpassing aan 'maatschappelijke doelstellingen' (Bergsma, 1965, p. 163) of aan 'de eisen, verwachtingen en waarden van de omgeving' (Bouma & Van de Poel, 1979, p. 347).

5. Zie bijv. Kaysen (1966), Steinmann (1969) en Epstein (1973/1974) als mede 2.4.2.

het scheefgroeien van de verhouding tussen macht en verantwoordelijkheid roept vragen op: 'When the invisible hand of the marketplace is, in turn, displaced to a significant extent by the increasingly visible hand of powerful corporate management, the question "Quo warranto?" is bound to arise, whatever decisions are in fact made. And the fact is that the power of corporate management is, in the political sense, irresponsible power, answerable ultimately only to itself' (Kaysen, 1966, p. 99).

Daarnaast is ook de samenleving van karakter veranderd. Zij is (althans in het geïndustrialiseerde Westen) steeds meer 'affluent' (Galbraith, 1958) of wellicht al 'post-industrial' (Bell, 1973) geworden. Zij wordt ook als steeds complexer ervaren en als steeds meer onderling verweven. Naarmate de materiële doelstellingen van de samenleving beter worden gerealiseerd, krijgt de maatschappij meer oog voor immateriële aspecten, ook die van ondernemingsactiviteiten (Luthans & Hodgetts, 1972). Zo kan de op het eerste gezicht wellicht paradoxale situatie worden verklaard dat ondernemingen meer en uitgebreider maatstaven krijgen opgelegd, naarmate zij naar de traditionele economische maatstaven gemeten beter blijken te hebben gefunctioneerd (zie ook Kirsch, 1974, p. 25). Met de zich wijzigende maatschappelijke omstandigheden verschuiven ook de normen en waarden, zowel in de samenleving als geheel als ook binnen de onderneming (Hay & Gray, 1974). Ten gevolge van de veranderingen in haar interne en externe omgeving zoekt de onderneming naar een nieuwe roldefinitie.

Vanuit sociologisch standpunt gezien, komt men tot de conclusie dat er een legitimiteitsvraag aan de orde is. Het was wederom Berle (1958, p. 16), die deze zienswijze al vroeg onder woorden bracht: 'As things stand now, these instrumentalities of tremendous power have the slenderest claim of legitimacy. This is probably a transitory period. They must find some claim of legitimacy, which also means finding a field of responsibility and a field of accountability. Legitimacy, responsibility and accountability are essential to any power system if it is to endure.' Berles uitspraak dat er sprake is van een overgangperiode is tot op heden niet bewaarheid. Sethi (1975, p. 60) concludeert dan ook terecht: 'The quest for legitimacy by the corporation and doubts by its critics about the legitimacy of some of its actions are the crucial issues in the concept of corporate social responsibility'. Anderen hebben soortgelijke gedachten in andere bewoordingen naar voren gebracht. Preston (1975) spreekt – in navolging van Kuhn – over het zoeken van ondernemingen naar een nieuw 'paradigma', terwijl de Committee for

Economic Development (1971) gewaagt van de veranderende bepalingen van het 'sociale contract' tussen onderneming en samenleving. De legitimiteitsvraag is voor elke maatschappelijke institutie voortdurend aan de orde. Het is lange tijd gebruikelijk geweest de legitimiteit van ondernemingen af te leiden uit het klassieke marktmodel. Aangezien sommige argumenten tegen het aanvaarden van een maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen nog op dit klassieke model berusten, zal hierop aanstonds worden ingegaan.

Uit de inhoud van deze paragraaf willen wij eerst nog een tweetal conclusies trekken:

- a. De eerste conclusie betreft de *empirische relevantie* van de besproken modellen. Hier is met andere woorden de vraag aan de orde in hoeverre de onderscheiden modellen kunnen worden beschouwd als goede weergaven van het huidige functioneren van ondernemingen in de samenleving. Uit het voorgaande is gebleken dat voor de beantwoording van deze vraag een aantal kenmerken van de onderneming beslissend zijn. Met name moet dan worden gelet op ① de mate waarin zich de scheiding tussen leiding en eigendom heeft voltrokken, en ② de mate waarin onderneming en samenleving elkaar wederzijds beïnvloeden. Ten dele vooruitlopend op de inhoud van volgende paragrafen kan nu reeds worden gesteld dat wij met Traas (1975, p. 27) van mening zijn dat de twee eerstbesproken modellen 'in het huidige tijdsbestek nog slechts actualiteitswaarde bezitten voor de *kleine* onderneming'. Daarbij is het klassieke model nog steeds relevant voor de kleine onderneming die sterk gebonden is aan persoon en leven van de eigenaar(s), terwijl het management-model van toepassing is op de wat meer verzelfstandigde onderneming van eveneens betrekkelijk geringe omvang. Het open model heeft dan vooral realiteitswaarde voor de *grotere* onderneming, waarvan de invloed op de samenleving van substantiële aard is geworden.⁶ In het vervolg zullen wij vooral dergelijke ondernemingen op het oog hebben.⁷ Overigens zouden wij deze drie modellen – in overeenstemming met de historische ontwikkeling van ondernemingen – willen beschouwen als gradueel in elkaar overlopend.

6. De afgrenzing van grote ondernemingen kan slechts betrekkelijk willekeurig geschieden. Vergelijk de definitie van Steinmann (1969, p. 133): 'Als Grossunternehmen bezeichnen wir eine selbständige und unter einheitlicher Entscheidungsgewalt stehende Wirtschaftseinheit, deren Zusammenbruch schwere Störungen im Wirtschafts- und Sozialgefüge einer Volkswirtschaft hervorrufen würde'.

7. Zie voor een verdere bespreking van de betekenis van de ondernemingsgrootte voor ons onderwerp de paragrafen 2.7. en 2.10.

Daarbij zouden het klassieke model en het management-model beschouwd kunnen worden als bijzondere specificaties van het algemene open model. Ook de kleinste onderneming kan immers in principe worden beschouwd als een samenwerkingsverband van participanten. Zij ondervindt eveneens de invloed van de maatschappij. Naarmate de twee bovengenoemde kenmerken zich echter meer geprononceerd manifesteren, worden de algemene karakteristieken van het open model steeds meer toepasbaar.

- b. De tweede conclusie kan zijn dat de relatie tussen onderneming en samenleving blijkbaar aan *voortdurende verandering* onderhevig is. Dit betekent dat ook de inhoud van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' van ondernemingen zal mee-evolueren (zie ook Kuin, 1977, p. 96 e.v.). Dit is in het verleden ook waarneembaar geweest (Heald, 1957 en 1970). Als wij dan ook aan het eind van dit hoofdstuk trachten te komen tot een eigen standpuntbepaling, beseffen wij terdege in meer dan één opzicht 'eigentijds' te zijn.

2.2. HET KLASSIEKE MODEL VAN DE ONDERNEMING

In het klassieke model van de onderneming streeft de ondernemer naar winstmaximalisatie. In de winst komt tot uiting dat de waarde van de produktie voor de samenleving hoger is geweest dan de offers die ervoor moesten worden gebracht. In deze gedachtengang vertegenwoordigt de prijs die de consument bereid is te betalen het totale maatschappelijk nut van het produkt, terwijl de beloningen voor de produktiefactoren de totale maatschappelijke offers afdekken (afgezien van een eventueel consumenten- of producentensurplus). Het opvoeren van de marge tussen kosten en opbrengsten impliceert dus een verhoging van het netto maatschappelijk nut van de produktie. De onzichtbare hand zorgt er aldus voor dat het uit eigenbelang streven naar winstmaximalisatie gepaard gaat met het zo hoog mogelijk opvoeren van het maatschappelijk belang van de produktie.

Friedman (1969, 1970 en 1972) is de duidelijkste exponent van degenen die uitgaande van dit klassieke model zich verzetten tegen aanvaarding van een maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen. Daarbij moet worden benadrukt dat zijn betoog uitdrukkelijk ook geldt – en zelfs is toegespitst op – de grote onderneming. Volgens Friedman kan een onderneming als entiteit geen verantwoordelijkheid aanvaarden, aan-

gezien slechts personen verantwoordelijk kunnen zijn. De moderne grote onderneming wordt geleid door managers die volgens Friedman moeten worden beschouwd als werknemers aangesteld door de aandeelhouders-eigenaars. Derhalve geldt voor de managers een verantwoordelijkheid ten opzichte van deze aandeelhouders: 'That responsibility is to conduct the business in accordance with their desires, which generally will be to make as much money as possible while conforming to the basic rules of society, both those embodied in law and those embodied in ethical custom' (1970, p. 123).

Wat gebeurt er nu als de managers een 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' laten gelden? In de klassieke visie is hiervoor geen plaats. Het richtsnoer van de winstmaximalisatie beheerst de keuze uit de eventuele handelingsalternatieven, terwijl de behaalde winst geheel ter beschikking staat van de aandeelhouders-eigenaars. Wordt hiervan afgeweken, dan gebeurt dit volgens deze gedachtengang altijd ten koste van één of meer bij de onderneming betrokken groeperingen. Voor zover een minder dan maximale winst wordt bereikt, wordt de aandeelhouders te kort gedaan. Voor zover de verkoopprijzen te hoog of de lonen juist te laag worden gesteld, zijn de consumenten respectievelijk de werknemers de dupe etc. Immers, de 'maatschappelijke' activiteiten van de onderneming zullen moeten worden gefinancierd uit de ondernemingsmiddelen, die derhalve worden aangewend op een wijze die niet door de doelstelling van winstmaximalisatie wordt gerechtvaardigd. De managers zouden op deze wijze misbruik maken van hun verworven macht: 'In each of these cases, the corporate executive would be spending someone else's money for a general social interest. ... But if he does this, he is in effect imposing taxes, on the one hand, and deciding how the tax proceeds shall be spent, on the other' (Friedman, 1970, p. 123).

Friedmans betoog is derhalve gebouwd op een strikte scheiding tussen de privé-sfeer van de werknemers (inclusief de managers) en hun beroepsuitoefening. Hij stelt dan ook expliciet dat het uiteraard iedere werknemer vrijstaat een deel van zijn inkomen te bestemmen voor doeleinden die door hem maatschappelijk gewenst worden geacht. In zijn beroepsuitoefening echter is hem slechts de keus gegeven tussen het dienen van de belangen van de aandeelhouders of het nemen van ontslag.

Legt Friedman het zwaartepunt van zijn betoog dus bij de verantwoordelijkheid van de manager ten opzichte van de aandeelhouders, Hayek (1960) en Levitt (1958) zien vooral gevaren in de mogelijkheid tot ongecontroleerde machtsuitoefening van de zijde van het management van

grote ondernemingen. Hayek (1960, pp. 230-231) stelt: 'If the large aggregations of capital which the corporations represent could, at the discretion of management, be used for any purpose approved as morally or socially good, ... this would turn corporations from institutions serving the expressed needs of individual men into institutions determining which ends the efforts of individual men should serve. To allow the management to be guided in the use of funds... by what they regard as their social responsibility would create centres of uncontrollable power never intended by those who provided the capital.' Hier spreekt de vrees voor een 'corporate state'. Ondernemingen moeten, volgens Levitt (1958, p. 44), derhalve 'narrowly profit-oriented' blijven, want anders 'in their guilt-driven urge to transcend the limits of derived standards, the modern corporation is reshaping not simply the economic but also the institutional, social, cultural and political topography of society.'

Deze drie auteurs kunnen worden beschouwd als vertegenwoordigers van de klassieke visie op ondernemingen (zie verder bijv. Heyne, 1968). Geconcludeerd kan worden dat zij het klassieke model (juist) ook voor de grotere onderneming willen handhaven en dat ondernemingen in dit model twee verantwoordelijkheden kennen:

- binnen het wettelijke en morele kader te blijven zoals dat door de samenleving wordt getrokken; en
- naar winstmaximalisatie te streven.

Maatschappelijk ongewenste (neven)effecten dienen in deze visie met behulp van de wetgeving te worden bestreden, terwijl maatschappelijke doeleinden die niet via de markt kunnen worden verwezenlijkt door de overheid of door individuen kunnen worden nagestreefd en kunnen worden gefinancierd met belastinggelden of vrijwillige bijdragen. De grondgedachte van het klassieke model blijft echter dat ondernemingen de samenleving uiteindelijk het beste dienen door het nastreven van een zo hoog mogelijke winst.

2.3. EEN BEOORDELING VAN HET KLASSIEKE MODEL

Het klassieke model van de onderneming gaat uit van een goede werking van het marktmechanisme. De winst behaald door ondernemingen moet immers een betrouwbare indicator zijn van hun bijdrage aan de verwezenlijking van de doeleinden van de samenleving. Het is derhalve goed om,

alvorens tot een bespreking van het eigenlijke klassieke model van de onderneming wordt overgegaan, enige opmerkingen te maken die betrekking hebben op het marktmechanisme. De onvolkomenheden van de markt zijn immers even zovele zwakke punten in een model dat uitdrukkelijk op het marktmechanisme steunt. Teneinde niet al te zeer uit te weiden, wordt een aantal bekende punten slechts aangestipt. Voor ons onderwerp lijken de volgende punten van belang:

- van de uitkomsten van volkomen concurrentie kan slechts worden gezegd dat zij efficiënt zijn, niet dat zij rechtvaardig zijn. Wij hebben hier het bekende onderscheid tussen 'efficiency' en 'equity' op het oog. De uitkomsten zijn gebaseerd op een initiële verdeling van produktiemiddelen die als onproblematisch uitgangspunt wordt genomen. Voorts zijn maatregelen in het economisch verkeer vaak juist gericht op het corrigeren van de onbelemmerde werking van vraag en aanbod, omdat de uitkomsten niet acceptabel worden geacht;
- daarnaast moet worden geconstateerd dat de werkelijkheid op vele markten een onvolkomen concurrentie laat zien. Bij bijv. monopolistische concurrentie, oligopolie en monopolie berust de hoogte van de behaalde winst ten dele op de economische machtspositie van de aanbieder;
- de markt is niet in staat sommige belangrijke voorkeuren tot uiting te laten komen (bijv. collectieve goederen of voorkeuren van komende generaties), terwijl ook niet alle relevante effecten van economische handelingen over de markt lopen (externe effecten);
- volkomen concurrentie vooronderstelt nog enkele andere volkomenheden, zoals volkomen kennis bij de consumenten en volkomen mobiliteit bij de werknemers. Ook hier wijkt de werkelijkheid af van het ideaalbeeld.

Terwijl de empirische geldigheid van de vooronderstelde werking van het marktmechanisme door de voorgaande opmerkingen al in twijfel is getrokken, is er ook alle aanleiding het klassieke model van de onderneming op zichzelf te bezien. In de eerste plaats wordt dan de aandacht gericht op het streven naar winstmaximalisatie, dat blijkens de vorige paragraaf kenmerkend is voor de klassieke visie. Als theoretische hypothese raakt winstmaximalisatie steeds meer in onbruik. Sinds het werk van March & Simon (1958) en Cyert & March (1963) wordt winst niet meer gezien als een enkelvoudige doelvariabele die moet worden gemaximaliseerd, maar als één van de componenten van een doelstellingsfunctie, waarbij voor

elke afzonderlijke doelvariabele een aspiratieniveau is geformuleerd. De winst wordt 'bevredigend' geacht indien dit aspiratieniveau wordt gehaald (vgl. Bouma, 1966). Het klassieke model van de onderneming wordt vooral afgewezen vanwege de irrealistische vooronderstellingen omtrent de karakteristieken van het proces van menselijke informatieverwerking en besluitvorming (Simon, 1979). Ook in de praktijk wordt het behalen van een voldoende winst als doel van de onderneming gezien. In een gezamenlijk discussiestuk van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen en het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (1976, p. 33) wordt hierover gezegd dat 'het niet meer juist is om aan de economische doelstelling (het streven naar winst) het absolute primaat toe te kennen, hetgeen overigens niet hoeft te betekenen dat deze doelstelling, als zij wordt gezien als een *conditio sine qua non*, aan betekenis zou inboeten', terwijl het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (1977, p. 25) opmerkt: 'Rentabiliteit is geen doel van de ondernemingsgewijze productie. Zij is wezenlijke voorwaarde zonder welke de onderneming noch haar economische, noch haar sociale doelen kan realiseren'.

Hetzelfde VNO/NCW-discussiestuk rekent af met Friedmans opvatting dat de ondernemingsleiding alleen de belangen van de aandeelhouders in het oog zou moeten houden: 'Het is haar taak als hoofd van dit organisme ervoor te zorgen dat de onderneming aan de verschillende doeleinden van de belanghebbenden in redelijke mate voldoet. Bij het nastreven van één der doelstellingen is steeds het in voldoende mate gevolg geven aan de doelstellingen van andere groeperingen randvoorwaarde' (1976, p. 33). Op deze wijze wordt aangeknoopt bij een management-filosofie die ook in de Verenigde Staten van Amerika veel ingang heeft gevonden en daar bekendstaat als 'trusteeship-management'. Het management treedt in deze visie op als instantie die de belangen van de verschillende betrokkenen bij de onderneming afweegt.

Samenvattend kan worden gezegd dat zowel de fundamenteën van het klassieke model (het marktmechanisme)⁸ als de twee belangrijkste bouwstenen ervan ernstige gebreken vertonen. Winst wordt niet meer beschouwd als een enkelvoudige te maximaliseren doelvariabele, terwijl het management een bredere rol krijgt toegemeten dan louter belangenbehar-

8. Terzijde kan er nog op worden gewezen dat volgens sommigen in het klassieke markt-denken waarden zijn belichaamd die op den duur de 'beschermende laag' van ethische en maatschappelijke conventies, waarbinnen het klassieke systeem kan functioneren, aantasten (zie bijv. Hirsch, 1977, p. 82 en Schumpeter, 1942).

tiging van de aandeelhouders. Hieruit volgt dat ook de minimumpositie van het klassieke model ten aanzien van de verantwoordelijkheid van ondernemingen niet valt vol te houden. De vraag is echter in welke richting en in welke mate uitbreiding van deze verantwoordelijkheid gewenst is. Deze vraag houdt de gemoederen al enkele decennia bezig (Heald, 1957 en 1970). De discussie heeft zich toegespitst op het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen'. Sethi (1975, p. 58) merkt over deze discussie op dat 'the phrase corporate social responsibility has been used in so many different contexts that it has lost all meaning'. Wij zijn van mening dat de twee kampen in de discussie voor een groot deel langs elkaar heen hebben gepraat. Om te bezien op welk gebied overeenstemming kan worden bereikt en op welke punten de meningsverschillen zich werkelijk concentreren, zullen nu eerst de argumenten ten gunste van een aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen worden behandeld. Daarna komen de contra-argumenten aan bod. Na afweging van de opgesomde argumenten zullen wij dan trachten te komen tot een eigen standpuntbepaling.

De volgende paragrafen bieden derhalve een overzicht van hetgeen in de literatuur op dit punt te berde is gebracht. Zoals zal blijken, spelen persoonlijke waarderings bij de afweging van de diverse argumenten een belangrijke rol. In het volgende zal worden getracht deze rol te verduidelijken. Daartoe worden de verschillende argumenten eerst zoveel mogelijk behandeld in de bewoordingen van degenen die er een belangrijke reden tot aanvaarding of afwijzing van maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen in zien. Gehoopt wordt dat de lezer zo in staat wordt gesteld te komen tot een eigen afweging van deze argumenten en ons standpunt daaraan te toetsen. De appendix bij deze studie behandelt de relaties tussen waarden en wetenschap en geeft ook het karakter van dit hoofdstuk nader aan.

2.4. DE ARGUMENTEN PRO

2.4.1. De maatschappelijke problemen

Eén van de belangrijkste argumenten ten gunste van een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen is gelegen in het bestaan – en volgens velen: het groeien – van maatschappelijke problemen. Bij een aantal van deze problemen bestaat een direct verband met ondernemings-

activiteiten zoals bij de milieuproblematiek, de werkloosheid e.d. Bij andere is het verband meer indirect of afwezig.

Het bestaan van maatschappelijke problemen is het uitgangspunt van verschillende argumentaties. Sommigen wijzen erop dat de overheid in het verleden blijk heeft gegeven van onvoldoende vermogen tot het oplossen van problemen die in eerste instantie tot haar werkterrein behoren. In deze gedachtengang wordt het tijd de traditionele rolverdeling tussen overheid en bedrijfsleven te herzien voordat de problemen te groot en te complex worden om zelfs met een gezamenlijke inspanning van beide instituties bestreden te worden. Als reactie op het gebleken onvermogen van de overheid zou derhalve als maatschappelijk experiment een beroep gedaan kunnen worden op ondernemingen om buiten hun traditionele gebied te treden.

Een andere redenering heeft een meer ethische inhoud. Daarbij wordt gesteld dat iedere burger de plicht heeft naar vermogen bij te dragen aan de bestrijding van maatschappelijke kwalen. Ook ondernemingen hebben deze 'civic responsibility' en hebben zich te gedragen als een 'good citizen'. Kuin (1977, p. 95) gebruikt in dit verband de term 'burgerzin': 'Burgerzin houdt een open oog in voor wat de gemeenschap nodig heeft en een bereidheid om daar wat aan te doen. Ontvankelijkheid voor wat er van de onderneming gevraagd of verwacht wordt, is dus niet het hele begrip. Ook horen er bij eigen visie, eigen initiatief en eigen aandrang om bepaalde dingen in het belang van de gemeenschap te doen of na te laten.' Hier wordt soms een parallel getrokken met de toestand van oorlog. De maatschappelijke problemen zouden dermate groot geworden zijn dat ondernemingen zich niet langer afzijdig kunnen houden.

Ten slotte moet ook worden gewezen op degenen die een nauw verband zien tussen de belangrijkste maatschappelijke problemen en de activiteiten van ondernemingen. Monsen (1972, p. 126) bijv. stelt: 'Numerous social and ecological problems in our society exist and have grown worse with both action and inaction of government. These problems have been receiving wide publicity in the past decade, and many (such as industrial pollution) exist because of business.' Hier te lande heeft bijv. Hoefnagels (1973, p. 35) over de onderneming opgemerkt: 'De wijze waarop zij functioneert, verhindert systematisch de ontwikkeling van maatschappelijke verantwoordelijkheid.'

Gepleit wordt dan in ieder geval voor het betrekken van de neveneffecten van economische handelingen in het economische beslissingsproces. Hieraan ligt derhalve de onderkenning ten grondslag dat private optimali-

saties een maatschappelijk suboptimaal resultaat te zien kunnen geven. Soms wordt vanuit deze uitgangspunten een allesomvattend verband gelegd tussen de maatschappelijke problemen en het systeem van ondernemingsgewijze productie. Deze kritiek is meer ideologisch van aard. De oplossing zou dan gelegen zijn in een andersoortig produktiestelsel (zie bijv. Perrow, 1972 en Schröder, 1978).

2.4.2. De macht en de middelen van ondernemingen

'This present-day besieging of large corporations to help solve central problems which have long been considered the private preserve of government is hardly surprising considering the power and resources they command' schrijft Henderson (1968, pp. 1-2). Kan de individuele onderneming dan macht bezitten en zo ja, waaraan is deze ontleend? Kaysen (1966) geeft op deze vraag een bevestigend antwoord.⁹ Macht wordt door hem gedefinieerd als keuzevrijheid.¹⁰ De onderneming die zich heeft weten te ontworstelen aan het dictaat van de markt kan bij haar beslissingen kiezen uit verschillende alternatieven. Als deze keuze eveneens van belang is voor anderen, ontleent de onderneming hieraan een zekere macht ten opzichte van die anderen en wel des te meer naarmate dezen sterker door de uitkomst van de ondernemingsbeslissingen worden beïnvloed. De keuzevrijheid van de grote onderneming ten aanzien van bijv. haar vestigingsplaats, haar investeringen, researchinspanningen e.d. behelst derhalve het bezit van economische macht, waarop andersoortige macht (bijv. op politiek gebied) gebaseerd kan zijn.¹¹ Ook Kuin (1977, p. 148) meent dat de 'bijzondere verantwoordelijkheid van de grote ondernemingen is, dat zij de macht die uit hun situatie voortvloeit niet misbruiken. Wij spreken hier over macht op de markt, niet in de samenleving, hoewel het daarvoor natuurlijk ook geldt'.

Met het groeien van de macht van de onderneming dient ook haar ver-

9. Evenals De Galan (1973) beperkt hij zich daarbij tot externe, economische macht. Daarvan meent De Galan (1973, p. 14) dat deze 'onmiskkenbaar is, soms aanwijsbaar, maar niet makkelijk af te bakenen, laat staan te kwantificeren'. Ter Heide (1975, p. 50) merkt terecht op dat dit onderwerp 'een zeer dankbaar terrein voor speculaties vormt'.

10. Zie voor een bespreking van enkele andere definities van economische macht bijv. Steinmann (1969), die zelf uitkomt op de omschrijving: 'die Möglichkeit wirtschaftliche Prozesse im Sinne eigener Zielsetzungen zu beeinflussen' (p. 157) en meent voldoende aannemelijk te kunnen maken dat grote ondernemingen over economische macht in deze zin beschikken (pp. 165-166).

11. Zie ook Epstein (1973/1974) en Steinmann (1969, p. 155).

antwoordelijkheid toe te nemen (Davis, 1960 en Davis & Blomstrom, 1971). Als blijkt dat de ondernemingsbeslissingen van toenemend belang zijn voor bepaalde groepen in de samenleving of voor de samenleving als geheel, dient hieruit de gevolgtrekking te worden gemaakt dat ook de verantwoordelijkheid van de onderneming voor deze groepen of voor de samenleving als geheel groeit. Het wordt dan gevaarlijk geacht als eigenbelang of het het winststreven het enige beslissingscriterium zou vormen. Overigens wordt deze redenering ook in positieve zin gevoerd. Er wordt dan gewezen op de maatschappelijke vooruitgang die kan worden geboekt, indien ondernemingen hun horizon zouden verbreden: 'Think of the good that could be done if business were to launch an all-out campaign of creative competition with government in developing imaginative new approaches to economic and social problems' (Champion, 1967, p. 2096).

2.4.3. *Verlicht eigenbelang*

Een verruiming van de verantwoordelijkheid van ondernemingen wordt vaak gebaseerd op een ruimere interpretatie van het eigenbelang. Hieraan kunnen twee aspecten worden onderscheiden. Enerzijds wordt ingezien dat realisering van de korte-termijn winstmogelijkheden de lange-termijn winstgevendheid kan aantasten. Anderzijds wordt erkend dat de winstmogelijkheden uiteindelijk afhankelijk zijn van het functioneren van de samenleving als geheel en de acceptatie van de onderneming door de omgeving waarin zij opereert. In de Amerikaanse literatuur staat deze gedachtengang bekend als de 'doctrine of enlightened self-interest'.

In de micro-economische theorie is al lange tijd onderkend dat de beschouwde termijn van grote invloed is op ondernemingsbeslissingen. Wat op korte termijn winstgevend is, hoeft dat op de langere termijn niet te zijn. In de micro-economie wordt evenwel aangenomen dat bekend is welk effect de genomen beslissingen zullen hebben. In de werkelijkheid is dit hoogst onzeker. Derhalve kunnen de meest uiteenlopende activiteiten in de praktijk door de ondernemingsleiding worden gerechtvaardigd met een beroep op het lange-termijn belang van de onderneming. Het wordt bijvoorbeeld ook in ons land als een normale situatie ervaren dat ondernemingen in zekere mate filantropische instellingen steunen, subsidies geven, prijzen uitloven voor onderwijs- of onderzoekprestaties etc. In hoeverre deze uitgaven echter de lange-termijn winstgevendheid van de onderneming beïnvloeden, is onzeker. Ook in meer algemene zin kan worden gezegd dat aan vrijwel alle ondernemingsactiviteiten een element

van onzekerheid betreffende de resultaten kleeft. Deze onzekerheid vloeit volgens Beesley & Evans (1978, p. 28) voort uit het functioneren binnen een netwerk van niet geheel doorzichtige (machts)relaties. Het kan dan in het eigen belang zijn deze onzekerheid te verminderen door de mogelijke effecten van handelingen op anderen en de eventuele repercussies daarvan op de eigen positie van meet af aan in de overwegingen te betrekken: 'a more far-seeing account of one's own interest might stress willingness to forego using one's power, to accept sacrifices to avoid uncertainty'.

De gedachte dat het ook in het lange-termijn belang van de onderneming is dat de samenleving duurzaam goed functioneert, is wijd verbreid. De Committee for Economic Development (1971, p. 29) onderscheidt hieraan 'carrot and stick'-aspecten: 'There is the positive appeal to the corporation's greater opportunities to grow and profit in a healthy, prosperous, and well-functioning society. And there is the negative threat of increasingly onerous compulsion and harassment if it does not do its part in helping create such a society.' Dit standpunt van het verlichte eigenbelang wordt door bijzonder veel Amerikaanse managers aangehangen.¹² Henry Ford II bijvoorbeeld zei in 1969: 'There is no longer anything to reconcile, if there ever was, between the social conscience and the profit motive. Improving the quality of society – investing in better employees and customers for tomorrow – is nothing more than another step in the evolutionary process of taking a more far-sighted view of return on investment.' (Perrow, 1972, p. 215.)

Een interessante variant van deze argumentatie gaat uit van het belang van aandeelhouders. Terwijl vrij algemeen de gedachte bestaat dat het aanvaarden van een maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen ten koste zal gaan van het (financiële) belang van aandeelhouders,¹³ brengt Narver (1971) hiertegen in dat een aandeel hoger gewaardeerd zal worden naarmate de onderneming minder kans loopt kritiek aan de samenleving te ontlokken. Het minder riskante karakter van de belegging zal dan worden gehonoreerd met een hogere koers-winstverhouding, hetgeen volledig in het belang van de aandeelhouders is.¹⁴

12. Zie de discussie in de *Business and Society Review* (Spring 1978) over het thema 'Is Corporate Social Responsibility a Dead Issue?'

13. Overigens constateerden Bragdon & Marlin (1972) alsmede Spicer (1978) een positief verband tussen het winstniveau van afzonderlijke ondernemingen in de Amerikaanse papierindustrie en de mate waarin anti-vervuilingsmaatregelen waren genomen. Uiteraard is bij deze en soortgelijke onderzoeken de richting van de causaliteit problematisch.

14. Zie ook Bowman (1973). Het onderzoek op dit gebied heeft voorsnog tot zeer uiteenlopende resultaten geleid. Vergelijk Moskowitz (1972), Vance (1975), Belkaoui (1976) en Alexander & Buchholz (1978).

Wallich en McGowan (1970) volgen een andere route. Zij onderscheiden drie mogelijke 'investment bases': 'The narrowest base would take account only of returns directly appropriable by the corporation... An intermediate policy would include returns appropriable through the market system by the corporate sector as a whole ... Finally, a wide-based approach would include not only market-appropriable returns but also returns accruing to the community.' De engste opvatting leidt volgens deze auteurs tot suboptimalisatie. Elke onderneming op zich houdt onvoldoende rekening met de ontwikkeling van het gehele systeem van ondernemingsgewijze productie. Het gehele bedrijfsleven is in elk geval meer gebaat bij de tweede opvatting. Ook de aandeelhouder. Deze heeft immers een in toenemende mate gediversificeerde beleggingsportefeuille en heeft ook via de institutionele beleggers (beleggingsmaatschappijen, verzekeringsinstellingen, pensioenfondsen) een sterk gespreid belang bij de ontwikkeling van het bedrijfsleven als geheel. Hij is niet gebaat bij kostenbesparingen bij het ene bedrijf door bijvoorbeeld rechtstreekse afvallozingen in het milieu, indien daardoor kostenverhogingen (bijv. voor zuiveringsinstallaties) bij een ander bedrijf noodzakelijk worden. Daarentegen lijdt hij geen verlies indien een werknemer waarin veel is geïnvesteerd qua opleiding en scholing overstapt van het ene naar het andere bedrijf waarin deze aandeelhouder een belang heeft.

2.4.4. Maatschappelijke normen en waarden

Zoals al in paragraaf 2.1. naar voren is gebracht, is de onderneming een onderdeel van het maatschappelijk systeem en als zodanig onderhevig aan (veranderende) maatschappelijke normen en waarden. Het bedrijfsleven als institutie dient voortdurend zijn legitimiteit te bewijzen. Aan de maatschappelijke verwachtingen zal moeten worden voldaan of, zoals de voorzitter van de Raad van Bestuur van American Telephone and Telegraph Company het in 1957 uitdrukte: 'The community can't ride one track and business another. The two are inseparable, interactive, and interdependent.' (Heald, 1970, p. 279.)

Vrij algemeen is men van mening dat de maatschappelijke normen en waarden aan snelle verandering onderhevig zijn. Volgens Toffler (1970) is die verandering zelfs zo snel dat men steeds meer de kans loopt een 'toekomstschok' op te lopen overeenkomstig de 'cultuurschok' die optreedt als men opeens in een andere samenleving met afwijkende normen en waarden wordt geplaatst. Ondernemingen ervaren de veranderingen vaak

als een toename van de maatschappelijke verwachtingen. Waarschijnlijk is dit ook het geval. Immers, zowel in de theorie omtrent individuele behoeften (Maslow bijv.) als – daarmee samenhangend – in sociologische analyses van maatschappelijke ontwikkelingen blijkt dat hogere eisen worden gesteld indien aan lagere eisen is voldaan. De post-industriële maatschappij (Bell, 1973) kan zich slechts ontwikkelen op basis van een tot wasdom gekomen industriële maatschappij. Ook aan het bekende werk *Capitalism, Socialism and Democracy* van Schumpeter (1942, p. 143) ligt een dergelijke gedachtengang ten grondslag: 'The capitalist process... eventually decreases the importance of the function by which the capitalist class lives.'

Aan welke analyse men ook de voorkeur geeft, duidelijk is dat de onderneming zich zal moeten instellen op veranderende maatschappelijke verwachtingen omtrent haar functioneren (vgl. Cabot Lodge, 1974). In het open model van de onderneming (zie 2.1.) kan dit worden opgevat als een herdefiniëring van de belangen van de verschillende participantengroepen. De onderneming zal hierop moeten inspelen om de noodzakelijke bijdragen van de onderscheiden participanten te behouden.

2.4.5. *Relatie tot de overheid*

De discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen is verstrengeld met de meningsverschillen over de verhouding tussen de private sector en de publieke sector in de economie. Een argument ten faveure van een ruimere opvatting van de verantwoordelijkheid van ondernemingen wordt dan gevonden in de constatering dat het klassieke model van de onderneming ertoe leidt dat de overheid een steeds belangrijker rol in het economisch leven zal gaan spelen. Het bedrijfsleven zou dan beter zelf de problemen ter hand kunnen nemen dan het te laten aankomen op overheidsinitiatieven of -regulatie.¹⁵ Een dergelijk overheidsingrijpen is immers vaak kostbaarder en moeilijker uitvoerbaar voor ondernemingen dan de oplossing die men zelf prefereert. Daarnaast wordt ook de beslissingsvrijheid van het bedrijfsleven op deze wijze verminderd: 'Perhaps the supreme irony of the conservative position against corporate responsibility is that corporate behavior which neglects the public interest inevitably results in greater public control of business, a result that is

15. 'Our company dictum is "Without a proper business response, societal expectations of today become the political issues of tomorrow, legislated requirements the next day, and litigated penalties the day after that"', Wilson (1978, p. 54), General Electric Company.

anathema to the conservative position' (Walters, 1977, p. 42). Maatschappelijke verantwoordelijkheid is in deze visie de defensieve reactie van ondernemingen op potentiële of effectieve druk vanuit de overheid.

Wallich (1972) ziet daarbij een verschuiving optreden van de publieke sector naar de private sector, die de toenemende greep van de overheid op het economisch leven kan tegengaan. Hij ziet zelfs in het aanvaarden van maatschappelijke verantwoordelijkheid dé kans voor ondernemingen om het 'pluralistisch kapitalisme' te redden. Ook Monsen (1972, p. 137) concludeert: 'If our society is to remain basically a pluralistic one, institutions other than the government must begin to play larger roles within the system.' Zo niet, dan wordt de weg gebaad voor 'an increasingly less pluralistic system, and one less amenable to capitalism in the long run'. Zoals in de volgende paragraaf zal blijken, staat deze visie diametraal tegenover die van andere Amerikaanse auteurs, die menen dat het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderneming' zich principieel niet verdraagt met het kapitalisme (zie ook par. 2.10.).

Een ander en wellicht meer Europees accent heeft de analyse van Beesley & Evans (1978, p. 29 e.v.). Dezen brengen naar voren dat elke maatschappij een aantal regulatiemechanismen kent. Daartoe behoren de markt, de politiek en ook de individuele verantwoordelijkheid. Deze mechanismen zijn ten dele voor elkaar verwisselbaar. Daarnaast moet echter ook worden geconstateerd dat zij elk een bepaald toepassingsgebied en een beperkte capaciteit hebben. De beperkingen van het marktmechanisme worden de laatste tijd steeds duidelijker onderkend. Volgens Beesley & Evans wordt er daarbij echter vaak te zeer van uitgegaan dat het politieke keuzemechanisme onbeperkt als alternatief kan dienen waar de markt te kort schiet. Zo ontstaat dan het gevaar dat dit mechanisme overbelast raakt. In dit perspectief fungeert maatschappelijke verantwoordelijkheid, ook van ondernemingen, als één van de maatschappelijke regulatiemechanismen die de druk op de overige mechanismen kan verlichten.

2.4.6. Onvolledige wetgeving

Bij de bespreking van het klassieke model van ondernemingen kwam naar voren dat hierin twee verantwoordelijkheden worden onderkend: naast winstmaximalisatie ook het opereren binnen het wettelijke en morele kader zoals dat door de samenleving wordt getrokken. De verhouding tussen wet en ethiek is gecompliceerd en valt buiten ons bestek. Voor ons doel kan echter worden opgemerkt dat, hoewel wettelijke bepalingen ge-

[woonlijk meer in detail zullen treden dan ethische beginselen (De Vos, 1976, hoofdstuk 4), de wet niet voor elke situatie een antwoord kan geven. Men kan zich derhalve ook voor de beoordeling van het ondernemingsgedrag niet uitsluitend beroepen op de wet. Daarnaast loopt de wet vaak noodzakelijkerwijs enige tijd achter bij de ontwikkeling van het maatschappelijk normbesef.¹⁶ Ten slotte moet ook worden onderkend dat de wet weliswaar kan worden aangewend om de negatieve effecten van handelingen op derden te voorkomen maar niet om positieve effecten te bewerkstelligen (Hirsch, 1977, p. 81). Deze laatste komen uiteindelijk voort uit ethisch-geïnspireerd individueel initiatief. Arrow (1973, p. 311) concludeert dan ook terecht: 'For certain purposes it is clear that regulation is best, but it is equally clear that it is not useful as a universal device.'

Als derhalve geconcludeerd kan worden dat het noodzakelijk is dat elk subject zijn handelingen toetst aan eigen inzichten omtrent morele imperatieven, blijkt dat de voor- en tegenstanders van een maatschappelijke verantwoordelijkheid op dit punt formeel niet van mening verschillen. Ook Friedman meent immers dat de onderneming zich heeft te houden aan 'the basic rules of society... embodied in ethical custom'. Het gaat om de invulling van dit begrip. Uiteindelijk zal men daarbij terug moeten gaan op de eigen subjectieve, en deels ethisch bepaalde, waarderungen. Daarmee wordt duidelijk dat een concretisering van het begrip maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen niet is af te leiden uit de economische theorie, maar veeleer het karakter heeft van een uitgangspunt waarop de theorie kan worden gebouwd. Evenals in de praktijk zal men in de theorie moeten teruggaan op de eigen waarderungen om een acceptabel uitgangspunt te vinden.¹⁷

2.5. EEN TUSSENBALANS

Nu de argumenten van de voorstanders van een maatschappelijke verant-

16. Van Aerde (1980, pp. 97-101) bespreekt de opvatting van Koopmans dat de wetgever niet meer primair streeft naar codificatie, maar naar modificatie. Hij stelt terecht dat een dergelijke ontwikkeling haar begrenzing vindt in de sociale acceptatie van de in de wet neergelegde normen. De samenleving moet daarvoor al min of meer 'rijp' zijn.

17. Vergelijk Steinmanns (1969, p. 116) bevinding dat noch voor het belangenmonisme noch voor het belangenpluralisme een positieve rechtvaardiging in de wetenschap te vinden is. In de appendix bij deze studie worden onze opvattingen omtrent de relaties tussen waarden en wetenschap uiteengezet.

woordelijkheid van ondernemingen de revue zijn gepasseerd,¹⁸ lijkt het goed tussentijds de balans op te maken van de redenering tot nu toe. Nadat in vogelvlucht enkele benaderingen van de verhouding tussen onderneming en samenleving zijn geschetst, is het klassieke model van de onderneming behandeld. Hieruit bleek dat dit model voor de hedendaagse situatie niet meer valt te handhaven. Wij concludeerden dat derhalve ook de minimumpositie ten aanzien van de verantwoordelijkheid van ondernemingen niet valt vol te houden (zie 2.3.).

Als onderstroom van de hiervoor genoemde argumenten kan worden aangewezen de noodzaak tot congruentie van de verantwoordelijkheid van ondernemingen met de maatschappelijke verwachtingen dienomtrent (Jacoby, 1973). Het gevoelen dat er in toenemende mate sprake is van incongruentie kan ten dele worden toegeschreven aan de maatschappelijke ontwikkelingen, ten dele aan de evolutie van ondernemingen zelf. Inmiddels concludeerden wij (in 2.4.6.) dat de vereiste aanpassing van het verantwoordelijkheidsbesef bij ondernemingen van materiële en niet van formele aard is. Indien deze conclusie juist is, zou daarmee een vaste ondergrond voor het verdere verloop van het betoog zijn gevonden. Beide kampen in de discussie zouden zich dan immers op hetzelfde formele standpunt stellen, terwijl het meningsverschil de *normatieve inkleuring* van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen' zou betreffen. Wij gaan hier verder van uit. In de volgende paragraaf worden de argumenten van het andere kamp derhalve ten tonele gevoerd om na hoor en wederhoor het innemen van een eigen, evenzeer normatief, standpunt mogelijk te maken.

18. Kuin (1977, p. 28 e.v.) noemt nog de volgende, meer specifiek op de ondernemingsleiding toegespitste argumenten vóór het betonen van sociale verantwoordelijkheid:

- de erkenning van deze verantwoordelijkheid bevrijdt de ondernemingsleiding van krampachtige eenzijdigheid; zij bevordert een gaaf en natuurlijk leiderschap;
- zij verhoogt daardoor de aantrekkelijkheid van leidinggevende functies in het bedrijfsleven voor jonge mensen met een gezonde belangstelling voor zinvolle arbeid;
- het streven naar menselijkheid en solidariteit, dat in onze samenleving bezig is de verheerlijking van prestatie en concurrentie te verdringen, moet ook in de ondernemingsleiding adequate toepassing kunnen vinden, zowel naar binnen als naar buiten.

2.6. DE ARGUMENTEN CONTRA

2.6.1. *Het winststreven*

Bij de bespreking van het klassieke model van de onderneming bleek dat de onderneming hierin wordt geacht te streven naar winstmaximalisatie. De bijdrage van de onderneming aan het bereiken van de maatschappelijke doelstellingen kan in dit model worden afgemeten aan de mate waarin de maximaal bereikbare winst ook daadwerkelijk wordt gerealiseerd. Dit is echter een extreme versie van een gebruikelijke argumentatie tegen een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen. In minder extreme versies wordt eveneens als uitgangspunt genomen dat de onderneming slechts 'economische doeleinden' dient na te streven. Haar succes hierbij wordt geïndiceerd door de behaalde winst: 'In everyday phraseology, profit assumes that management is responsible for running an efficient business organization, that is, performing its economic function. In so doing, the organization is being socially responsible' (Phillips, 1963, p. 280).

Uit het voorgaande citaat wordt al duidelijk dat de onderneming in deze visie weliswaar wordt gezien als een maatschappelijke institutie, maar als een 'special-purpose institution'. Phillips (1963, p. 279) stelt zich heel duidelijk op het standpunt dat 'the corporation is an economic institution, not a welfare organization...'. Via het stelsel van ondernemingsgewijze produktie tracht de samenleving haar 'economische doeleinden', die in materiële zin worden gedefinieerd, te bereiken. Daarnaast bestaan nog vele andere maatschappelijke doelstellingen, maar deze behoren niet door middel van ondernemingen te worden nagestreefd, aangezien hiervoor andere instituties zijn aangewezen.

Gevreesd wordt dat een maatschappelijke verantwoordelijkheid zal interfereren met de primaire taak van ondernemingen: de efficiënte produktie van goederen en diensten (Heyne, 1968). Tevens zou op deze wijze de werking van het marktmechanisme worden belemmerd: 'The new corporate morality may result in prices and wages which sabotage the market mechanism and distort the allocation of resources' (Rostow, 1966, p. 64). Ten slotte is voor (de financiering van) de oplossing van maatschappelijke problemen vaak een bepaalde mate van welvaart nodig. Uit deze overwegingen leidt bijv. Burck (1973) af dat het belangrijkste gevaar van het aanvaarden van een maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen is dat de produktiviteitsstijging

wordt aangetast. Overigens betwijfelt dezelfde auteur of ondernemingen wel de vaardigheden bezitten die voor het oplossen van de nieuwe, maatschappelijke problemen noodzakelijk zijn.

2.6.2. De macht van ondernemingen

De omstandigheid dat sommige ondernemingen een zekere machtspositie hebben kunnen verwerven, heeft positieve en negatieve implicaties voor ons onderwerp. Op de positieve aspecten werd hiervoor (in 2.4.2.) al gewezen. Zonder een zekere macht zouden ondernemingen niet in staat zijn om op grond van maatschappelijke overwegingen af te wijken van hetgeen de markt dicteert. Critici kunnen echter ook op een aantal negatieve aspecten wijzen, indien van ondernemingen zou worden gevraagd hun macht op maatschappelijk verantwoorde wijze aan te wenden. In de eerste plaats is men bevreesd voor de oncontroleerbaarheid van een dergelijke machtsuitoefening: 'The point is that corporate power used in this manner is not accountable and is not to be trusted' (Buchholz, 1977, p. 13). Voor de controle van de meer traditionele vormen van economische machtsuitoefening van ondernemingen hebben zich geleidelijk aan maatschappelijke structuren en procedures ontwikkeld, die echter nog steeds niet naar tevredenheid functioneren. Hoe moeten dan deze nieuwe vormen van machtsuitoefening worden gecontroleerd?

Daarnaast wordt ook gewezen op het gevaar van een groeiende afhankelijkheid van ondernemingen voor het oplossen van maatschappelijke problemen. Henderson (1968, p. 7) brengt dit aspect als volgt tot uiting: 'For if we, through our government, abdicate areas of public concern, then we abdicate all rights to criticize performance, and we may find it increasingly difficult to regain control of the situation'.

Meer fundamenteel wordt ook de legitimiteit van de machtsbasis van ondernemingen ter discussie gesteld. Immers, de onderneming zou slechts tot deze machtsvergroting kunnen komen door besteding van middelen, waarover de ondernemingsleiding eigenlijk geen beschikking zou behoren te hebben. Zoals in paragraaf 2.2. al is uiteengezet, duidt het bestaan van zekere 'overtollige' middelen die aan maatschappelijke doeleinden kunnen worden besteed, er in deze visie op dat bijvoorbeeld de aandeelhouder, de consument of de werknemer deze ondernemingsactiviteiten financiert; veelal zonder daarover een effectieve controle te kunnen uitoefenen.

Ten slotte wordt erop gewezen dat als 'objectieve' criteria komen te vervallen, alleen de persoonlijke inzichten van het management richting geven aan de machtsuitoefening van de onderneming. 'Conscience requires that value judgments be made. Two questions immediately arise: does business know what is good for society and, even if it does, should business force its value judgments on society?' (Phillips, 1963, p. 278). De combinatie van de ondernemingsmacht, de middelen waarover kan worden beschikt en het enge, subjectieve criterium van de managementinzichten bij de aanwending van deze macht en middelen roept de vrees op voor het ontstaan van een 'corporate society'.

2.6.3. Concurrentie

Het falen van het marktmechanisme en het ontsnappen van sommige ondernemingen aan de marktdwang zijn in het voorgaande besproken als aanleidingen tot de roep om maatschappelijke verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven. Een en ander neemt niet weg dat ondernemingen in de praktijk nog wel degelijk met concurrentie rekening te houden hebben. Voor sommige ondernemingen is deze nog (vrijwel) volkomen, zoals bijvoorbeeld voor grote delen van het midden- en kleinbedrijf. Bij andere ondernemingen is de traditionele prijsconcurrentie wellicht van minder belang geworden, maar is daarvoor bijvoorbeeld produkt-, innovatie- of promotieconcurrentie in de plaats getreden. Daarnaast is ook sprake van 'totale concurrentie' tussen de verschillende bedrijfstakken om een plaats in het bestedingspatroon van de consument.

Het is derhalve niet verwonderlijk dat vooral vanuit de praktijk naar voren wordt gebracht dat het voor een individuele onderneming niet mogelijk is om af te wijken van hetgeen gangbaar is in de markt, noch in actieve noch in passieve zin. Zo stelt de Committee for Economic Development (1971, p. 32): 'Cost-benefit considerations are a very important factor. No company of any size can willingly incur costs which would jeopardize its competitive position and threaten its survival.' En ook hier te lande merkt het NCW (1977, p. 27) op: 'verdieping van het ondernemerschap... kan stranden op de concurrentiestrijd.' Hartog (1978, p. 9) meent zelfs: 'De maatschappelijk minst verantwoordelijke onderneming bepaalt dus het hele niveau. In letterlijke zin hebben we dan te maken met marginale maatschappelijke verantwoordelijkheid.' Deze overwegingen beperken zich niet tot de nationale markt; ook met de internationale concurrentiepositie moet rekening worden gehouden.

Op grond van deze overwegingen concludeert Arrow (1973) dat de idee van maatschappelijke verantwoordelijkheid een neerslag moet vinden in een of andere maatschappelijke institutie. Hij denkt hierbij aan wettelijke of fiscale regelingen of ethische codes. Inderdaad zou langs deze wegen ontsnapt kunnen worden aan het 'prisoners' dilemma' waarin het gehele bedrijfsleven komt te verkeren als elke individuele onderneming meent door de concurrentie te zullen worden afgestraft voor initiatieven op het gebied van maatschappelijke verantwoordelijkheid.

2.6.4. Relatie tot de overheid

De tegenstanders van een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen onderstrepen vaak dat zij de noodzaak tot het oplossen van dringende maatschappelijke problemen erkennen. Zij wijzen er echter op dat in onze samenleving hiervoor meer geschikte methoden voorhanden zijn dan het te hulp roepen van ondernemingen. Het belangrijkste middel is dat van de wetgeving. Indien de samenleving wenst dat bepaalde maatschappelijke doeleinden worden gerealiseerd, dient hiertoe het politieke proces van de wetgeving te worden benut. In een democratische maatschappij is voor dit proces immers een aantal regels geformuleerd, waardoor bijv. de participatie van alle betrokkenen is gewaarborgd en de controle op de totstandkoming en naleving van de wet is geïnstitutionaliseerd. Vaak is de achtergrond van deze redenering de wens tot een strikte scheiding tussen economie en politiek: '... the doctrine of "social responsibility" taken seriously would extend the scope of the political mechanism to every human activity. It does not differ in philosophy from the most explicitly collectivist doctrine' (Friedman, 1970).¹⁹ Hiermee samenhangend wordt een zo groot mogelijke bewegingsvrijheid voor de private sector wenselijk geacht: '... the new theory of corporate responsibility may produce patterns of corporate expenditure which could disturb the present equilibrium of opinion about corporations, and invite public restrictions on the present freedom of corporate management' (Rostow, 1966, p. 64).

Echter, ook andere middelen dan de wetgeving staan de overheid ter beschikking voor het sturen van het economische proces. Eén daarvan is het

19. Bij zijn bespreking van dit bezwaar meent Kuin (1977, p. 27): '... hier komt de aap uit de mouw. Het verzet tegen de sociale verantwoordelijkheid is in wezen een achterhoedegevecht voor het behoud van een economische orde, die in haar zuivere vorm al lang niet meer bestaat, zelfs niet in Amerika'.

verlenen van opdrachten aan het bedrijfsleven. Op deze wijze worden economische activiteiten (w.o. research) die uit een oogpunt van maatschappelijk belang wenselijk zijn maar die voor een individueel bedrijf niet winstgevend zijn te ontplooien, ofwel te riskant zijn, mogelijk gemaakt. Daarnaast is ook het instrument van de subsidiëring te hanteren. Door hantering van dergelijke instrumenten die passen binnen een marktconforme politiek kan de puur financiële calculatie in de ondernemingen worden gehandhaafd, terwijl de uitkomsten in maatschappelijk gewenste richting worden bijgestuurd (zie ook Hartog, 1978).

Door sommigen wordt een actieve participatie van ondernemingen in de formulering van maatschappelijke doelstellingen en strategieën gezien als een alternatief voor het aanvaarden van maatschappelijke verantwoordelijkheid (Preston & Post, 1975; Buchholz, 1977). In deze gedachtengang dient derhalve in het politieke proces de speelruimte van het bedrijfsleven te worden bepaald. Ondernemingen kunnen wel een stem laten horen bij de bepaling van dit kader. Zij dienen zich echter te onthouden van een eigen (politieke) stellingname binnen de door de samenleving bepaalde speelruimte en zich alleen te laten leiden door het winstmotief. Zo niet, dan wordt dat door sommigen opgevat als het einde van het kapitalisme. Hierop werd al in 2.4.5. vooruitgelopen. Levitt (1958, p. 46) zegt bijvoorbeeld: 'The power which the corporation gains as a sort of commercial demichurch it will lose as an agency of profit-motive capitalism. Indeed, as the profit-motive becomes increasingly sublimated, capitalism will become only a shadow – the torpid remains of the creative dynamism which was and might have been.'

2.6.5. Onduidelijkheid

In 2.3. is er al op gewezen dat enkele decennia van discussie nog niet hebben geleid tot een consensus over de inhoud van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen'. Anshen (1974, p. 240) merkt op dat 'The social performance of business is a hazy concept at best. It can't be measured in any useful fashion'. Daarbij komt, volgens Davis (1973, p. 321), dat de idee van een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen niet algemeen wordt aanvaard en gesteund: 'Regardless of the reasons, the fact that there is divided support for business social involvement means that it will operate in a somewhat hostile environment which could cause it to fail in its social mission and also cause disastrous side-effects.'

2.7. UITGANGSPUNTEN

Het betoog heeft tot nu toe twee uitgangspunten opgeleverd voor de formulering van een eigen visie op de verantwoordelijkheid van ondernemingen:

1. Het verschil van mening tussen beide kampen in de discussie is van materiële en normatieve aard. Beide stellen zich immers op het standpunt dat het ondernemingsgedrag getoetst moet worden aan de eigen inzichten en waarderingen (2.4.6. en 2.5.).
2. De normatieve inkleuring van het verantwoordelijkheidsbegrip kan niet meer worden gegrond op het klassieke model van ondernemingen (2.3.).

Na kennisneming van de te berde gebrachte argumenten kunnen hieraan nog de onderstaande twee uitgangspunten worden toegevoegd. Het eerste zal in deze paragraaf nader worden besproken, terwijl op het laatste in paragraaf 2.10. wordt teruggekomen.

3. Beide kampen erkennen het bestaan van 'maatschappelijke problemen'. Zij verschillen echter van mening waar het de wenselijke aanpak betreft. Dit verschil spitst zich toe op de afbakening tussen de verantwoordelijkheid van de onderneming enerzijds en de verantwoordelijkheden van andere maatschappelijke instituties (met name de overheid) anderzijds.
4. Een aantal van de opgesomde argumenten vóór aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen heeft betrekking op alle ondernemingen, ongeacht hun grootte. Een aantal andere is daarentegen meer specifiek gericht op de grotere onderneming, vooral waar uitgegaan wordt van een zekere macht. In het vervolg zullen wij nog steeds (zie 2.1.) vooral dergelijke ondernemingen op het oog hebben.

Het is in dit verband nuttig te bezien welke mate van consensus over de maatschappelijke problematiek bestaat. Op dit terrein zijn vele onderzoeken verricht. Hier te lande werd bijvoorbeeld door de Stichting Maatschappij en Onderneming de enquête 'Zorgen voor Morgen' (1975) uitgevoerd. Daaruit bleek dat 98% van de bevolking een vermindering van de criminaliteit (dringend) gewenst achtte. Ten aanzien van de milieu-problematiek vond 96% een ingrijpen (dringend) gewenst. In totaal kwamen zeven problemen naar voren waar het percentage meer dan 90

bedroeg, terwijl in totaal elf problemen door meer dan 80% der onder-vraagden werden aangewezen als een maatschappelijk probleemgebied. Dit is een opvallend hoge mate van overeenstemming. Zelfs internationaal lijkt een dergelijke overeenstemming soms mogelijk. De OECD heeft althans een 'List of Social Concerns Common to Most OECD Countries' gepubliceerd (OECD, 1976).

De vraag is nu of ondernemingen ten aanzien van deze probleemgebieden een taak hebben. Traditioneel wordt deze vraag slechts bevestigend beantwoord, indien via het marktmechanisme de onderneming signalen bereiken dat deze taak ten minste kostendekkend kan worden uitgevoerd. In de reeds genoemde enquête 'Zorgen voor Morgen' heeft men deze vraag aan het publiek voorgelegd om na te gaan 'in hoeverre het beeld dat men heeft van de verantwoordelijkheid van een instelling op een bepaald gebied overeenstemt met het beeld dat men heeft van de activiteiten op dat gebied' (SMO, 1975, p. 183). Ten aanzien van de vijf problemen die het meest worden aangewezen als maatschappelijk dringend én een taak voor ondernemingen waren 'velen niet erg onder de indruk van de manier waarop de ondernemingswereld haar verantwoordelijkheid waarmaakt. Ook als we het oordeel over de activiteiten van de ondernemingswereld op deze gebieden wegen aan de hand van het belang ervan voor de ondernemingsfunctie, komen er magere cijfers uit de bus'. (SMO, 1975, p. 188). Ook in de Verenigde Staten worden dergelijke conclusies getrokken uit overeenkomstige enquêtes. Zo concludeert bijvoorbeeld de Committee for Economic Development (1971, p. 15) uit een onderzoek van de Opinion Research Corporation: 'Over all, a clear majority of the public thinks corporations have not been sufficiently concerned about the problems facing our society. Twothirds believe business now has a moral obligation to help other major institutions to achieve social progress, even at the expense of profitability.'

Al met al lijkt de stelling van Davis dat de idee van een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen niet algemeen wordt aanvaard en gesteund (zie 2.6.5.) althans ten aanzien van de belangrijkste probleemgebieden weinig kracht te hebben. Zeker indien wordt beseft in hoe korte tijd het onbehagen over het te kort schieten van ondernemingen op deze gebieden zich heeft verbreid, wordt duidelijk dat over de idee en ten dele ook over de inhoud van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen een maatschappelijke consensus wel degelijk bereikbaar is. Om te bezien op welke wijze ondernemingen hieraan tegemoet kunnen komen, kan de analyse van Jacoby (1973) worden gevolgd. Deze

definieert een 'maatschappelijk probleem' als een kloof tussen de verwachtingen van de samenleving en de werkelijkheid. Deze definitie geeft duidelijk aan dat de waargenomen zwaarte van het probleem enerzijds wordt bepaald door het maatschappelijk bewustzijn en de geldende waarden en anderzijds door de feitelijke omstandigheden. De milieuproblematiek werd bijvoorbeeld door de activiteiten van de Club van Rome in korte tijd als een belangrijk probleem ervaren, terwijl de feitelijke milieuverslechtering een geleidelijk, cumulatief proces is.

Deze analyse verschaft het antwoord op de vraag op welke wijze ondernemingen zich kunnen opstellen ten aanzien van een toenemende discrepantie tussen maatschappelijke verwachtingen over hun taakvervulling en hun werkelijke verrichtingen. Enerzijds kunnen de verwachtingen van de samenleving worden beïnvloed, anderzijds kunnen de werkelijke activiteiten meer in overeenstemming met de verwachtingen van de samenleving worden gebracht. Het eerste lijkt de aangewezen weg indien de onderneming van mening is dat de verwachtingen niet realistisch zijn. Zij kan zich dan mengen in de maatschappelijke discussie om haar standpunt naar voren te brengen. Uiteraard zullen langs deze weg niet alle problemen weggenomen kunnen worden. Als de samenleving van mening blijft dat een onderneming heeft bij te dragen aan de oplossing van een maatschappelijk probleem, zal de onderneming zich niet kunnen veroorloven deze maatschappelijke verwachting te frustreren (zie 2.1. en 2.4.4.). Wij willen nu in het volgende trachten na te gaan hoe de inhoud – en daarmee ook de grens – van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderneming kan worden bepaald. Aangezien hiertoe het klassieke model van de onderneming niet meer kan worden gehanteerd, zal eerst het open model zodanig worden uitgewerkt dat daarop onze visie kan worden gebaseerd.

2.8. HET OPEN MODEL VAN DE ONDERNEMING

Met het werk van March & Simon (1958) en Cyert & March (1963) werd de grondslag gelegd voor de 'behavioral theory of the firm' (de theorie van het intern ondernemingsgedrag). Wij zijn (met Prakken, 1977) van mening dat deze theorie, die aanvankelijk werd ontwikkeld voor de gedragingen van de interne participanten van de onderneming, de kenmerken vertoont van een veel algemener toepasbare gedragstheorie. Daartoe dient zij nadrukkelijk gecombineerd te worden met de idee van de onder-

neming als open systeem, zoals ontwikkeld in de systeemtheorie, en met de stakeholders-benadering die vooral in de literatuur over strategische planning is terug te vinden.

In de theorie van het intern ondernemingsgedrag wordt de onderneming opgevat als een samenwerkingsverband van participanten. Iedere participant of groep participanten levert een bijdrage aan het functioneren van de onderneming, waarvoor hij door de onderneming wordt beloond. De participanten zullen hun bijdrage aan de onderneming alleen continueren indien zij menen dat de verschaft beloningen adequaat zijn. Deze beloningen kunnen van materiële maar evenzeer van immateriële aard zijn. Welke groepen participanten worden nu onderscheiden? March & Simon (1958, p. 89) zeggen daarover: '...when we describe the chief participants of most business organizations, we generally limit our attention to the following five major classes: employees, investors, suppliers, distributors, and consumers'.

De theorie van het intern ondernemingsgedrag tracht vooral licht te werpen op de besluitvorming binnen de organisatie. Daarmee wordt direct aangegeven wat haar beperking is in het kader van ons onderwerp: zij richt zich op de gedragingen van degenen die participeren in het besluitvormingsproces in die zin dat hun gedrag een rol speelt in dat proces. Echter, de activiteiten van de onderneming kunnen eveneens een invloed hebben op subjecten die niet deelhebben aan het besluitvormingsproces. Onder de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderneming valt ook haar invloed op bijvoorbeeld de omwonenden of de samenleving als geheel. Dit inzicht komt wel tot uiting in de 'stakeholders-benadering' van de strategische planning en het strategisch management.

Als de voorgaande elementen worden gecombineerd met de idee van de onderneming als open systeem ontstaat het open model van de onderneming. De onderneming wordt hierin opgevat als een open, maatschappelijk subsysteem dat in voortdurende wisselwerking staat met zijn omgeving. De kring van degenen die door het ondernemingsgedrag worden beïnvloed, kan worden aangeduid als de deelgenoten in de onderneming (stakeholders). Wellicht kan voor de afbakening van deze kring gebruik worden gemaakt van de definitie van Chayes (1966, p. 41): '...all those having a relation of sufficient intimacy with the corporation or subject to its power in a sufficiently specialized way'. Sommige van de deelgenoten spelen een rol in de besluitvorming van de onderneming; deze kunnen de *deelnemers* (participanten) worden genoemd. Van de deelnemers wordt een min of meer actieve bijdrage aan het functioneren van de onder-

neming gevraagd. Zij ontleen daaraan, individueel dan wel collectief, een zekere sanctiemogelijkheid ten opzichte van de onderneming. Hun te verwachten gedrag wordt dan ook in de besluitvorming betrokken. Sommige deelnemers kunnen hiervoor zelf zorgdragen; deze behoren dan tot de *besluitvormingsgroep*. Van andere deelnemers speelt het te verwachten gedrag slechts een rol in de afwegingen van de besluitvormingsgroep.

Daarnaast ondergaan sommige deelgenoten slechts passief de invloed van het ondernemingsgedrag; deze zullen verder als de *deelhebbers* worden aangeduid. De relatie tussen de deelhebbers en de onderneming kan worden gekenschetst als éénrichtingsverkeer: omwonenden ondergaan in de regel slechts de invloeden van de onderneming. Als zij zich echter aaneensluiten tot actiegroepen, kunnen zij een rol gaan spelen in de besluitvorming van de onderneming en derhalve meer als deelnemer worden beschouwd: '... met buitenstaanders wordt rekening gehouden voor zover dat voor de belangen van de eigen club nuttig is of voor zover het wordt afgedwongen...' (De Galan, 1973, p. 17). Bij de opsplitsing van de deelgenoten in de deelnemers en de deelhebbers is sprake van een *gradueel onderscheid* (vgl. ook Kirsch, 1974, die spreekt van 'Betroffenen' en 'Beteiligten'). Naarmate de rol, die gespeeld wordt in de besluitvorming groter is, worden ook de kenmerken van het actieve deelnemen sterker.²⁰ De meest actieve groep deelnemers is uiteraard de besluitvormingsgroep: degenen die de eigen waarderings van de ondernemingsactiviteiten zelf kunnen inbrengen in de besluitvorming.

In de bedrijfseconomische theorie heeft het bestaan van 'deelhebbers' weinig aandacht gekregen. Bij het definiëren van de kring van participanten in een onderneming wordt in het algemeen de bijdrage die dezen kunnen leveren (March & Simon, 1958) of de hulpmiddelen waarover dezen beschikken (Pfeffer & Salancik, 1978) bepalend geacht. Een dergelijke definitie is dus van instrumentele aard. Gebruik makend van het geschetste open model van de onderneming zullen wij in het volgende betogen dat een belangrijke component van de roep om maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen wordt uitgemaakt door de eis om ook de invloeden die van de onderneming uitgaan op de deelhebbers, in het besluitvormingsproces te betrekken. Deze dreigen te worden veron-

20. Zo merken Sieben & Goetzke (1975, p. 44), die een zelfde criterium hanteren ter onderscheiding van interne en externe coalitiegenoten, op dat bij de grotere ondernemingen, waarvan de aandelen wijd verspreid zijn, de aandeelhouders meer tot de externe belanghebbenden gaan behoren, terwijl bijvoorbeeld de banken soms de status van interne coalitiegenoot verkrijgen.

achtzaamd omdat zij niet worden waargenomen als essentieel voor het functioneren van de onderneming en ook niet in marktgrootheden tot uitdrukking komen.²¹ Dit laatste geldt ook voor sommige effecten die van de ondernemingsactiviteiten uitgaan op de deelnemers (bijv. veiligheidsaspecten voor werknemers en consumenten). Ook deze dreigen te worden ondergewaardeerd, omdat zij niet min of meer 'automatisch' via marktgrootheden in het besluitvormingsproces van de onderneming worden opgenomen. Het zijn deze uitbreidingen van de verantwoordelijkheid van de onderneming die wij in het volgende zullen aanduiden als essentieel voor haar maatschappelijke verantwoordelijkheid en die wij als wenselijk beschouwen.

2.9. MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID EN MAATSCHAPPELIJK ACTIVISME

Veel van de verwarring die zich in de loop der jaren heeft gemanifesteerd in de discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen kan naar onze mening worden verklaard door te wijzen op de onbepaaldheid van dit begrip. Aangezien een ieder uitgaat van een eigen definitie, die vaak slechts impliciet is in het betoog, praat men gemakkelijk langs elkaar heen. Zo kan met name worden vastgesteld dat de tegenstanders van een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen vaak uitgaan van een te ruime definitie om vervolgens vooral te wijzen op de nadelen die samenhangen met hun eigen, te ruime opvatting! (Simon, Powers & Gunnemann, 1972, pp. 16-17). Wij zullen derhalve in deze paragraaf trachten te komen tot een begripsbepaling die een werkelijke evaluatie van de pro- en contra-argumenten toelaat. Deze evaluatie vindt dan in de volgende paragraaf plaats.

Voor een dergelijke begripsbepaling zijn door velen al aanzetten gegeven. Een grondgedachte is bijvoorbeeld te vinden bij Preston & Post (1975, pp. 95-96). Zij definiëren de gebieden van primaire en secundaire betrokkenheid van de onderneming en wel als volgt: 'The area of primary involvement is determined by the specialized functional role of the organization, the role that defines its nature and social purpose and that

21. Vergelijk de definitie van Cregten e.a. (1978, p. 11): 'Het maatschappelijk functioneren van ondernemingen en non-profit-organisaties is erop gericht als organisatie aanvaardbaar te zijn en te blijven voor die groepen in de samenleving die invloed (kunnen) uitoefenen op de gang van zaken in deze organisaties.'

provides the basis for exchange relationships between it and the rest of society. Viable primary involvement relationships, tested and mediated through the market mechanism, are essential to the existence of the organization over time... The area of secondary involvement includes all those relationships, activities, and impacts of the organization that are ancillary or consequential to its primary involvement activities. Secondary involvement impacts include the use (by others) of merchandise and services sold, the consequences of production and sales activities themselves, the impact of procurement and employment, the neighborhood effects of physical plant occupancy, and so on.' Preston & Post gebruiken deze begrippen 'to define the scope of organizational interpenetration with society and to separate the sphere of managerial responsibility from the whole of social life'. Zij komen dan tot de conclusie dat 'managerial responsibility, in our view, extends as far as the limits of secondary involvement, but no farther' (p. 97).

Hun standpunt komt er met andere woorden op neer dat de verantwoordelijkheid van de onderneming wordt bepaald door haar primaire functieuitoefening. Niet alleen de wijze waarop deze primaire functie wordt uitgeoefend behoort dan tot de ondernemingsverantwoordelijkheid, maar ook de relaties, activiteiten en effecten die daarmee samenhangen. Preston & Post geven niet bijzonder duidelijk aan wat dan wel de primaire functie van de onderneming is. Ten dele kan dit zijn veroorzaakt doordat zij hun analyse ook tot andere typen organisaties willen uitstrekken. Ten dele ook doordat iedere vrijwillige organisatie bij het vaststellen van haar primaire functie(s) over een zekere autonomie moet kunnen beschikken. Met behoud van dit laatste menen wij te kunnen vaststellen dat tot de primaire functie(s) van de onderneming in ieder geval behoort de productie en/of verkoop van goederen c.q. diensten. Daarmee samenhangende 'relaties, activiteiten en effecten' kunnen door de onderneming eventueel ook tot haar primaire functies worden gerekend. Dat is een implicatie van haar autonomie bij de vaststelling hiervan binnen de hier geldende economische orde.²² Ook de bepaling van de 'secundaire betrokkenheid' blijft bij Preston & Post enigszins in het vage. Uit hun voorbeelden komt echter naar voren dat zij niet alleen de directe gevolgen van de primaire activitei-

22. Opgemerkt kan worden dat deze 'samenhangende relaties, activiteiten en effecten' in ieder geval behoren tot de verantwoordelijkheid van de onderneming, ongeacht of deze worden gerekend tot het gebied van de primaire of de secundaire 'betrokkenheid'. Voor de onderneming die haar primaire functies breder opvat, kan echter het verantwoordelijkheidsgebied dienovereenkomstig toenemen.

ten daartoe rekenen, maar ook de indirecte. Zo behoort volgens hen ook het gebruik dat anderen maken van de verkochte goederen en diensten tot de ondernemingsverantwoordelijkheid.²³ Duidelijk is echter wel dat in hun opvatting op de onderneming geen beroep moet worden gedaan om allerlei maatschappelijke problemen te helpen bestrijden die niet gerelateerd zijn aan haar eigen primaire activiteiten.

Een dergelijk onderscheid is in wezen ook belichaamd in een indeling die door de Committee for Economic Development (1971) wordt voorgestaan en die veel aandacht heeft getrokken. De CED (1971, p. 15) onderscheidt drie concentrische cirkels van verantwoordelijkheid:

1. 'The *inner circle* includes the clear-cut basic responsibilities for the efficient execution of the economic function – products, jobs and economic growth'.
2. 'The *intermediate circle* encompasses responsibility to exercise this economic function with a sensitive awareness of changing social values and priorities...'
3. 'The *outer circle* outlines newly emerging and still amorphous responsibilities that business should assume to become more broadly involved in actively improving the social environment'.

De CED spreekt zich er niet duidelijk over uit of zij het wenselijk acht dat ondernemingen ook de derde, breed gedefinieerde verantwoordelijkheid aanvaarden. In het volgende zullen wij betogen dat wij het (met Preston & Post) in principe zeer wenselijk vinden dat de onderneming ook de waarden van haar activiteiten, die niet direct in marktgrootheden tot uitdrukking komen, in haar besluitvorming betreft, maar dat de derde cirkel, die in het geheel niet gerelateerd is aan de 'basic responsibilities', in principe niet tot de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen moet worden gerekend.

Alvorens onze eigen begripsafbakening te presenteren, wordt nog aandacht besteed aan de benadering van Simon, Powers & Gunnemann (1972). Hun boek 'The Ethical Investor' heeft in de Verenigde Staten een grote invloed uitgeoefend op het beleggingsbeleid van kerken en universiteiten.²⁴ Zo verwijzen onder andere de 'Guidelines for Mission Investments' van de National Council of Churches (1973) expliciet naar deze publikatie. Het betoog van Simon, Powers & Gunnemann is gefundeerd

23. Zie hiervoor verder 3.1, en 4.6.

24. Zie over dit onderwerp De Man, Schreuder & Eijgenhuijsen (1978).

op het onderscheid tussen 'negative injunctions' (injunctions against activities that injure others) en 'affirmative duties' (duties which require the affirmative pursuit of some good). Zij betogen dat dit onderscheid zijn wortels heeft in het recht en de ethiek en dat het vaak eenvoudiger is om aan te wijzen wat verkeerd is aan een handeling dan om aan te geven wat wél gedaan moet worden. Zij stellen dan: 'The negative injunction to avoid and correct social injury threads its way through all morality. We call it a "moral minimum", implying that however one may choose to limit the concept of social responsibility, one cannot exclude this negative injunction' (1972, p. 18). Natuurlijk kan men ook verder gaan dan dit minimum; dat is aan een ieder om zelf te beslissen. 'In sum, we would affirm the prima facie obligation of all citizens, both individual and institutional, to avoid and correct self-caused social injury. Much more in the way of affirmative acts may be expected of certain kinds of citizens, but none is exempt from this "moral minimum"' (1972, p. 21).

Het lijkt goed om ook in ons taalgebied een dergelijk onderscheid een neerslag te laten vinden in verschillende begrippen. Wij stellen het gebruik voor van de termen '*maatschappelijke verantwoordelijkheid*' en '*maatschappelijk activisme*'. Met het eerste wordt dan bedoeld dat ondernemingen de verantwoordelijkheid hebben alle effecten die samenhangen met hun beslissingen in het besluitvormingsproces te betrekken. Met name betekent dit dat ook de effecten die niet direct in marktgrootheden tot uitdrukking komen in de afwegingen worden betrokken. Op deze wijze wordt ervoor gepleit dat de onderneming haar beslissingen baseert op een evaluatie van alle betrokken waarderings van alle deelgenoten in de onderneming. Hierbij verlaat de onderneming echter niet het gebied van haar primaire functie-uitoefening (primary involvement). Met '*maatschappelijk activisme*' wordt dan bedoeld dat ondernemingen buiten dit gebied treden om maatschappelijke problemen te helpen bestrijden die niet gerelateerd zijn aan hun specifieke functie-uitoefening.²⁵

Het kan direct al worden opgemerkt dat met deze begrippen geen precieze en algemeen geldende terreinafbakening kan worden bereikt.

25. Snellen (1975, p. 44) interpreteert het begrip maatschappelijke verantwoordelijkheid bijvoorbeeld in deze zin. Verder kan worden opgemerkt dat ons 'actief' element minder te maken heeft met 'eigen visie, eigen initiatief en eigen aandrang om bepaalde dingen in het belang van de gemeenschap te doen of na te laten' (Kuin, 1977, p. 95) dan met het *soort activiteit*, namelijk buiten het gebied van primaire functie-uitoefening. Eigen visie, initiatief e.d. zijn ook nodig voor de uitoefening van verantwoordelijkheid in de door ons aangegeven zin.

Immers, discussie blijft mogelijk over de exacte grenzen van het gebied van primaire functie-uitoefening en over de causale relaties met de maatschappelijke problematiek. Wij menen echter dat op deze wijze een criterium is gevonden waarvan men zich in deze discussie kan bedienen. Indien dit criterium in brede kring zou worden aanvaard, kan de discussie in ieder geval concreet worden gevoerd. Er zou dan immers overeenstemming bestaan over de omvang en inhoud van het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming. Het criterium geeft met andere woorden aan wat behoort te worden betrokken in de besluitvorming, niet hoe de beslissing moet uitvallen (zie verder 2.10.). Een tweede opmerking betreft onze omschrijving van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Hierin is expliciet sprake van *alle* effecten die samenhangen met ondernemingsbeslissingen. Wij beperken ons dus niet alleen tot de negatieve effecten. Ook de positieve waarderungen van deelgenoten in de onderneming dienen in de besluitvorming te worden betrokken. Met dit voorbehoud kunnen wij ons scharen achter de opmerking van Simon, Powers & Gunnemann (1972, p. 27) dat het aanvaarden van een maatschappelijke verantwoordelijkheid in economische termen beschreven zou kunnen worden als een proces van internalisatie.

2.10. MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID: EEN EVALUATIE

Nu in het voorgaande een begrippenapparaat is ontwikkeld dat zich naar onze mening leent voor een zinnige discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen, kan een eigen standpunt worden ingenomen en toegelicht. In de loop van deze paragraaf zullen daarom de te berde gebrachte argumenten worden gewogen. Tevens zullen enkele implicaties van ons standpunt worden belicht.

Nadrukkelijk wijzen wij er nogmaals op dat één van de uitgangspunten is geweest dat de inkleuring van het begrip maatschappelijke verantwoordelijkheid van normatieve aard is. Ook degenen die contra-argumenten aanvoeren, erkennen de plicht van de onderneming om binnen het wettelijke en morele kader van de samenleving te blijven. Daarna wordt dan echter onmiddellijk als argument tegen de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen naar voren gebracht dat deze kan conflicteren met het winststreven. Nadelige effecten van de produktie worden wel erkend, maar het wordt als een taak van de overheid gezien deze te bestrijden. De ondernemer stelt zich daarbij – in de bewoordingen van

Langman (1976, p. 12) – op het volgende standpunt: 'Als mijn gedrag niet door de beugel zou kunnen, zou de overheid het wel verbieden.'²⁶ In feite wordt op deze wijze impliciet gesteld dat de verantwoordelijkheid van de onderneming wordt bepaald door de markt en door de wet. Het is een normatieve keuze om het verantwoordelijkheidsbegrip hiertoe te reduceren; wij kunnen ons met deze keuze niet verenigen.

Ons, evenzeer normatieve, standpunt komt erop neer dat in principe alle effecten van het ondernemingsgebeuren op alle deelgenoten worden betrokken in de besluitvorming. De onderneming aanvaardt dan maatschappelijke verantwoordelijkheid in de hiervóór aangegeven zin. In methodologisch opzicht wordt gekozen voor het formele, subjectieve welvaartsbegrip: de deelgenoten bepalen zélf welke effecten hun welvaart beïnvloeden en derhalve een rol moeten spelen bij de besluitvorming. Bij de deelgenoten die behoren tot de besluitvormingsgroep is zulks wel gewaarborgd. De belangen van de overigen zullen door de besluitvormingsgroep in de afweging moeten worden betrokken. Wij vatten het begrip maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderneming derhalve op als de collectieve verantwoordelijkheid van allen die bijdragen aan de besluitvorming in de onderneming (vgl. De Leeuw, 1972). Deze collectieve verantwoordelijkheid kan worden beschouwd als een resultante van de persoonlijke verantwoordelijkheden.²⁷ Deze gedachtengang komt eveneens tot uitdrukking in de definitie van De Valk (1967, p. 6): 'Maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef is het zich bewust zijn van het feit dat het leven in maatschappelijk verband voor de mens niet slechts betekent dat hij bepaalde verplichtingen heeft jegens de groepen waarvan hij deel uitmaakt, doch tevens dat dit hem in mindere of meerdere mate medeverantwoordelijk maakt voor het doen en laten van deze groepen.'

Het wezen van deze verantwoordelijkheid wordt goed tot uitdrukking

26. Langman acht overigens een dergelijk standpunt niet terecht en merkt op: 'De grens tussen geoorloofd en ongeoorloofd zal de ondernemer telkens zelf moeten trekken, omdat hij de enige is die zo'n afweging kan verrichten, die de situatie in al haar aspecten kan overzien.'

27. Vgl. de opmerkingen van Bouma (1968): 'Wanneer wij in het vervolg spreken van het gedrag of de gedragingen van een organisatie is dat overdrachtelijk bedoeld. De individuele participanten kunnen zich gedragen. De resultante van de gedragingen van de participanten die naar buiten blijkt, duiden wij aan als het gedrag van de organisatie.' Overigens moet worden opgemerkt dat, waar sprake is van een collectieve verantwoordelijkheid, de persoonlijke verantwoordelijkheid van de groepsleden niet vermindert. Ieder blijft ten volle verantwoordelijk voor de groepsbeslissingen (vgl. Huber, 1969). Op de spanning die kan optreden tussen verantwoordelijkheid en handelingsmogelijkheden wordt later in deze paragraaf teruggekomen.

gebracht in de definitie van 'verantwoordelijk handelen' van de filosoof Huber (1969, p. 209):

1. Verantwortlich handeln heisst: die voraussehbaren Folgen einer Handlung zum Bestimmungsgrund der in ihr sich verwirklichenden Entscheidung machen.
2. Zum verantwortlichen Handeln gehört die Bereitschaft, für seine Handlungen und ihre Folgen vor anderen Menschen einzustehen, d.h. sich dafür vor ihnen zu verantworten.
3. Ihrem Inhalt nach ist die Verantwortung des Handelnden vor allem Verantwortung für die anderen Menschen, die von den Folgen seiner Entscheidung betroffen werden.

Het gaat er met andere woorden om dat men zich bij de besluitvorming niet kan onttrekken aan de voorzienbare gevolgen van de te nemen beslissing voor andere subjecten. Deze effecten op anderen van ondernemingsbeslissingen behoren tot de verantwoordelijkheid van de besluitvormingsgroep. Tot het wezen van deze verantwoordelijkheid behoort de bereidheid, of de plicht,²⁸ verantwoording af te leggen. De wijze waarop dat zou kunnen gebeuren, behoort tot het tweede deel van onze probleemstelling. Hieronder wordt eerst nagegaan in hoeverre de in 2.4. en 2.6. behandelde argumenten o.i. van belang zijn voor het hier ingenomen standpunt.

Een aantal van de opgesomde contra-argumenten (zie vooral 2.6.) missen naar onze mening hun doel als maatschappelijke verantwoordelijkheid in deze zin wordt opgevat. In de eerste plaats is inderdaad sprake van een persoonlijk en niet van een institutioneel verantwoordelijkheidsbegrip, waartegen Friedman zich verzet. Voorts lijkt ons de argumentatie in 2.4.2., waar gewezen wordt op de gevaren die zijn verbonden aan de macht en de middelen van ondernemingen indien deze zich uitsluitend laten leiden door eigenbelang of het winststreven, sterker dan de redenering in 2.6.2., waar men beducht is voor de oncontroleerbaarheid en de subjectieve aanwending van deze macht. Ons verantwoordelijkheidsbegrip vraagt de onderneming immers niet om buiten haar gebied van primaire functie-uitoefening te treden, maar slechts om meer aspecten in overweging te nemen. Derhalve zal hierdoor geen groeiende afhankelijkheid van ondernemingen voor het oplossen van de maatschappelijke problematiek ontstaan. Integendeel, van ondernemingen wordt juist ver-

28. Vergelijk de definitie van verantwoordelijkheid volgens Cobbenhagen (1927, p. 2): '... een eigenschap, krachtens welke een mens verplicht wordt voor zijn handelingen op te komen en van deze de gevolgen te dragen'.

[wacht dat zij zich beperken tot hun primaire functie(s). Zij blijven 'special-purpose institutions' (zie 2.6.1.). Ten slotte kan erop worden gewezen dat ons verantwoordelijkheidsbegrip juist gericht is tegen te beperkte criteria bij de besluitvorming, zodat ook het gevaar van de te enge managementinzichten bij de aanwending van de macht en middelen van ondernemingen wordt bestreden.

Inderdaad kan het aanvaarden van een maatschappelijke verantwoordelijkheid het beslissingspatroon van de onderneming wijzigen. Indien tevoren alleen op marktsignalen werd gereageerd, zou de financiële winst kunnen verminderen (zie 2.6.1.). Dit is dan het gevolg van de omstandigheid dat de winst in een breder perspectief is geplaatst. Als uit een afweging van alle relevante consequenties van beslissingen een lager financieel winstniveau resulteert, betekent dit dat de deelgenoten gezamenlijk voor de vermindering van nadelige effecten een zeker financieel bedrag hebben willen opofferen. Hoewel derhalve bij de primaire functie-uitoefening van de onderneming in sommige gevallen een lagere financiële winst kan worden behaald, kan dit achteraf worden opgevat als een indicatie dat de totale (subjectieve) welvaart van alle deelgenoten is verhoogd.²⁹ Overigens behoeft een winstverlaging o.i. geenszins onvermijdelijk het resultaat te zijn van de aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid, zeker niet op de langere termijn. Juist de onderneming die zich uitsluitend of overwegend laat leiden door korte-termijn financiële overwegingen, loopt immers de kans reacties te ontlokken aan haar deelgenoten, die op den duur haar winst of zelfs haar bestaansmogelijkheden kunnen aantasten.

Ten slotte is ook ten aanzien van de relatie met de overheid (zie 2.4.5. en 2.6.4.) een criterium gevonden waarmee de respectievelijke verantwoordelijkheden kunnen worden afgebakend. De onderneming heeft in eerste instantie de verantwoordelijkheid voor alle effecten van haar beslissingen, maar niet voor meer dan dat. (Uiteraard kan zij, indien gewenst, ook verder gaan dan hetgeen krachtens haar maatschappelijke verantwoordelijkheid is geboden.) De samenleving bepaalt, onder meer via de overheid, het totale maatschappelijke kader en de speelruimte van ondernemingen. Indien ondernemingen te kort schieten in hun verantwoordelijkheid is het waarschijnlijk dat de samenleving reageert. Naast directe acties van deelgenoten tegen specifieke ondernemingen zal dit, indien de problematiek

29. Deze indicatie is des te sterker naarmate de besluitvorming meer is gedemocratiseerd (zie hierna).

tamenlijk verbreid is, vaak de vorm aannemen van centrale regulering. Ons inziens is derhalve in onze samenleving, die in dit opzicht gekenmerkt kan worden als een gemengde economische orde, niet zozeer het kapitalisme in het geding, zoals door de veelal Amerikaanse auteurs wordt gesteld (zie 2.4.5. en 2.6.4.), als wel meer specifiek de mate van centralisatie van de besluitvorming (zo ook Dierkes, 1977, p. 15). Indien ondernemingen geen maatschappelijke verantwoordelijkheid willen erkennen, ligt een toenemende centralisatie voor de hand.

Hiermee zijn de te berde gebrachte contra-argumenten besproken op het concurrentie-element na. Dit wordt verderop behandeld bij de vraag in hoeverre in de praktijk daadwerkelijk maatschappelijk verantwoordelijk gedrag van ondernemingen mag worden verwacht. Hier willen wij eerst vaststellen dat naar onze mening de besproken contra-argumenten de *wenselijkheid*³⁰ van de aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen – in de hiervoor aangegeven zin – niet kunnen ontkrachten. Meer gewicht leggen zij in de schaal tegen een eventueel voortgeschreden maatschappelijk activisme van ondernemingen, hetgeen ook niet verwonderlijk is als wordt ingezien dat zij eigenlijk grotendeels tegen deze ruimere opvatting zijn gericht (vgl. 2.9.). Indien van ondernemingen zou worden gevraagd zich in belangrijke mate buiten het gebied van hun primaire functie-uitoefening te begeven, valt inderdaad te vrezen dat hun oorspronkelijke functie hieronder te lijden heeft en dat er een ongewenste vermenging van functies ontstaat. Bovendien moet worden betwijfeld of ondernemingen buiten hun traditionele werkterrein meer geschikt of beter geëquipeerd zijn voor de oplossing van maatschappelijke problemen dan andere maatschappelijke instituties. Ten slotte ontbreekt het de samenleving ook aan een besluitvormings- en controlemechanisme om deze extraterritoriale activiteiten van ondernemingen te sturen. Al met al voor ons voldoende redenen voor een gereserveerde opstelling tegenover een eventueel voortgeschreden maatschappelijk activisme van ondernemingen.³¹

Tot slot van deze paragraaf willen wij, zoals aangekondigd in 2.7., nog terugkomen op de vraag welk verband bestaat tussen de grootte en de verantwoordelijkheid van ondernemingen. Nu ons voorstel tot begripsbepaling van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen is

30. Hier wordt derhalve teruggegrepen op de normatieve aard van de inkleuring van het verantwoordelijkheidsbegrip, zoals verwoord in onze uitgangspunten (zie 2.7.).

31. Zo ook Snellen (1975, pp. 44-46), die het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' in deze zin interpreteert.

gedaan, kan worden vastgesteld dat deze verantwoordelijkheid in principe geldt voor alle ondernemingen. Ook de kleinste onderneming zal naast de ondernemer nog een aantal deelgenoten kennen, waarvan de waarderings- en de ondernemersbeslissingen dienen te worden meegenomen. Tegelijkertijd moet deze vaststelling echter worden gerelativeerd vanuit de volgende overwegingen:

- hoe kleiner de onderneming, des te kleiner zal gewoonlijk de afstand zijn tussen de beslisser en degenen die de effecten van de beslissing ondervinden. Zowel de mogelijkheden tot wederzijdse identificatie als de handelingsmogelijkheden van het beslissende individu³² zijn groter, hetgeen een gunstige invloed zal hebben op de uitoefening van verantwoordelijkheid in onze zin;
- hoe groter de onderneming, des te veelvuldiger en wellicht ook ingrijpender zullen de effecten van haar beslissingen kunnen zijn. Huber (1969, p. 207) merkt terecht op: 'Je folgenreicher eine Handlung ist, um so schwerer wiegt die Verantwortung';
- verantwoordelijkheid veronderstelt keuzevrijheid: 'Alleen wie vrij is en dus anders had kunnen handelen dan hij deed, kan verantwoordelijk gesteld worden voor zijn daden' (De Vos, 1976, p. 131). Langs de lijnen die zijn aangegeven in 2.4.2. kan dan worden gesteld dat, naarmate de keuzevrijheid van de onderneming toeneemt met haar grootte, haar verantwoordelijkheid zal moeten meegroeien.

Zeker in het licht van ons onderwerp – de informatieverstrekking door ondernemingen³³ – pleiten deze overwegingen er voor ook in het vervolg de aandacht primair te richten op de grotere onderneming.

2.11. WENSELIJKHEID EN REALITEIT

Nadat in het voorgaande de wenselijkheid van de aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen aan de orde is geweest, komt uiteraard de vraag op in hoeverre van ondernemingen in de

32. Zie de analyse van Huber (1969) inzake de maatschappelijke vervlochtenheid of indirectheid van verantwoordelijkheid, hetgeen bij een toenemende organisationele complexiteit kan leiden tot een 'konstitutive Inkongruenz zwischen Verantwortung und eigener Handlungsmöglichkeit' (p. 211).

33. In dit kader worden soortgelijke opmerkingen gemaakt in het discussiestuk 'The Corporate Report' van de Accounting Standards Steering Committee (1975, p. 30).

praktijk maatschappelijk verantwoordelijk gedrag in deze zin mag worden verwacht. Voor de beantwoording van deze vraag is van primair belang in hoeverre de deelgenoten in de onderneming zulks zullen eisen van c.q. zullen toestaan aan de onderneming. In deze formulering komt tot uiting dat in de besluitvorming een zekere belangenafweging vaak onvermijdelijk zal zijn. De speelruimte die hiertoe noodzakelijk is, dient niet door één of meer (groepen) deelgenoten te worden geblokkeerd. Uiteraard speelt de besluitvormingsgroep bij deze afweging een cruciale rol. In dit verband kan worden opgemerkt dat elementen van onze normatieve keuze in toenemende mate in deze kringen lijken te worden onderschreven. Zo valt in een discussienota van een federatie van jonge Europese ondernemers te lezen: 'Van ondernemingen en ondernemers wordt een nieuwe instelling vereist. Uitdrukkelijker dan voorheen zullen zij zich bij hun beslissingen rekenschap moeten geven van de gevolgen die deze hebben voor de maatschappelijke problemen. Zij zullen deze tot hun uitdrukkelijke verantwoordelijkheid moeten rekenen' (FJCEE, 1975).³⁴

Welke uitvoering kan de individuele onderneming dan aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid geven? Een en ander is afhankelijk van de geldende omstandigheden, met name van de macht van de individuele onderneming. Indien uit de waarderingen van de deelgenoten blijkt dat een heroriëntatie van bepaalde ondernemingsactiviteiten is geboden en het ligt in de macht van de individuele onderneming deze wens te honoreren, kan zij haar verantwoordelijkheid op eigen kracht gestalte geven. Dit zal met name het geval zijn bij *bedrijfsspecifieke* problemen. Het eigen productieproces, het eigen produkt- en reclamebeleid en dergelijke kan de onderneming zelf aanpassen. Wellicht blijkt dat, hoewel een aanpassing in principe wenselijk wordt geacht, zulks voor de onderneming zelf niet te realiseren valt, bijvoorbeeld omdat dan haar voortbestaan wordt bedreigd ten gevolge van een verslechterde concurrentiepositie. Waar het hier dan in wezen gaat om *bedrijfstakproblemen* kan door de individuele onderneming actie worden ondernomen om te komen tot collectieve vrijwillige regelingen of tot overheidsmaatregelen. Op deze wijze kan dan worden ontsnapt aan het 'prisoners' dilemma' dat ontstaat als een ieder inactief blijft uit vrees voor repercussies via de concurrentie. Ten slotte kan de

34. Zie ook bijvoorbeeld Silk & Vogel (1976), die spreken over een 'consent creed'; Martin & Cabot Lodge (1975) stelden vast dat Europese respondenten op hun enquête onder lezers van de Harvard Business Review in overwegende mate een gemeenschapsideologie onderschreven. Dit in tegenstelling tot de respondenten uit de Verenigde Staten, die meer een Lockeaanse ideologie, gebaseerd op individualisme en eigendomsrechten, aanhingen.

onderneming haar stem laten horen in de publieke meningsvorming (zie ook Buchholz, 1977). Zeker als de problemen ook het niveau van de bedrijfstak overstijgen en in wezen een *algemeen maatschappelijk karakter* dragen, is behoefte aan de breedst mogelijke discussie over het wenselijke gedrag.

Waar het bij deze gehele hiërarchie van soorten problemen (micro-meso-macro) steeds om gaat, is dat de waarderingen der deelgenoten worden betrokken in de besluitvorming en dat inzichtelijk wordt gemaakt welke rol deze waarderingen in de besluitvorming hebben gespeeld. Wij zijn het derhalve van harte eens met Heertje (1977) dat een belangrijke toekomstige taak de 'democratisering van de besluitvorming' in ondernemingen is,³⁵ waarbij 'een meer probleemgerichte benadering vereist is. In elke concrete situatie zou men moeten nagaan wie door een bepaalde beslissing wordt geraakt in zijn welvaartspositie en wie derhalve "betrokkene" is' (Heertje, 1977, p. 102). Ongetwijfeld zal een dergelijke democratisering ook institutioneel verwezenlijkt moeten worden,³⁶ hetgeen naar verwachting een proces van lange adem zal zijn. Deze problematiek valt echter buiten ons bestek. Voor ons rest de conclusie dat de onderneming die ook reeds in de tussentijd bereid is alle effecten van haar beslissingen op de welvaartspositie van haar deelgenoten in de besluitvorming te betrekken, ons inziens gestalte geeft aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid.

35. Zeker ook vanwege de toenemende indirectheid van de verantwoordelijkheid (zie noot 32). Voor het in de besluitvorming betrekken van degenen die gevolgen ondervinden van te nemen beslissingen, wordt ook vaak de term 'participatie' gebruikt. Verhoging van de participatiegraad kan leiden tot een verminderde druk tot informatieverzameling en -verstrekking, aangezien dan meer betrokkenen de eigen waarderingen in de besluitvorming kunnen inbrengen. Bij grotere ondernemingen zal echter slechts bij uitzondering een volledige participatie van alle betrokkenen kunnen worden bereikt. Zie voor een analyse van de onvolkomenheden van indirecte en symbolische participatie Kirsch (1974, hfdst. 4) en Picot (1977, par. 3.2.).

36. Zie hiertoe o.m. Steinmann (1969).

De theorie der externe effecten

3.1. INLEIDING

In het voorgaande hoofdstuk is een normatief standpunt ingenomen met betrekking tot de afbakening en inhoud van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen'. Dit standpunt houdt in dat alle effecten die uitgaan van de primaire functie-uitoefening van een onderneming in het besluitvormingsproces over de ondernemingsactiviteiten dienen te worden betrokken. Daarbij werd gekozen voor het formele, subjectieve welvaartsbegrip, hetgeen impliceert dat de bepaling en de waardering van deze effecten aan de economische subjecten zelf wordt overgelaten. Een consequentie van dit standpunt is dat nu ook de effecten die niet op de markt tot uitdrukking komen en die dientengevolge in het klassieke model van de onderneming dreigen te worden veronachtzaamd, in de besluitvorming een rol dienen te spelen. In het vervolg van deze studie willen wij ons vooral richten op de gevolgen van dit standpunt voor de informatieverstrekking door ondernemingen.

De hierboven bedoelde effecten staan in de economische theorie bekend als 'externe effecten'. Hennipman (1968, p. 250) definieert deze term als: '...de buiten de markt om werkende positieve of negatieve invloed, die als een nevengevolg van economische handelingen uitgaat op de produktievoorwaarden of het bevredigingspeil van andere huishoudingen'. Aangezien deze effecten buiten de markt om werken, komt er geen marktprijs voor tot stand. Vandaar dat Goudzwaard (1970) spreekt van 'expetiale effecten' en zijn proefschrift over dit onderwerp de titel 'ongeprijste schaarste' geeft. Kenmerkend voor externe effecten is dat zij direct inwerken op de welvaart van subjecten zonder dat daarvoor compensatie plaatsvindt. Zo wordt de getroffene niet gecompenseerd voor onderzonden externe lasten en de veroorzaker niet voor teweeggebrachte ex-

terne baten. Degene op wiens welvaart het extern effect inwerkt, heeft geen mogelijkheid deze ongecompenseerde beïnvloeding te controleren (Picot, 1977, p. 126).¹

Formeel kan het extern effect worden genoteerd als:

$$F^A = F^A (X_1^A, X_2^A, \dots, X_n^A, X^B)$$

waarin F^A een nuts-, produktie- of kostenfunctie van subject A voorstelt, die behalve van de zelfgekozen variabelen X_i^A ($i = 1 \dots n$) ook afhangt van het aspect X^B van het gedrag van subject B (Mishan, 1971; Picot, 1977).

Externe effecten zijn vooral in de welvaartstheorie onderwerp van studie geweest. Als wij nu willen nagaan op welke wijze dergelijke effecten in de berichtgeving van ondernemingen kunnen worden opgenomen, ligt het voor de hand eerst te bezien welke inzichten dienomtrent aan de welvaartstheorie kunnen worden ontleend. Daaraan is dit hoofdstuk gewijd. Uit hoofde van onze probleemstelling is de aandacht daarbij vooral gericht op de *bedrijfseconomische implicaties* van de theorie der externe effecten. Het is geenszins de bedoeling een uitputtend overzicht te geven van alle welvaartstheoretische aspecten van het onderwerp.² Zo kunnen de meer macro-economische aspecten van het optreden van externe effecten, bijvoorbeeld ten aanzien van de economische orde of de economische politiek, hier buiten beschouwing blijven. Ten gevolge van ons in het vorige hoofdstuk ingenomen standpunt ten aanzien van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen zullen wij ons beperken tot een bespreking van de effecten die samenhangen met de primaire functie-uitoefening van de onderneming. In eerste instantie zullen wij daaronder de *produktiegebonden externe effecten* verstaan. Daarin zijn naast de zuivere externe effecten van de produktie ook die effecten van de consumptie begrepen die noodzakelijkerwijs voortvloeien uit de aard van het geproduceerde. In de loop van dit hoofdstuk zal nader op de te bezigen terminologie worden ingegaan (zie verder ook 4.8.).

De welvaartstheorie valt in een aantal varianten uiteen. Wij zullen bij onze bespreking hiervan het gebruikelijke onderscheid volgen in Pigo-

1. Mishan (1971, p. 2) noemt nog als wezenskenmerk van een extern effect 'that the effect produced is not a deliberate creation but an *unintended* or *incidental* by-product of some otherwise legitimate activity', een formulering die o.i. onnodig verder gaat dan Hennipmans definitie en daar niet-operationele elementen aan toevoegt.

2. Zie daartoe bijv. Myint (1948), Boulding (1952), Keller (1955), Mishan (1960) of Goudzwaard (1970).

viaanse, Paretiaanse en Bergsoniaanse welvaartstheorie (vgl. Hartog, 1973). Steeds zal in elke paragraaf worden nagegaan welke voor ons onderwerp relevante conclusies kunnen worden getrokken. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt dan samengevat welke inzichten aan de drie welvaartstheoretische varianten gezamenlijk kunnen worden ontleend voor de aanpak van het tweede deel van onze probleemstelling.

3.2. PIGOVIAANSE WELVAARTSTHEORIE

3.2.1. De 'external economies' van Marshall

Gewoonlijk wordt de geboorte van de welvaartstheorie gedateerd met de verschijning van Pigous 'Economics of Welfare' in 1920. Hicks (1975, p. 307) zegt daarover: 'If it existed before Pigou, it must then have been called something else.' Voor ons doel is het echter noodzakelijk nog iets verder terug te grijpen en wel naar de 'Principles of Economics' van Marshall (1890). Daarin wordt namelijk het begrip 'external economies' geïntroduceerd, tot op heden één van de vele Engelse synoniemen voor externe effecten. De betreffende passage luidt: 'We may divide the economies arising from an increase in the scale of production of any kind of goods, into two classes—firstly, those dependent on the general development of the industry; and, secondly, those dependent on the resources of the individual houses of business engaged in it, on their organization and the efficiency of their management. We may call the former *external economies*, and the latter *internal economies*' (Marshall, 1949, p. 221).

Onder de 'external economies' vat Marshall derhalve de voordelen die aan de individuele onderneming toevallen als gevolg van de algemene ontwikkeling van de bedrijfstak. Hij spitst het begrip meer specifiek toe op de locatievoordelen die zijn te behalen bij een zekere regionale concentratie van gelijksoortige ondernemingen. Waarom worden deze externe voordelen nu door Marshall ten tonele gevoerd? Andriessen (1965) voert aan dat deze voordelen een middel vormen om het bestaan van een evenwicht in bedrijfstakken, waar de collectieve aanbodcurve dalend verloopt, aannemelijk te maken. Marshall kan daarmee immers verklaren hoe in een dergelijke bedrijfstak de individuele kostencurven van de onderneming toch een stijgend verloop kunnen vertonen zodat een evenwicht bereikbaar is en de bedrijfstak niet onvermijdelijk onderhevig is aan een proces van monopolisering. Slechts als de bedrijfstak een uitbreiding ondergaat,

verschuiven de individuele kostencurven zodanig dat het nieuwe totale produktievolume met minder kosten kan worden voortgebracht dan het oude (Andriessen, 1965, p. 27).

Welke betekenis moet nu aan de Marshalliaanse 'external economies' worden gehecht? Hueting (1974, p. 61) stelt dat de '... door Marshall bedoelde voordelen door de ondernemer... zonder betaling en buiten de markt om (worden) genoten. Daarmee is in principe de stap genomen dat bij de produktie van goederen en diensten buiten de markt om effecten kunnen optreden die de produktievoorwaarden van derden beïnvloeden'. Hiermee verschijnt dus een vreemde eend in de bijt van de klassieke markteconomie. Anderzijds moet de betekenis hiervan niet worden overtrokken, gezien de zeer nauwe grenzen waarbinnen de analyse van Marshall verliep. Hij baseerde zich namelijk op een definitie van 'economie' (p. 41) en daarbinnen van 'welvaart' (p. 47), waarin de *directe, monetaire meetbaarheid* ('directly capable of a money measure') een centrale plaats innam. Goudzwaard (1970, p. 28) concludeert dan ook terecht dat 'vanuit deze begripsbepalingen... Marshall alleen die expretiale effecten in zijn theorie (kan) opnemen, welke rechtstreeks betrekking hebben op vermeerderingen of verminderingen in de rechtstreeks ("directly") door geld te meten waarde van in individueel bezit zijnde goederen of goederencombinaties (zoals het produktiepark van een onderneming)'.

3.2.2. *De Economics of Welfare van Pigou*

Juist de omstandigheid dat Pigou zijn definities ruimer koos, maakt dat hij beschouwd moet worden als de grondlegger van de welvaartstheorie. Pigou hanteert drie welvaartsbegrippen die als concentrische cirkels kunnen worden opgevat (Keller, 1955, p. 275). Het ruimste begrip is 'welfare', soms ook 'total', 'social' of 'general welfare' genoemd. Zijn studie heeft tot doel 'to make more easy practical measures to promote welfare' (p. 10). Over het begrip zelf zegt hij vrij weinig, alleen dat min of meer dogmatisch kan worden gesteld dat welvaart betrekking heeft op 'bewustzijnstoestanden' ('states of consciousness and, perhaps, their relations') en dat men het ordinaal kan opvatten ('can be brought under the category of greater and less'). Hij brengt vrijwel onmiddellijk de noodzaak naar voren om het arbeidsterrein te beperken tot 'that part of social welfare that can be brought directly or indirectly into relation with the measuring-rod of money. This part of welfare may be called *economic welfare*' (p. 11). Hij is

zich er zeer wel van bewust dat op deze wijze geen exacte afbakening van het arbeidsveld is verkregen. De grens tussen 'welfare' en 'economic welfare' blijft noodzakelijkerwijs vaag en wordt bepaald door de moeite die men wil doen om verschijnselen in geld te waarderen.

Pigou's derde en meest beperkte welvaartsbegrip is dan het '*national dividend*' (of '*national income*'), gedefinieerd als 'the objective counterpart of economic welfare'. Deze begrippen staan in een directe relatie tot elkaar, zodat 'any description of the content of one of them implies a corresponding description of the content of the other' (p. 31). Het '*national dividend*' laat echter welvaartseffecten die het gevolg zijn van (een verandering in) de verdeling buiten beschouwing, terwijl deze in principe wel tot de '*economic welfare*' behoren (Keller, 1955, p. 276; zie ook bijv. Pigou, p. 89). Pigou kiest '*economic welfare*' als het kenobject ('subject-matter') van economische wetenschap en herformuleert het doel van zijn studie als volgt: 'The purpose of this volume is to study certain groups of causes that affect economic welfare in actual modern societies' (p. 11).

Als het begrippenstelsel en de aanpak van Pigou worden vergeleken met die van Marshall, springen twee verschillen in het oog die voor ons onderwerp van belang zijn:

1. Hoewel Pigou zich, evenals Marshall, beperkt tot '*economic welfare*' kiest hij de '*total welfare*' toch duidelijk als uitgangspunt.³ Ook Marshall was zich terdege bewust geweest van de beperkingen van zijn welvaartsdefinitie; Pigou neemt deze expliciet op in zijn begrippenstelsel. Hij is daardoor gedwongen aandacht te besteden aan het verband tussen '*economic welfare*' en '*total welfare*' (p. 10 e.v.), waarbij hij duidelijk stelt dat het eerste niet als index voor het laatste kan dienen. Tevens ziet hij de mogelijkheid onder ogen dat een 'economische oorzaak' een gevolg zou kunnen hebben voor '*non-economic welfare*', dat het economische welvaartseffect teniet zou kunnen doen. Voorbeelden vindt hij in de wijze waarop inkomen wordt verdiend (de arbeidsomstandigheden en -verhoudingen) en wordt besteed (museum- tegenover barbezoek). Hij neemt dan als werkhypothese aan dat, zolang het tegendeel niet is bewezen, het economische welvaartseffect waarschijnlijk in dezelfde richting wijst als het totale welvaartseffect (p. 20).
2. Tevens kiest Pigou zijn eigenlijke werkterrein iets ruimer dan dat van Marshall door bij het criterium van monetaire meetbaarheid ook in-

3. Daarmee verkrijgt de welvaartstheorie haar normatieve karakter. Het totale welvaartseffect is de norm waarmee dient te worden beoordeeld.

directe meting toe te staan. Hij maakt echter in het vervolg niet duidelijk hoe dat nu in feite zou moeten gebeuren en volstaat dan ook met kwalitatieve omschrijvingen van effecten die invloed zouden kunnen hebben op de 'economic welfare' (vgl. Goudzwaard, 1970).

Dit begrippenstelsel biedt Pigou in principe de mogelijkheid alle externe effecten in de analyse te betrekken. Immers, vanuit de beoordelingsnorm van de 'total welfare' is elk effect dat inwerkt op het welvaartsniveau van een economisch subject relevant. Pigou heeft zich echter vrijwel onmiddellijk beperkt tot 'economic welfare' en betreft zijn analyse van externe effecten zelfs op het engste welvaartsbegrip: 'national dividend'. Het instrumentarium waarvan hij zich bedient, bestaat uit de volgende twee begrippen:

- 'The marginal social net product is the total net product of physical things or objective services due to the marginal increment of resources in any given use or place, no matter to whom any part of this product may accrue' (p. 134).
- 'The marginal private net product is that part of the total net product of physical things or objective services due to the marginal increment of resources in any given use or place which accrues in the first instance – i.e. prior to sale – to the person responsible for investing resources there' (pp. 134-135).

Het marginaal sociaal produkt en het marginaal privaat produkt kunnen samenvallen maar evenzeer uiteenlopen. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval wanneer als gevolg van private activiteiten aan derden kosten toevallen, 'say, uncompensated damage done to surrounding woods by sparks from railway engines' (p. 134). Nadat Pigou heeft vastgesteld dat het 'national dividend' maximaal zal zijn als het marginaal *sociaal* produkt in alle aanwendingsrichtingen gelijk is, wijst hij erop dat het eigenbelang ervoor zal zorg dragen dat het marginaal *privaat* produkt van de verschillende investeringen dezelfde grootte heeft:⁴ 'When there is a divergence between these two sorts of marginal net products, self-interest will not, therefore, tend to make the national dividend a maximum; and, consequently, certain specific acts of interference with normal economic processes may be expected, not to diminish, but to increase the dividend' (p. 172).

Pigou is zich er zeer wel van bewust dat een bespreking van deze af-

4. Afgezien van 'costs of movement' (zie Pigou, p. 144 e.v.).

wijkingen tussen sociaal en privaat produkt in het kader van het 'national dividend' hem in een keurslijf dwingt, dat hem veel te strak is. Immers, als gevolg van zijn definitie van 'national dividend' kan hij slechts die afwijkingen in de analyse betrekken die in verband kunnen worden gebracht met de 'measuring-rod of money'. Aangezien hij dit al zag aankomen bij het introduceren van deze definitie, schreef hij daar ter plaatse (p. 34) reeds dat hij zich het recht voorbehiel het begrip in een ruimere betekenis te gebruiken, indien 'the discussion of any problem would be impeded or injured by a pedantic adherence to the standard use'. Hij geeft toe dat dit in wezen een onbevredigend compromis is, maar maakt er voor dit doel dankbaar gebruik van, aangezien het strak vasthouden aan het gemaakte onderscheid 'would be of formal rather than real importance, and would obscure rather than illuminate the main issues' (p. 183).

De bespreking van de mogelijke afwijkingen tussen marginaal sociaal en privaat produkt is in de 'Economics of Welfare' ingedeeld naar de marktvormen en naar de verschillende mogelijke relaties:

1. simple competition
  - a. relaties tussen pachters en verpachters
  - b. relaties tussen producenten en niet-producenten
  - c. relaties tussen producenten onderling
2. monopolistic competition
3. bilateral monopoly.

Wij zullen hier slechts kort enkele effecten bespreken, die Pigou reeds bij simple competition aanwezig acht.⁵

Onder 1a. worden diverse pachtvormen besproken. Met name komt aan de orde in welke mate de pachter bij het aflopen van de pachtovereenkomst wordt gecompenseerd voor door hem verrichte investeringen. Bij het ontbreken van een compensatieclausule is de pachter immers geneigd investeringen tegen het einde van de pachtperiode achterwege te laten en wellicht roofbouw te plegen op het land, waardoor het privaat produkt (voor de eigenaar) onder het sociaal produkt komt te liggen (zie echter Cheung, 1978). Bij 1b. komen de gevallen aan de orde waarbij een producent als nevengevolg van zijn produktie-activiteiten anderen voordelen of nadelen berokkent, waar geen compenserende betaling tegenover staat. Als voorbeeld van een ongecompenseerd voordeel noemt Pigou de

5. Bij de marktvormen met monopolioïde elementen komen daar nog onderwerpen bij als reclame, die vanuit maatschappelijk oogpunt verspilling betekent en misleiding van consumenten.

klimaatverbetering als gevolg van milieu-investeringen (!, nl. 'resources devoted to the prevention of smoke from factory chimneys', p. 184). Ongecompenseerde nadelen kunnen zich voordoen bij het bouwen van een fabriek; de produktie van alcoholica en de tewerkstelling van (jonge of aanstaande) moeders. In al deze gevallen is het technisch buitengewoon moeilijk of zelfs onmogelijk compensatie te bewerkstelligen. Onder 1c. bouwt Pigou in wezen voort op Marshalls analyse van 'external economies'. Aangezien vooral dit deel veel latere discussie heeft veroorzaakt, wordt hierop in het volgende afzonderlijk ingegaan. Rest nog te vermelden dat Pigou ook nog 'externe effecten van de consumptie' bespreekt bij de 'simple competition' na te hebben toegegeven dat dit slechts mogelijk is als wordt uitgegaan van 'economic welfare' in plaats van het 'national dividend': '... the fact that some people are now able to consume the new commodity may set up a psychological reaction in other people, directly changing the amount of satisfaction that they get from their consumption of the old commodity' (p. 191).

Pigou bespreekt de relaties tussen producenten uitvoeriger dan Marshall.⁶ Besprak deze laatste slechts het geval van 'external economies' in een bedrijfstak met dalende, collectieve kosten, Pigou breidt de analyse uit tot de drie mogelijke gevallen van het verloop van de collectieve aanbodcurve: horizontaal, stijgend en dalend. Slechts in het geval van gelijk blijvende kosten geldt dat de produktie-uitbreiding van één onderneming in de bedrijfstak geen wijziging aanbrengt in de kostensituatie van andere ondernemingen. Immers, in een dergelijke bedrijfstak zijn de produktiekosten per definitie onafhankelijk van de produktie-omvang. In het geval van een stijgende aanbodcurve van de bedrijfstak geldt echter dat de individuele producent niet alleen zijn eigen marginale kosten doet stijgen bij produktie-uitbreiding, maar ook die van zijn bedrijfstakgenoten. Dit effect is echter niet verdisconteerd in zijn private calculatie. Met andere woorden: de marginale private kosten zijn lager dan de sociale. Pigous conclusie is dan ook dat de produktie in een bedrijfstak die geconfronteerd wordt met een stijgende collectieve aanbodcurve vanuit maatschappelijk gezichtspunt te ver zal worden uitgebreid. Voor een bedrijfstak met dalende marginale kosten kan, mutatis mutandis, worden geconcludeerd dat de produktie te gering zal uitvallen. De overheid kan in beide gevallen ingrijpen door toepassing van belasting- resp. subsidiemaatregelen.

6. De hier weergegeven redenering is Pigous oorspronkelijke stellingname (in *Wealth and Welfare*, 1912, de voorloper van *The Economics of Welfare*); deze werd later onder druk van de kritiek gemodificeerd (zie ook Ellis & Fellner, 1943).

Welke voor ons doel relevante bijdragen heeft Pigou nu geleverd? Bij wijze van tussentijdse inventarisatie kan het volgende worden genoemd:

- Hij heeft er duidelijk op gewezen dat de economische analyse hoogstens een partiële afbeelding van de werkelijkheid kan zijn. De uitkomsten dienen, te zamen met de niet in het model opgenomen effecten, aan de hand van een norm (bij Pigou 'total welfare') te worden beoordeeld.
- Hij heeft een theoretisch instrumentarium aangeboden ter analyse van de verschillen tussen private en maatschappelijke calculaties. Daarbij moet echter direct worden opgemerkt dat hij er niet in is geslaagd duidelijk te maken hoe de tussen private en maatschappelijke kosten (en opbrengsten) optredende verschillen, die veelal niet direct meetbaar zijn, langs indirecte weg zouden kunnen worden gekwantificeerd en in geld uitgedrukt.
- Hij is weliswaar niet de eerste econoom geweest die op de mogelijke botsingen tussen het individueel eigenbelang en het maatschappelijk belang heeft gewezen, maar de 'Economics of Welfare' bevatten wel de uitvoerigste en meest systematische bespreking van dergelijke botsingen tot op dat moment (vgl. Keller, 1955, pp. 313-315).

Op de kritiek die de oorspronkelijke Pigovianse theorie heeft losgemaakt, zal in het vervolg worden ingegaan. Daarbij komen in dit hoofdstuk de kostencontroverse en de kritiek van Coase aan de orde, terwijl in het volgende hoofdstuk – in het kader van de Paretiaanse welvaartstheorie – het onderscheid tussen 'total welfare' en 'economic welfare' alsmede de interpersonele nutsvergelijking worden behandeld.

3.2.3. De kostencontroverse en het rentvraagstuk

In 1922 verscheen het artikel 'Of Empty Economic Boxes' van Clapham. Hoewel dit artikel meer Claphams brilliancy in stijl en compositie dan analytische diepgang liet zien, bevatte het een in humoristische trant gehouden, venijnige aanval op de toenmalige stand van de economische wetenschap. Clapham stelde namelijk dat de econoom weliswaar graag werkte met de begrippen 'toenemende, constante en afnemende kosten', maar dat hij niet kon aantonen welke bedrijfstakken nu in elk van die 'dozen' pasten: 'He tries The Economics of Welfare to find that, in nearly a thousand pages, there is not even one illustration of what industries are in which boxes, though many an argument begins – "when conditions of diminishing returns prevail" or "when conditions of increasing returns pre-

vail'', as if everyone knew when that was' (p. 120). De dozen waren en bleven daarom leeg.

Fundamenteler aanvallen kwamen van de zijde van Sraffa en Knight. Sraffa (1926) toonde aan dat de erkenning van het bestaan van produktie onder toe- dan wel afnemende kosten in wezen onverenigbaar is met een partiële evenwichtsanalyse. Enerzijds zullen de prijswijzigingen der produktiefactoren zich immers gewoonlijk in meer dan één bedrijfstak doen gevoelen, anderzijds is de statische evenwichtstoestand onbestaanbaar in het geval van 'external economies'. Deze aanzet van Sraffa gaf aanleiding tot de ontwikkeling in de economische theorie, waarbij de omvang van de eigen markt van de onderneming meer als limiterende factor voor de groei van ondernemingen werd gezien dan de produktievoorwaarden (Chamberlin, 1933 en Robinson, 1933). Deze ontwikkeling valt verder buiten ons bestek (zie verder bijv. Andriessen, 1965).

Knight (1924) betwistte Pigous stelling dat individuele winstmaximalisatie zou leiden tot overmatige produktie in bedrijfstakken, waar onder toenemende kosten werd geproduceerd. Zijn argumentatie komt erop neer dat Pigou slechts één kant van de medaille in de analyse heeft betrokken. Immers, tegenover de 'nadelen' (kostenverhogingen) van produktie-uitbreiding voor de vragers van produktiefactoren staan identieke 'voordelen' voor de aanbieders. Deze hebben het karakter van een 'rent'. Derhalve treden door de produktie-uitbreiding slechts 'transfers' in werking – overhevelingen van koopkracht – en wordt de allocatie – de verdeling van de produktiefactoren over de alternatieve aanwendingsrichtingen – daardoor niet beïnvloed. Anders gezegd: de winstverdeling wijzigt zich, de werkverdeling niet.

Naast Knight hebben o.a. ook Young (1913 en 1928), Viner (1931) en Kahn (1935) zich met de juiste interpretatie van de afwijkingen tussen private en sociale kosten beziggehouden. Deze discussie werd samengevat in het artikel van Ellis & Fellner (1943). Daarin wordt aangetoond dat de oorspronkelijke stelling van Pigou, dat bij 'increasing costs' (dus bij het optreden van 'external diseconomies') de bedrijfstakproduktie het maatschappelijk optimum overschrijdt, niet houdbaar is. De achilleshiel is Pigous miskenning van het 'rent'-karakter van de prijsverhogingen der produktiefactoren. Bij 'decreasing costs' (het optreden van 'external economies') kon deze conclusie volgens Ellis & Fellner niet rechtstreeks worden getrokken. Oort (1958, p. 157) is hier duidelijker: 'On this point, Pigou's assertion is incorrect on exactly the same grounds as were put forth in the case of increasing costs.'

Deze lange discussie heeft een belangrijk winstpunt opgeleverd: een duidelijke scheiding tussen twee soorten externe effecten, namelijk die welke in deze discussie een rol speelden en via de markt in de prijzen tot uitdrukking komen enerzijds, en die welke buiten de markt om optreden anderzijds. In het artikel van Viner (1931) wordt aan de eerste vorm de benaming '*pecuniary external economies*' gegeven en aan de tweede '*technological external economies*' (zie ook Scitovsky, 1954). Vooral van belang is de constatering dat de '*pecuniary external economies*' (de geldelijke, indirecte of pretiale) niet leiden tot een verstoring van het welvaarts optimum vanuit maatschappelijk gezichtspunt. De '*technological external economies*' (de technologische, directe of expretiale) daarentegen werken wel in op de allocatie. Deze onderkenning heeft ertoe geleid dat het in de welvaartstheorie steeds gebruikelijker is geworden de aandacht te richten op de technologische variant en de term 'externe effecten' hiervoor te reserveren (vgl. Hennipman, 1968). In deze zin vertegenwoordigen externe effecten derhalve marktimperfecties.

3.2.4. *Onderhandelingen als alternatief voor overheidsingrijpen*

Uit het bestaan van een afwijking tussen de marginale sociale en private kosten van een activiteit leidde Pigou af dat overheidsingrijpen gewenst zou zijn. Als bijvoorbeeld de marginale sociale kosten de marginale private kosten te boven zouden gaan, zou toerekening van de teweeggebrachte schade aan de veroorzaker tot een welvaartsvergroting leiden. Deze toerekening zou kunnen worden bewerkstelligd door belastingmaatregelen. In het geval van ongecompenseerde voordelen voor derden zouden subsidies op hun plaats zijn. Deze 'tax-subsidy solution' is bekend komen te staan als de Pigovianse benadering van het vraagstuk der externe effecten.⁷

Tegen deze gevolgtrekking is Coase (1960) in het geweer gekomen. Zijn voornaamste kritiekpunt is dat Pigou zich ten onrechte louter concentreert op het externe effect. De waarde van de activiteit die tot dit effect

7. Oort komt tot de conclusie dat de puur allocatieve aspecten van het probleem van de 'decreasing costs' geen onoverkomelijke moeilijkheden opleveren. De werkelijke moeilijkheid is gelegen in 'the all-or-nothing question: should the industry, which incurs a deficit when obeying the marginal cost rule of pricing, be allowed to operate at all?' (p. 147). Hierop is slechts een antwoord mogelijk indien de verdelingsaspecten in de beschouwing worden betrokken.

8. Al heeft Pigou zelf ook de noodzaak onderkend tot ge- en verboden, bijvoorbeeld in zeer complexe situaties (p. 194).

aanleiding geeft, dient evenzeer in de afweging te worden betrokken. Dit punt wordt ook wel geformuleerd als de tweezijdigheid van externe effecten: het bestaan van bijv. externe lasten leidt tot schade voor de getroffene, maar het terugdringen ervan tot schade bij de veroorzaker (vgl. Cheung, 1978, p. 42). Voortbouwend op Pigous eigen voorbeeld inzake de schade aan gewassen langs een spoorweg ten gevolge van de vonken van de passerende treinen laat Coase zien dat dit externe effect ook kan worden uitgelokt (of in omvang vergroot) door (meer) gewassen langs de spoorweg te situeren. Als de spoorwegmaatschappij dan gehouden is tot volledige compensatie, zouden haar activiteiten wel eens geheel dienen te worden gestaakt. De conclusie van Coase is dan ook dat bij de keuze inzake verschillende 'social arrangements' de totale 'social products' dienen te worden vergeleken. Uit de vergelijking tussen het private en het sociale produkt van een activiteit kunnen niet zonder meer conclusies worden getrokken met betrekking tot de wenselijkheid van een bepaalde wijze van toerekening (zie ook Buchanan & Stubblebine, 1962; Turvey, 1963; en Baumol & Oates, 1975).

Coase bouwt zijn betoog op door er allereerst op te wijzen dat bij afwezigheid van besluitvormingskosten via het prijsmechanisme een optimale allocatie tussen twee subjecten tot stand komt, onafhankelijk van de (juridische) aansprakelijkheid. Immers, indien de veroorzaker van een extern effect aansprakelijk is, zal hij de veroorzaakte schade dienen te vergoeden. Zo niet, dan zal de benadeelde partij er een equivalent bedrag voor over hebben om de schade te elimineren. In beide gevallen wordt een zelfde bedrag gerekend tot de maatschappelijke kosten en komt dezelfde (optimale) allocatie tot stand. Coase merkt daarbij op dat in deze optimale situatie het extern nadeel wel zal zijn teruggebracht, maar dat het niet geheel verdwenen behoeft te zijn. De omvang ervan wordt immers afgewogen tegen de waarde van de veroorzakende activiteit.⁹ In deze relatief eenvoudige gevallen, waarbij slechts twee partijen betrokken zijn, is overheidsingrijpen derhalve niet noodzakelijk om de optimale allocatie tot stand te brengen. Directe onderhandelingen tussen de betrokkenen kunnen dit resultaat al bewerkstelligen.

Als nu besluitvormings- (of transactie-) kosten in de beschouwing worden betrokken, ligt de zaak niet meer zo simpel. Het betoog wordt dan zelfs 'extremely inadequate'. Wel verwacht Coase (1960, p. 18) te hebben aan-

9. Deze met de optimale situatie verenigbare externe effecten zijn door Buchanan & Stubblebine (1962) 'Pareto-irrelevant' genoemd.

getoond dat 'the problem is one of choosing the appropriate social arrangement for dealing with the harmful effects. All solutions have costs and there is no reason to suppose that government regulation is called for simply because the problem is not well handled by the market or the firm'. Coase gelooft dat de kosten van overheidsingrijpen veelal zijn onderschat; door anderen is daaraan toegevoegd dat de veronderstelde feitenkennis bij de overheid vaak niet aanwezig zal zijn. Deze beide factoren zullen des te meer klemmen naarmate bij het externe effect meer partijen zijn betrokken.

Samenvattend kan worden gesteld dat de benadering van Coase van beperkte praktische betekenis is (vgl. Hennisman, 1968). In de praktijk zullen immers gewoonlijk meer dan twee partijen bij een extern effect betrokken zijn, zodat directe onderhandelingen al gauw te complex zullen worden. Bovendien is de veronderstelling van het ontbreken van transactiekosten uiteraard meestal irreëel. Tot deze transactiekosten behoren niet alleen de kosten van de feitelijke onderhandelingen, maar ook van de voorafgaande informatieverzameling en van de daaropvolgende uitvoering en bewaking van het onderhandelingsresultaat. De verdienste van Coase is echter dat hij duidelijk heeft gemaakt dat een bredere optiek moet worden gekozen dan in de Pigovianse analyse gebruikelijk is.

3.2.5. Conclusies

Uit het voorgaande kunnen puntsgewijs de volgende conclusies worden getrokken:

- a. De welvaartstheorie ontleent haar (normatieve) karakter aan de expliciete introductie van een beoordelingsnorm (bij Pigou 'total welfare').
- b. Dit impliceert dat zal moeten worden aangegeven welke relatie bestaat tussen het afgebakende 'economische arbeidsveld' (bij Pigou 'economic welfare', met 'national dividend' als objectief tegendeel) en de beoordelingsnorm.
- c. Pigou heeft ondervonden dat juist het verschijnsel van externe effecten niet kan worden besproken binnen het kader van het door hem gekozen arbeidsveld. Opname van deze effecten in de theorie is uit een oogpunt van haar 'actualiteit' noodzakelijk, maar doet derhalve haar interne consistentie geweld aan. (vgl. Goudzwaard, 1970).
- d. Ook op door Sraffa (1926) belichte gronden moet worden geconcludeerd dat Pigous analyse intern inconsistent is.
- e. Daarnaast is als eerste door Knight (1924) gewezen op een onvolledig-

heid in de analyse: het buiten beschouwing laten van rents, die de external diseconomies compenseren.

- f. Als gevolg hiervan is een onderscheid ingevoerd tussen geldelijke of pretiale effecten en technologische of expretiale. De laatste beïnvloeden de allocatie; de eerste veroorzaken overhevelingen van koopkracht maar laten de allocatie onverlet.
- g. Door Coase (1960) is aangetoond dat directe onderhandelingen tussen de bij een extern effect betrokken partijen evenzeer tot een optimale situatie kunnen leiden als overheidsingrijpen. Zowel vanwege zijn beperkende vooronderstelling (het ontbreken van besluitvormingskosten) als de onmogelijkheid tot generalisatie van zijn uitkomsten is deze benadering echter van geringe praktische betekenis.
- h. Wel heeft Coase er terecht op gewezen dat de 'total social products' van alternatieve 'social arrangements' een geschikter vergelijkingscriterium zijn dan de marginale sociale en private kosten van één alternatief.

Samenvattend kan worden gesteld dat de Pigoviaanse variant van de welvaartstheorie vele belangrijke inzichten heeft opgeleverd, vaak mede naar aanleiding van de kritiek die op Pigous oorspronkelijke stellingname is uitgeoefend. Tot deze inzichten behoren de duidelijker afbakening van hetgeen tegenwoordig onder externe effecten wordt verstaan (de technologische of expretiale) en de onderkenning van het tweezijdig karakter van deze effecten. De Pigoviaanse welvaartstheorie heeft verder een instrumentarium opgeleverd voor de analyse én de aanpak van externe effecten. De reikwijdte hiervan is echter aanvankelijk overschat.

De analyse moest later worden aangemerkt als op sommige punten inconsistent en onvolledig. Ook de Pigoviaanse beleidsimplicaties voor de overheid werden als te algemeen geldend gepresenteerd. In het verlengde van de kritiek van Coase is veel aandacht gegeven aan de alternatieven voor een dergelijk overheidsingrijpen, vooral in de vorm van wijzigingen in de 'eigendomsrechten' (vgl. Cheung, 1978). Door de toekenning van eigendomsrechten kan bijv. immers een rechtsgrond ontstaan voor het bedingen van compensatie voor geleden schade. Overigens behoeven dergelijke rechten o.i. niet noodzakelijkerwijs juridisch verankerd te zijn. Volgende lijkt ons dat de betrokken partijen deze rechten als legitiem erkennen en daarnaar handelen. Zo kunnen de deelgenoten in een onderneming bepaalde rechten claimen, die bij erkenning door de betrokken onderneming kunnen leiden tot internalisering van voorheen externe

effecten.¹⁰ Door organisatorische moeilijkheden en door het optreden van besluitvormingskosten is een dergelijke aanpak echter zeker ook niet universeel bruikbaar.

3.3. PARETIAANSE WELVAARTSTHEORIE

3.3.1. *Interpersonele nutsvergelijking en het criterium van Pareto*

In de vorige paragraaf is Pigous definitie van het 'national dividend' als objectief tegendeel van 'economic welfare' aan de orde gekomen (zie 3.2.2.). Hij begrijpt daaronder 'everything that people buy with money income, together with the services that a man obtains from a house owned and inhabited by himself' (Pigou, 1950, p. 34). In deze definitie komt tot uiting dat hij de prijzen van goederen en diensten gebruikt als maatstaf voor de daaruit voortvloeiende behoeftenbevrediging.¹¹ Het 'national dividend' kan dan worden berekend door optelling van alle in hun respectievelijke prijzen uitgedrukte goederen en diensten. Als de uitkomst dan wordt gebruikt als objectief tegendeel van 'economic welfare', impliceert dit een opvatting van 'economic welfare' als kardinale grootheid. Slechts op kardinale grootheden kunnen immers operaties als optelling worden toegepast. Aangezien de prijzen worden opgevat als maatstaf van het nut, weerspiegelt Pigous begrippenstelsel een kardinale opvatting van het nut.

Hiertegen is al spoedig verzet gerezen.¹² Voor ons doel is het meest relevant de discussie die is ontstaan over de mogelijkheid tot interpersonele nutsvergelijking.¹³ Vooral Robbins (1932) heeft een belangrijke invloed gehad op deze discussie. Hij legde er de nadruk op dat nutsvergelijkingen onmogelijk objectief te toetsen zijn. Verder speelde ook het marginaal nut van het inkomen een belangrijke rol in de discussie. Niet alleen vanwege de vraag hoe deze grootheid zich gedraagt bij wijzigingen van het inkomen en of een zekere constantheid mag worden verondersteld bij vergelijkbare economische subjecten, maar ook doordat werd ingezien dat Pigous

10. Zie voor voorbeelden Bowman (1973, p. 27 e.v.). Aan dergelijke verschuivingen zullen vaak wijzigingen in machtsposities en -verhoudingen ten grondslag liggen.

11. De bezwaren daartegen acht hij niet van groot praktisch belang, met uitzondering van een irrationele tijdsvoorkeur (zie p. 24 e.v.).

12. Zie voor een kort overzicht van enkele bezwaren die aan deze Pigoviaanse procedure kleven, bijv. Hartog (1973, par. 2.2.).

13. Hennisman (1972) geeft een goed inzicht in deze discussie.

handelwijze een voor ieder individu gelijk marginaal nut van het inkomen veronderstelt. Volgens de tweede wet van Gossen zijn immers de prijzen niet gelijk aan, maar evenredig met de corresponderende grensnuttigheden, waarbij de evenredigheidsfactor het marginaal nut van het inkomen is. Aangezien deze verhouding voor elk subject verschilt en bovendien niet objectief kan worden vastgesteld, is het onmogelijk de nuttigheden voor verschillende subjecten op één noemer te brengen (Hartog, 1973, pp. 8-10). Men drukt deze constatering gewoonlijk uit als '*de onmogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking*'.

Nadat men korte tijd vreesde dat deze constatering het prescriptieve vermogen van de welvaartstheorie geheel zou ondermijnen, verschenen aan het eind van de jaren dertig enkele artikelen die gezamenlijk de basis legden voor een nieuwe welvaartstheorie. De 'New Welfare Economics' (NWE) greep terug op het *criterium van Pareto*, volgens hetwelk van een welvaartsverbetering sprake zal zijn indien minstens één subject erop vooruitgaat, terwijl geen enkel subject erop achteruitgaat. Is het niet meer mogelijk dergelijke welvaartsverbeteringen te boeken, dan kan van een Pareto-optimum (in strikte zin) worden gesproken. In een dergelijk optimum aangeland, kan derhalve van niemand de welvaart worden vergroot zonder dat dit ten koste gaat van anderen. Volgens de NWE brengt het aangeven van het pad naar een Pareto-optimum geen interpersonele nutsvergelijking met zich mee; buiten deze route moet echter de 'winst' van de één worden afgewogen tegen het 'verlies' van de ander, hetgeen niet op objectieve, feitelijke wijze kan gebeuren.

Nu is uiteraard het aantal welvaartsverbeteringen dat in deze strikt Paretiaanse zin valt te boeken vrij klein. Vandaar dat als een zekere versoepeling van het criterium van Pareto de '*compensatietoets*' werd ingevoerd of in nog verder verzwakte vorm het beginsel van de '*hypothetische compensatie*'. Daarbij werd een welvaartsverbetering geacht op te treden als de 'winnaars' de 'verliezers' zouden kunnen compenseren en na compensatie zouden menen er nog op te zijn vooruitgegaan. Op deze neo-Paretiaanse wijze wordt in wezen getracht de invloed van wijzigingen in de verdeling uit te schakelen. Immers, na compensatie zou de oorspronkelijke verdeling intact blijven en zouden slechts allocatieve effecten optreden (vgl. Kaldor, 1939, p. 550). Aan de herformulering van het oorspronkelijke criterium van Pareto hebben vooral Kaldor (1939), Hicks (1939), Scitovsky (1941) en Little (1950) een bijdrage geleverd. De laatste heeft in zijn 'A Critique of Welfare Economics' een zodanig uitvoerige en diepgaande analyse van de Paretiaanse welvaartstheorie gegeven dat er

alle aanleiding is dit werk als uitgangspunt voor onze verdere bespreking te nemen.

3.3.2. De welvaartsbegrippen in de nieuwe welvaartstheorie

Een belangrijk verschil tussen de welvaartstheorie van Pigou en de 'New Welfare Economics', zoals weergegeven door Little, is gelegen in de relatie tussen 'economic welfare' en 'total welfare'. Pigou (1950, p. 22) zag deze begrippen zich tot elkaar verhouden als een deel ten opzichte van het geheel en nam als werkhypothese aan dat 'qualitative conclusions about the effect of an economic cause upon economic welfare will hold good also of the effect on total welfare'. Little (1950, p. 6) wijst deze constructie af: 'There is no part of well-being called "economic well-being". The word "economic" qualifies not well-being, but the causes of well-being or changes in it. If I am only interested in someone's economic welfare, then I only interest myself in the economic things which may affect his well-being.' Aangezien hij zich in zijn boek inderdaad bezighoudt met 'economic welfare', is het goed nader stil te staan bij zijn reconstructie van de fundamenteën van de welvaartstheorie.

Ter verduidelijking van zijn stellingname gebruikt Little het beeld van een put, die de welvaart van een individu voorstelt. De oudere welvaartstheorie nam aan dat de diepte van deze put bekend was en dat men onduidelijk kon vaststellen uit welke delen de inhoud van de put was samengesteld. Eén van deze delen is de 'economische' welvaart. De nieuwe welvaartstheorie gaat uit van een put van onbekende diepte, waarop meerdere kranen zijn aangesloten, waaronder een 'economische kraan'. Er kan niet worden vastgesteld hoeveel water in de put staat noch uit welke kranen het afkomstig is. Het enige waartoe men in staat is, is te constateren of het waterpeil in de put stijgt of daalt als gevolg van het draaien aan de economische kraan en aan geen andere. Dit wordt bedoeld met de uitdrukking dat de economische welvaart is toe- of afgenomen. Met andere woorden: de veranderingen in de 'economische welvaart' van een individu zijn niets anders dan zijn totale welvaartsveranderingen, voor zover teweeggebracht door '*economische oorzaken*' (het draaien aan de 'economische kraan').

De vraag is dan natuurlijk wat volgens Little moet worden verstaan onder 'economische oorzaken'. Hiervan geeft hij de volgende definitie: 'In this book the economic causes of changes in the happiness of an individual are taken to be those things and services which the individual consumes or

enjoys, and which could be exchanged for money, together with the amount and kind of work which the individual does' (p. 6). Bestudering van deze definitie en de concrete theoretische constructie die Little op deze fundamenteën bouwt, leert dat de verschillen tussen Pigou en Little bij nader inzien toch niet zo groot blijken te zijn.¹⁴ Waar Pigou een onderscheid wil aanbrengen in 'soorten welvaart', doet Little hetzelfde in 'soorten oorzaken'.¹⁵ Daarbij worden nagenoeg dezelfde criteria aangelegd. Het resultaat is echter dat de nieuwe welvaartstheorie zich in principe restrictiever moet opstellen dan de oude, waar het de toelating van economische oorzaken betreft.¹⁶ Zoals Goudzwaard (1970, p. 49) het uitdrukt: 'Bij Pigou zijn "economic causes" inderdaad reële economische handelingen met ál hun invloeden "er op en er aan"; bij Little bestaan "economic causes" kennelijk alleen als aspecten van menselijke handelingen. Zij doen zich nl. alleen voor, *voorzover* bepaalde handelingen invloed blijken uit te oefenen op de individuele momentane bevrediging, die uit op de markt verhandelbare grootheden (arbeid, goederen, diensten) wordt verkregen.'

Het zou op het eerste gezicht kunnen lijken alsof hier ophef is gemaakt van een punt dat bij nader inzien niet zo fundamenteel blijkt te zijn. Niets is echter minder waar. De nieuwe welvaartstheorie behoeft deze nieuwe fundamenteën juist om te kunnen ontsnappen aan de onmogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking, waarop de oude welvaartstheorie is vastgelopen. Daarvoor was het noodzakelijk de band met het psychisch nutsbegrip door te snijden. De nieuwe welvaartstheorie baseert zich op 'gekozen posities', d.w.z. op het feitelijke keuzegedrag van individuen op de markt. Het uitgangspunt is zodoende a.h.w. naar voren opgeschoven: door uit te gaan van het gebleken keuzegedrag (de 'revealed preference' benadering) behoeft geen (speculatief) verband meer te worden gelegd met het daarachter liggende nut in de zin van de subjectieve behoeften waaruit de keuze voortvloeit. De nutsfunctie beschrijft slechts de hypothetische keuzen van het individu, maar verklaart deze op generlei wijze (de Villiers Graaff, 1957, p. 34). Interpersonele nutsvergelijking is vermeden door de waardering van economische effecten te ontleenen aan de feitelijke (markt-)keuzen van de betrokken individuen.

14. Ook Little moet bijv. toegeven dat 'the means of increasing economic welfare may decrease welfare in general' (p. 84; vergelijk Pigou, p. 20).

15. Scherper uitgedrukt: bij Pigou worden de categorieën oorzaken gebaseerd op de onderscheiding in soorten welvaart; bij Little worden deze rechtstreeks gedefinieerd.

16. Immers, de criteria worden nu rechtstreeks aangelegd bij de economische oorzaken zelf; niet meer bij de welvaartsveranderingen die eruit resulteren.

3.3.3. Externe effecten en de compensatietoets

Het is nu tijd te bezien welke effecten tot de op de in het voorgaande beschreven wijze gereconstrueerde welvaartstheorie kunnen worden toegelaten. Blijkens de definities van de begrippen 'economic welfare' en 'economic cause' zijn dat alle effecten die inwerken op het marktkeuzegedrag van individuen. Voor al deze effecten is immers een expliciete waardering door het betrokken economisch subject zelf beschikbaar. Derhalve kan – in de woorden van Goudzwaard (1970, p. 50) – worden geconcludeerd dat ook 'expreziale effecten logischerwijs in de analyse (zullen) moeten worden "meegenomen", wanneer en voorzover zij als economische effecten blijken van invloed te zijn op de individuele, momentane bevrediging uit arbeid en uit op de markt verhandelbare goederen en diensten'. Daarmee komen diverse groepen externe effecten in aanmerking voor opname in de welvaartstheorie. Bijvoorbeeld de effecten die inwerken op het bevredigingsniveau van individuen en die het gevolg zijn van consumptieve gedragingen van derden (externe effecten van de consumptie).

Een opname van dergelijke effecten in de nieuwe welvaartstheorie zou echter onmogelijk blijken indien daarin nog steeds zou worden gewerkt met het criterium van Pareto (in strikte zin). Dan zou immers de welvaartsvergroting die de één ondervindt als gevolg van zijn consumptie dienen te worden afgewogen tegen de welvaartsverlaging van de ander die een negatief extern effect ondervindt van die consumptie. Een dergelijke afweging zou noodzakelijkerwijs een interpersonele nutsvergelijking impliceren. Er is ook in dit opzicht geen principieel verschil tussen de externe effecten en de overige allocatieproblemen. Terecht concludeert Hennipman (1968, p. 252) dan ook: 'Met behulp van deze gewijzigde versie van het criterium van Pareto kan de welvaartstheorie op pseudo-Marshalliaanse wijze welvaartsoordelen afleiden door het saldo te bepalen van tegengestelde veranderingen in de welvaart van verschillende subjecten, zij het met de *reservatio mentalis* dat deze operaties geen interpersonele nutsvergelijking impliceren. Met deze methode kunnen de externe effecten op dezelfde voet als de andere allocatieproblemen worden behandeld, waarbij de traditionele optimum-voorwaarde, de gelijkheid van marginale maatschappelijke kosten en opbrengsten, gehandhaafd kan blijven.'

3.3.4. Een evaluatie

Heeft de nieuwe welvaartstheorie met de aanvaarding van de neo-Paretiaanse maatstaf een bevredigende oplossing gevonden voor de problemen die verbonden zijn met de noodzaak externe effecten in de analyse op te nemen? Bij de beantwoording van deze vraag moeten in ieder geval de volgende punten in aanmerking worden genomen:

1. *De Paretiaanse welvaartstheorie is o.m. gebaseerd op een aantal vooronderstellingen, die als waarde-oordelen kunnen worden beschouwd.*¹⁷ Little (1950, p. 269) expliciteert deze als volgt: 'The first is that an individual becomes better off if he is enabled to reach a position higher up on his order of choice. The second is that the community is better off if one individual becomes better off, and none worse off.' Deze premissen behoeven echter niet door een ieder te worden aanvaard. De (neo-) Paretiaanse maatstaf heeft ook op deze gronden veel kritiek uitgelokt. Hicks (1975, p. 310) brengt deze bijvoorbeeld als volgt kernachtig onder woorden: 'The test (het Pareto-criterium, H.S.)... would be satisfied when the bloated plutocrat had an extra course upon his table, provided he did not acquire it at the expense of anyone else. Why should we be required to give our blessing to his acquisition, as we must appear to do if we are to reckon it as an increase in welfare?' (Zie ook bijv. Boulding, 1969, pp. 5-6.)¹⁸
2. *De theoretische geldigheid van haar uitspraken moet wel zeer worden ingeperkt.* De Paretiaanse welvaartstheorie moet geheel afzien van verdelingsaspecten, aangezien op het vlak van de verdeling interpersonele nutsvergelijking onontkoombaar is. Daardoor vindt zij echter slechts een optimum uitgaande van de bestaande verdeling, niet het 'optimum optimorum'. Ook als compensatie wordt toegestaan kunnen tegengestelde verdelingseffecten optreden, zodat slechts 'potentiële welvaartsveranderingen in de strikt Paretiaanse zin' worden gevonden (Hennipman, 1968, p. 251). Dezelfde auteur wijst erop dat 'om niet in onoplosbaar gebleken moeilijkheden verwickeld te geraken, is het bovendien nodig bij de toepassing van deze toetssteen af te zien van de wijzigingen

17. Hennipman (1977) is van mening dat zij niet als zodanig behoeven en behoren te worden beschouwd, als de welvaartstheorie wordt gezien als zuivere allocatietheorie met hooguit hypothetische beleidsimplicaties.

18. Het is wellicht goed te benadrukken dat de kritiek geenszins is gericht tegen de explicitering van deze ethische uitgangspunten. Integendeel, dit kan als een methodologische vooruitgang t.o.v. de oudere theorie worden gezien (vgl. Myrdal, 1955).

in de allocatie en de hierdoor veroorzaakte verdere verdelingseffecten, die uit een eventuele feitelijke compensatie zouden voortvloeien. Door deze restricties heeft het criterium een nog meer betrekkelijke waarde dan er op grond van verschillende overwegingen reeds in zijn oorspronkelijke vorm aan kan worden toegekend'. Goudzwaard (1970, pp. 60-63) laat bovendien zien dat door de onbepaaldheid van het onderhandelingsresultaat en de daarmee corresponderende speling in de omvang van de compensatie niet meer kan worden gesproken van optimale beslissingen.

3. *De praktische betekenis van haar uitspraken is gering.* Verondersteld is o.m. een volledig inzicht in de veroorzakingsbetrekkingen tussen economische subjecten ten aanzien van de externe effecten en de mogelijkheid van compensatie. Deze mogelijkheid zal o.m. ontbreken waar de besluitvormingskosten te hoog zijn, waar toekomstige generaties in het spel zijn en waar waarden in het geding zijn die zich moeilijk of niet tot compensatiebedragen laten herleiden (het menselijk leven, uitstervende diersoorten).

Een evaluatie van deze bezwaren kan geen andere conclusie opleveren dan dat 'de theoretische fictie van de geldelijke compensatie van expretiale effecten de New Welfare Economics wel goeddeels heeft behoed voor een desintegratie van haar theoretische grondslagen, maar geen voldoende aanwijzingen kan opleveren, hoe in een wereld vol niet-gecompenseerde expretiale effecten het welvaartsoptimum dichterbij kan worden gebracht' (Goudzwaard, 1970, p. 63).

3.3.5. Een verfijning

Een belangrijke bijdrage aan de theorie der externe effecten verscheen in 1952 van de hand van Meade. In zijn artikel 'Economies and Diseconomies in a Competitive Situation' brengt hij een onderscheid aan tussen twee typen technologische externe effecten, nl. enerzijds de '*unpaid factors*' en anderzijds '*creations of atmosphere*'. Meades voorbeelden zijn intussen beroemd geworden.¹⁹ Zijn voorbeeld van een 'unpaid factor' is de relatie tussen een kweker van appelbomen en een imker. De bijen van de laatste vinden hun voedsel in de boomgaard van de eerste. Breidt de boom-

19. Het gaat hier om een theoretische verfijning. Zie Cheung (1978) voor empirisch onderzoek.

kweker nu zijn produktie uit (door uitbreiding van alle produktiefactoren in dezelfde mate), dan is meer voedsel voor de bijen beschikbaar en zal dientengevolge ook meer honing kunnen worden geproduceerd. Breidt de imker echter de inzet van alle produktiefactoren met een bepaald percentage uit (en de boomkweker niet), dan zal een groter aantal bijen het moeten stellen met een onveranderde hoeveelheid voedsel, zodat de honingproduktie minder dan evenredig zal toenemen. Anders gezegd: slechts voor de samenleving als geheel (nl. voor beide bedrijfstakken gezamenlijk) gelden bij een 'unpaid factor' zogenaamde 'constant returns to scale'; voor de afzonderlijke bedrijfstakken niet. Bij een 'creation of atmosphere' ligt deze situatie precies andersom. Daar gelden 'constant returns to scale' voor de bedrijfstakken; niet voor de samenleving als geheel. Als bijvoorbeeld als gevolg van bosbouw het klimaat in een bepaalde streek verbetert, profiteren ook de daar gevestigde landbouwers van de klimaatverbetering. Terwijl de afzonderlijke bedrijfstakken dan onder volledige mededinging 'constant returns to scale' kunnen ondervinden, zal voor de samenleving als geheel 'increasing returns to scale' gelden.

Uit dit onderscheid kunnen belangrijke consequenties voor de inrichting en de effecten van de fiscale politiek worden getrokken. Voor ons doel is echter het meest relevant het fundamentele verschil tussen beide typen effecten. Meade (1952, pp. 61-62) brengt dit zelf als volgt onder woorden: 'The distinction should now be clear. Both a factor of production and an atmosphere are conditions which affect the output of a certain industry. But the atmosphere is a fixed condition of production which remains unchanged for all producers in the industry in question without anyone else doing anything about it, however large or small – within limits – is the scale of operations of the industry. On the other hand, the factor of production is an aid to production which is fixed in amount, and which is therefore available on a smaller scale to each producer in the industry if the number of producers increases, unless someone does something to increase the total supply of the factor.' Dit fundamentele verschil kan ook zo worden geformuleerd: als een extern effect de vorm van een 'creation of atmosphere' aanneemt, verkrijgt het het karakter van een collectief goed (of kwaad, vergelijk 'public goods' en 'public bads'). De consumptie van de één behoeft – binnen zekere grenzen – de consumptie van de ander niet te beïnvloeden. 'Unpaid factors' daarentegen hebben het karakter van private goederen. Bij de verdeling daarvan kunnen wel degelijk belangen- tegenstellingen ontstaan.

Baumol & Oates (1975) bouwen voort op dit onderscheid. Zij prefereren

de termen '*depletable*' (voor 'unpaid factors') en '*undepletable externalities*' (voor 'creations of atmosphere').²⁰ Zij wijzen er vervolgens op dat het moeilijk is in de praktijk zwaarwegende voorbeelden van 'depletable externalities' te vinden. Hun verklaring – op basis van 'a bit of casual empiricism' (voetnoot 15, p. 19) – daarvan is dat meestal aan het uitsluitingscriterium kan worden voldaan. Als er derhalve geen wettelijke of institutionele obstakels zijn, zal het prijsvormingsproces in werking kunnen treden. Als dit niet gebeurt, is het effect blijkbaar te onbeduidend óf zijn de kosten verbonden aan het incasso van de 'toegangsprijzen' te hoog. Dit zou dan echter niet alleen vanuit privaat gezichtspunt maar ook vanuit het standpunt van de samenleving als geheel gelden. De gehele redenering is opgebouwd vanuit het voorbehoud dat er geen wettelijke of institutionele obstakels voor het prijsvormingsproces zijn. In de praktijk blijkt dat de meeste ernstige gevallen van 'depletable externalities' zich juist voordoen waar dit wél het geval is, zoals bij overbevissing van meren en zeeën. Vandaar dat Baumol & Oates (1975, p. 23) tot de conclusie komen dat 'we may prefer to think of depletable externalities not as externalities at all, but as cases where institutional impediments make it impossible to impose the appropriate prices'.

In het verlengde van deze redenering ligt hun conclusie dat de aanpak van beide typen effecten moet verschillen. In het geval van 'depletable externalities' moet in wezen een prijs worden nagebootst. Het externe effect kan hier worden opgevat als een (gemeenschappelijk) bijproduct, waarvoor normaliter geen prijs kan worden gesteld. De prijs is echter noodzakelijk voor de optimale verdeling van deze secundaire produktie. Dit kan gebeuren door een (Pigovianse) belasting, waarvan de opbrengsten worden gebruikt ter compensatie van de andere partij. Bij 'undepletable externalities' moet de belasting óók worden geheven (of de subsidie verleend), maar dient de andere partij niet te worden gecompenseerd. De Pigovianse oplossing werkt hier ook, maar rechtstreeks ten bate (of ten koste) van de schatkist. Hier is immers geen prijs noodzakelijk voor de verdeling van de output over de diverse (potentiële) consumenten: de consumptie van de één beïnvloedt die van de ander niet. In het geval van 'undepletable externalities' is derhalve slechts noodzakelijk dat de 'waarde' van beide soorten produkten op de juiste wijze wordt afgewogen door de

20. Om ongewilde associaties met irrelevante aspecten van de theorie der collectieve goederen te voorkomen.

producent. Hiervoor is een eenzijdige belasting/subsidie-maatregel voldoende.²¹

Vanuit bedrijfseconomisch gezichtspunt zou dit onderscheid wel eens van groot belang kunnen zijn. Het suggereert immers dat de aanpak van de beide typen effecten in verschillende richting moet worden gezocht. In het geval van de 'depletable externalities' zou de oplossing kunnen worden gezocht in de creatie of de nabootsing van een prijs. Een dergelijke (surrogaat-) prijs zou de concurrentie op het vlak van de verdeling van het effect, voor degenen die het ondergaan, kunnen reguleren. Waar echter sprake is van 'undepletable externalities' impliceert het collectieve karakter van het effect dat de collectieve waardering rechtstreeks bij de veroorzaker tot uitdrukking moet worden gebracht. De organisatie van een markt is hier zinledig vanwege het ontbreken van concurrentie aan de consumptiezijde. In het bestaan van externe effecten met een collectief karakter kan derhalve een sterk argument worden gevonden voor (ten minste) de noodzaak tot aanvulling van de informatie die op individueel niveau beschikbaar komt als gevolg van de werking van de private markteconomie. De collectieve waardering van deze effecten dient immers in de private afweging te worden 'meegenomen'. Noodzakelijke voorwaarde hiervoor is de kennis omtrent deze collectieve waardering op privaat niveau.

3.4. BERGSONIAANSE WELVAARTSTHEORIE

In 1938 legde Bergson met zijn bekende artikel 'A reformulation of certain aspects of welfare economics' de basis voor een breed opgezette welvaarts-theorie, waarin de vroegere varianten alle een plaats konden vinden. Samuelson (1947, p. 219) die zelf veel heeft bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van de Bergsoniaanse welvaarts-theorie, merkt over de grondlegger ervan op: 'He is the first who understands the contributions of all previous contributors, and who is able to form a synthesis of them.' Het instrument waarmee Bergson deze synthese tot stand brengt, is de '*Social Welfare Function*', door ons aangeduid als 'de maatschappelijke welvaartsfunctie' (zie verder 3.4.2.). In het vervolg van deze paragraaf zullen

21. Een tweezijdige maatregel, waarbij de consument zou worden gecompenseerd, werkt hier juist anti-optimaal. Compensatie zou het effect bij de consument neutraliseren, terwijl het wel degelijk moet blijven meetellen in zijn beslissingen. In het door Coase gesignaleerde geval van schade aan de gewassen langs een spoorbaan zou compensatie inderdaad kunnen leiden tot te veel landbouw langs de spoorbaan.

eerst de oorspronkelijke uiteenzettingen van Bergson en Samuelson worden gevolgd; vervolgens zal aandacht worden geschonken aan enkele afwijkende interpretaties van de maatschappelijke welvaartsfunctie, waarna wordt besloten met een beoordeling van de relevantie van de Bergsoniaanse welvaartstheorie voor ons onderwerp.

3.4.1. De oorspronkelijke formulering

In de maatschappelijke welvaartsfunctie worden alle elementen die van invloed worden geacht op de maatschappelijke welvaart als variabelen opgenomen. Samuelson (1947, p. 221) geeft duidelijk aan dat daarmee wordt gestreefd naar een explicitering van een – ethisch bepaald – waardensysteem: ‘Without inquiring into its origins, we take as a starting point for our discussion a function of all the economic magnitudes of a system which is supposed to characterize some ethical belief – that of a benevolent despot, or a complete egotist, or “all men of good will”, a misanthrope, the state, race, or group mind, God, etc. Any possible opinion is admissible, including my own, although it is best in the first instance, in view of human frailty where one’s own beliefs are involved, to omit the latter.’ In zijn meest algemene vorm kan de maatschappelijke welvaartsfunctie worden geschreven als:

$$W = W(X_1, X_2, X_3, \dots) \quad (1)$$

waarin W de maatschappelijke welvaart voorstelt en X_i de elementen die hierop van invloed zijn.

Aan W dienen slechts de eisen van comparabiliteit en transitiviteit te worden gesteld. Daarmee wil gezegd zijn dat elke twee mogelijke ‘invullingen’ van W onderling vergelijkbaar dienen te zijn, waarbij ofwel een preferentie voor één invulling blijkt ofwel indifferentie tussen beide. Bovendien moet preferentie van A boven B en B boven C impliceren dat A boven C wordt gesteld. Voor het overige is de wijze van invulling van W volstrekt open en volstrekt algemeen (Samuelson, 1947, p. 221). Bij de opgenomen variabelen kunnen er vele zijn die ‘niet-economisch’ van karakter worden geacht. Als noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken van een maximum van W kan nu – nog steeds in deze algemene vorm – worden geschreven:²²

22. Hierbij is aangenomen dat een maximum werkelijk bereikbaar is.

$$dW = 0 \quad (2)$$

onder de restricties besloten in de transformatiefunctie T die de 'technologische' relaties tussen de variabelen x_i aangeeft:

$$T(X_1, X_2, X_3, \dots) = 0 \quad (3)$$

In het maximum wordt de maatschappelijke welvaart derhalve niet beïnvloed door marginale veranderingen in de variabelen.²³

De maatschappelijke welvaartsfunctie is op zich volkomen leeg en heeft een concrete invulling. Eén klasse van mogelijke invullingen wordt gevormd door de maatschappelijke welvaartsfuncties die gebaseerd zijn op de individuele welvaartsfuncties van de subjecten. Zo kan bijvoorbeeld voor zowel de Paretiaanse als de Pigoviaanse welvaartstheorie een maatschappelijke welvaartsfunctie worden opgesteld, waarvan deze varianten blijkbaar uitgaan. Een maatschappelijke welvaartsfunctie van het *Paretiaanse* type wordt verkregen indien de maatschappelijke welvaart uitsluitend afhankelijk wordt geacht van de individuele welvaart (als resultante van 'utilities' en 'disutilities') van de onderscheiden subjecten:

$$W = W(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n), \quad (4)$$

waarbij W stijgt indien U_i toeneemt en geen U_j ($j \neq i$) afneemt. De *Pigoviaanse* opvatting kan worden weergegeven met:

$$W = U_1 + U_2 + U_3 + \dots + U_n, \quad (5)$$

waarin de U_i slechts het nut van de individueel verkregen goederencombinaties voorstellen. Derhalve kan de Bergsoniaanse welvaartstheorie worden opgevat als de ruimste formulering, die de Paretiaanse en de Pigoviaanse varianten omvat (vgl. Hartog, 1973).

23. Nath (1973, p. 31) drukt deze noodzakelijke voorwaarde als volgt uit: 'At the social optimum the marginal rate of social substitution (or indifference) between any two variables affecting welfare will be equal to the marginal rate of social transformation between the same two variables... any activity relevant to social welfare should be carried up to the point where its marginal social cost is equal to its marginal social benefit.'

3.4.2. Mogelijke interpretaties

Zoals in het voorgaande is uiteengezet, is de maatschappelijke welvaartsfunctie door Bergson en Samuelson bedoeld als een explicitering van een ethisch waardensysteem. In deze conceptie is de maatschappelijke welvaartsfunctie een weergave van de waardering van (en de onderlinge afweging tussen) de opgenomen variabelen door een 'ethical observer'. Anders gezegd: de functie wordt geconstrueerd door het superponeren van een normatief oordeel op een aantal relaties uit het economisch universum teneinde een advies omtrent maatschappelijke beslissingen te verstrekken (In 't Veld, 1975, p. 58; en Bergson, 1954). Het is dan uiteraard van belang wie dan wel die 'ethische waarnemer' is. Op basis van de status van de waarnemer kan het volgende onderscheid tussen maatschappelijke welvaartsfuncties (*MWF*) worden aangebracht (Nath, 1969):

1. *Comment-maker's function*: de *MWF* van een individu in de samenleving, waarin zijn persoonlijke selectie en waardering van de factoren die bijdragen aan de maatschappelijke welvaart tot uiting komen. Er zijn derhalve in principe evenveel 'persoonlijke' *MWF*'s als individuen in de samenleving.
2. *Policy-maker's function*: de *MWF* van een besluitvormende instantie (bijv. de overheid) in de samenleving. In het uiterste geval dat de relevante beslissingen door één persoon worden genomen, valt deze 'autoritaire' *MWF* samen met zijn 'persoonlijke' *MWF*. Tinbergen (1956) maakt bijvoorbeeld gebruik van een dergelijke 'policy-maker's function', die ten dele stoelt op de persoonlijke *MWF*'s in de samenleving, maar ten dele ook eigen collectieve preferenties van de besluitvormende instantie weergeeft.²⁴

Met het introduceren van een 'policy-maker's function' komt inderdaad onvermijdelijk de vraag op welke relatie bestaat tussen deze *MWF* en de bestaande individuele preferenties in de samenleving. Deze vraag wordt door de meeste welvaartstheoretici anders beantwoord dan door Tinbergen en Hennipman. Mishan bijvoorbeeld stelt in zijn bekende

24. In dezelfde zin ook Hennipman (1962), die overigens opmerkt: 'Met het invoeren van de bevrediging der overheid als een zelfstandige component van de maatschappelijke welvaart verliest dit begrip zijn laatste rest aan bepaaldheid; het heeft nog slechts een zuiver formele betekenis als aanduiding van het gehele samenstel van doeleinden der economische subjecten' (p. 64). Tinbergen (1956, p. 15) meende dat '...no doubt, this has to be a temporary attitude only'.

overzichtsartikel uit 1960 dat op het niveau van het individu een ethisch oordeel nodig is dat '... the individual – and no one else – is the best judge of his own well-being'. Aangezien de welvaartstheorie voornamelijk handelt over gemeenschapswelvaart, zijn additionele ethische oordelen nodig: 'The most widely accepted of these is... that the welfare of the community depends on the welfares of the individuals comprising it, and on nothing else' (p. 199). Het zal duidelijk zijn dat in deze conceptie geen plaats is voor autonome doelstellingen van de overheid.

De vraag of uit louter de individuele voorkeuren van de leden van de samenleving op aanvaardbare wijze een voor de gehele samenleving 'geldende' *MWF* valt te construeren, behandelde Arrow in zijn 'Social Choice and Individual Values' (1951). In wezen onderzocht Arrow derhalve de maatschappelijke besluitvormingsprocedures of keuzemechanismen. Veel verwarring is ontstaan doordat hij ook hieraan de naam 'Social Welfare Function' meegaf. In de tweede druk van zijn boek (1963) geeft hij dan ook toe: 'It would perhaps have been better for me to use a different term from "social welfare function" for the process of determining a social ordering or choice function from individual orderings, although the difference between Bergson's definition and my own was pretty carefully spelled out... I will therefore now use the term "constitution"' (pp. 104-105). Deze derde interpretatie van de term *MWF* kan derhalve – in navolging van Samuelson (1967) – beter worden aangeduid als *Arrow Constitutional Function*.²⁵

Ten aanzien van deze Constitutional Function kwam Arrow tot een conclusie die bekendstaat als het 'Impossibility Theorem'. Hij interpreteert deze zelf als volgt: 'If we exclude the possibility of interpersonal comparisons of utility, then the only methods of passing from individual tastes to social preferences which will be satisfactory and which will be defined for a wide range of sets of individual orderings are either imposed or dictatorial.' (1963, p. 59). Arrow komt tot deze conclusie op basis van vier noodzakelijke voorwaarden, waaraan een dergelijk keuzemechanisme moet voldoen:²⁶

Collective Rationality: For any given set of orderings, the social choice function is derivable from an ordering;

25. In 1977 door Samuelson nog pregnanter 'Arrow Constitutional Voting-Machine Function' genoemd.

26. Hier volgt de verbale omschrijving uit Arrow (1967). In Arrow (1951, 1963) worden vijf voorwaarden genoemd, nl. ook 'the social welfare function is not to be imposed'. Voor het betoog zijn vier voorwaarden reeds voldoende.

Pareto Principle: If alternative A is preferred to alternative B by every single individual according to his ordering, then the social ordering also ranks A above B;

Independence of Irrelevant Alternatives: The social choice made from any environment depends only on the orderings of individuals with respect to the alternatives in that environment;

Non-Dictatorship: There is no individual whose preferences are automatically society's preferences independent of the preferences of all other individuals.

Hij bewijst vervolgens dat, zodra er sprake is van drie of meer alternatieven, geen keuzemechanisme bestaat dat een maatschappelijke ordening tot stand brengt.

Arrows originele werk heeft aanleiding gegeven tot vele discussies. Zo is er een uitgebreide literatuur inzake de maatschappelijke besluitvorming²⁷ ontstaan, waarin onder meer wordt onderzocht of Arrows theorema over-eind blijft bij zekere wijzigingen in de noodzakelijke voorwaarden of de toegelaten modaliteiten van de stemprocedure. De bereikte conclusies zijn merendeels vrij somber. Het zou ons echter te ver voeren om hier op deze literatuur in te gaan.²⁸ Meer van belang voor ons onderwerp is de vraag hoe Arrows bijdrage zich verhoudt tot de welvaartstheorie in het algemeen en Bergsons *MWF* in het bijzonder. Hierover zijn de meningen vooralsnog zeer verdeeld. Aan de ene kant menen auteurs als Little (1952) en Bergson (1954) dat Arrow zich buiten het terrein van de welvaartstheorie en zelfs buiten het kenobject van de economie heeft begeven. Samuelson (1967) betitelt zijn werk dan ook als 'mathematical politics'. Voor anderen als Rothenberg (1961) en ook In 't Veld (1975) heeft Arrows werk wel degelijk grote welvaartstheoretische relevantie. Voor Arrow zelf is er moeilijk iets minder interessants te bedenken dan de vraag of zijn theorema binnen of buiten de welvaartstheoretische grenzen valt. Hoe dit ook moge zijn, in ieder geval dient de meer specifieke vraag te worden beantwoord in welke relatie Arrows Constitutional Function staat tot Bergsons *MWF*.

Deze relatie kan wellicht het best tot uitdrukking worden gebracht met een citaat uit Bergson (1954), aangezien Arrow zich volledig heeft kunnen

27. Door v. d. Doel (1978) 'economische theorie van de politieke besluitvorming' of 'nieuwe politieke economie' genoemd.

28. Zie voor een inleiding bijvoorbeeld Mayston (1974). Meer geavanceerde behandelingen in Sen (1970), In 't Veld (1975) en v. d. Doel (1978).

verenigen met de weergave van zijn standpunt zoals die in dit citaat tot uitdrukking komt (Arrow, 1963, p. 107). Bergson (1954, p. 242) stelt het volgende: 'I have been assuming that the concern of welfare economics is to counsel individual citizens generally. If a public official is counseled, it is on the same basis as any other citizen. In every instance reference is made to some ethical values which are appropriate for the counseling of the individual in question. In all this I believe I am only expressing the intent of welfare writings generally; or if this is not the intent, I think it should be. But some may be inclined nevertheless to a different conception, which allows still another interpretation of Arrow's theorem. According to this view the problem is to counsel not citizens generally but public officials. Furthermore, the values to be taken as data are not those which might guide the official if he were a private citizen. The official is envisaged instead as more or less neutral ethically. His one aim in life is to implement the values of other citizens as given by some rule of collective decision-making. Arrow's theorem apparently contributes to this sort of welfare economics the negative finding that no consistent social ordering could be found to serve as a criterion of social welfare in the counseling of the official in question.'

Duidelijk komt uit dit citaat naar voren dat Arrow streeft naar een *MWF* van de besluitvormende instantie(s) (policy-maker's function), die is gebaseerd op de individuele voorkeuren. Vaak wordt dit uitgedrukt als: een *MWF* waarin de individuele preferenties 'meetellen' of 'worden gerespecteerd'. Ook een *MWF* van het Bergsoniaanse type zou men op deze wijze kunnen trachten te construeren. Samuelson (1977) noemt een dergelijke *MWF* dan een 'Bergson-Samuelson Individualistic Social Welfare Function'. Het verschil tussen beide *MWF*'s zou dan als volgt kunnen worden geformuleerd: 'The Bergson-Samuelson *SWF* differs from Arrow's *SWF* in that the latter is a rule for mapping *any one* member of a class of admissible sets of individual orderings into the set of all possible social orderings while the former is a rule for mapping *only one* given set of individual orderings' (Kemp & Ng, 1976, p. 59). Op basis van dit verschil heeft Samuelson (1967 en 1977) steeds volgehouden dat Arrows theorema geen betrekking heeft op de Bergson-Samuelson Individualistic Social Welfare Function. Anderen als Kemp & Ng (1976 en 1977) hebben hiertegen ernstige bezwaren ingebracht. Deze komen erop neer dat noodzakelijkerwijs gebruik moet worden gemaakt van kardinaliteit, hetgeen strijdig is met de ordinale uitgangspunten.

Wat is nu de relevantie van deze discussie voor de problemen, waarmee

men in de werkelijkheid zou worden geconfronteerd bij een daadwerkelijke poging tot vaststelling van een *MWF* van het individualistische type? Arrows analyse beweegt zich immers wel op een erg hoog abstractieniveau. Misran (1960, p. 237) komt o.i. terecht tot de uitspraak dat 'even if Arrow had proved that, in principle, a completely satisfactory transition from any set of individual orderings to an ordering for society was always possible, the route to the (continually changing) position of maximum social welfare would have been too arduous for the most accomplished econometrician to plot, to say nothing of prompting humanity to undertake the journey', waaraan hij de conclusie verbindt dat 'the formation of a "satisfactory" social welfare function in order to determine a unique position of maximum social welfare is not only utopian, it is in principle impossible' (p. 238).

In het vervolg zullen wij dan ook de *MWF* van het individualistische type slechts beschouwen als een analytische constructie die vooralsnog gespeend moet blijven van werkelijkheidswaarde. Slechts de constructie van persoonlijke (en daarmee ook van autoritaire) *MWF*'s lijkt voorlopig binnen ons bereik te liggen (zie bijv. Merckies, 1973; en Van der Geest, 1977).

3.4.3. Relevantie voor ons onderwerp

Uit deze paragraaf kunnen de volgende gevolgtrekkingen, die voor ons doel van belang zijn, worden gemaakt:

1. De Bergsoniaanse variant van de welvaartstheorie is de ruimste formulering van de welvaartstheoretische problematiek. Zij omvat mede de Pigoviaanse en de Paretiaanse varianten.
2. Zij is echter tegelijkertijd dermate ruim en formeel dat zij tevens onbepaald is geworden: 'Zij is volstrekt algemeen, en dat is haar sterkte. Zij is echter ook volstrekt leeg, en dat is haar zwakte. Het gebruik van een collectieve welvaartsfunctie brengt met zich mee dat zij voor ieder concreet geval moet worden gevuld met de daarbij geldende doelstellingen. Dit is niet alleen uiterst moeilijk, doch het maakt ook generaliserende uitspraken die enigerlei inhoud hebben onmogelijk. De collectieve welvaartsfunctie is dus niet operationeel. ...' (Hartog, 1973, p. 23).
3. Arrows 'Impossibility Theorem' houdt in dat er geen maatschappelijke besluitvormingsprocedure voldoet aan vier door hem gestelde ('redelijke') noodzakelijke voorwaarden. Dit resultaat doet ook ernstige twijfels ontstaan omtrent de mogelijkheid van een *MWF* van het individualistische type op maatschappelijk niveau. Daarbij dienen dan nog

te worden gevoegd de grote praktische moeilijkheden die verbonden zouden zijn aan de constructie van een dergelijke *MWF*, zodat met Mishan negatief geconcludeerd moet worden ten aanzien van de haalbaarheid hiervan.

4. Resten nog Bergsoniaanse *MWF*'s van het persoonlijke of autoritaire type. Hierin komt de selectie en waardering van variabelen tot uiting, die van invloed zijn op de maatschappelijke welvaart, zoals beoordeeld door een individu of een beleidsvormende instantie. Aan de persoonlijke *MWF*'s zou derhalve in principe ook de waardering van relevante externe effecten door een individu kunnen worden ontleend, terwijl van autoritaire *MWF*'s de waardering door beleidsvormende instanties kan worden afgelezen.
5. Aan dergelijke *MWF*'s zou echter niet *de* maatschappelijke waardering van externe effecten, maar slechts *een* waardering, nl. van het betrokken subject, kunnen worden ontleend. In het licht van Arrows conclusies zou uiteraard ook zorgvuldig dienen te worden onderzocht hoe een autoritaire *MWF* tot stand is gekomen. Op grond van de bereikte conclusies over de ontbrekende operationaliteit van de Bergsoniaanse welvaartstheorie lijkt het echter aanbeveling te verdienen de *MWF* louter als een analytische constructie te beschouwen.

3.5. VAN WELVAARTSTHEORIE NAAR BEDRIJFSECONOMIE

De conclusies van dit hoofdstuk zijn voornamelijk negatief in de zin dat duidelijk is geworden wat niet kan. Zo is uit de laatste paragraaf naar voren gekomen dat de constructie van maatschappelijke welvaartsfuncties met een collectief karakter vooralsnog op grote theoretische en praktische problemen stuit. Zouden dergelijke functies wel operationeel zijn, dan zou hierop een collectieve waardering van de effecten die van ondernemingen uitgaan, kunnen worden gebaseerd. Een dergelijke collectieve waardering zou een algemeen-maatschappelijk karakter kunnen hebben (bij *MWF*'s op maatschappelijk niveau) of een groeps karakter (bij een *MWF* van bijv. de gehele groep deelgenoten).

Ook aan de concrete Pigoviaanse en Paretiaanse 'invullingen' van de *MWF* kleven bezwaren, zoals in 3.2.5. en 3.3.4. is uiteengezet. Wel hebben deze varianten belangrijke inzichten opgeleverd wat betreft de mogelijke aanpak van externe effecten. Daartoe kunnen bijv. belastingen en subsidies worden aangewend, die al naar gelang het type effect alleen de

veroorzaker worden toegerekend of ook de getroffene. In één adem daarmee worden meestal ook ge- en verboden genoemd. Verder kunnen oplossingen worden gezocht in de creatie of wijziging van eigendomsrechten. Daardoor kunnen directe confrontaties tussen veroorzaker en getroffene worden bewerkstelligd. Zulke maatregelen zullen in het algemeen door een overheid dienen te worden genomen. Zij vergen echter alle een enorme feitenkennis, niet alleen wat betreft de karakteristieken van de status quo, maar ook ten aanzien van de consequenties van gewijzigd beleid. Ook zullen er in de regel hoge besluitvormingskosten aan zijn verbonden. Alleen al om deze redenen valt niet te verwachten dat dit instrumentarium voldoende mogelijkheden biedt voor de aanpak van alle relevante effecten op ondernemingsniveau.

Bovenstaande redenen zijn al prohibitief voor de aanpak van alle externe effecten, als de analyse nog slechts statisch van aard is. Daaraan kunnen nog overwegingen van dynamische aard worden toegevoegd. Zo zal de technologische ontwikkeling steeds nieuwe effecten oproepen. Bestaande effecten kunnen op andere wijze worden verspreid of teniet worden gedaan. Dit kan het gevolg zijn van nieuwe produktiemethoden, maar ook van andersoortige organisatiemethoden. Soms ontbreekt nog enige tijd de volledige, noodzakelijke kennis omtrent het externe effect zelf of de mogelijkheden tot bestrijding ervan. Een saillant voorbeeld is te vinden in de milieuproblematiek, waar omtrent dosis-effectrelaties nog belangrijke leemten in onze kennis bestaan (zie ook 5.5.3.). Als de benodigde kennis wel beschikbaar is (gekomen), duurt het nog enige tijd voordat eventuele maatregelen zijn geformuleerd en geïnstitutionaliseerd. Overigens is niet alleen bij de produktie, maar ook bij de consumptie van externe effecten sprake van dynamiek. Zo werd in hoofdstuk 2 al gewezen op het dynamische karakter van de maatschappelijke normen en waarden. Hierdoor kunnen de waarderingen van bepaalde effecten vrij snelle veranderingen ondergaan.

Al met al zal slechts een gedeelte van de door een onderneming gegenereerde externe effecten met het aangegeven instrumentarium benaderd kunnen worden. In de loop der tijd zal de onderneming geconfronteerd worden met nieuwe ge- en verboden, nieuwe belastingen en subsidies en nieuwe claims met betrekking tot 'eigendomsrechten'. In de regel zal echter ook steeds een gedeelte van de externe effecten buiten het bereik van deze instrumenten blijven. Als de onderneming maatschappelijke verantwoordelijkheid wil dragen, zal zij ook deze effecten in de besluitvorming dienen te betrekken. Als pendant daarvan zal voor de getroffen inzicht-

lijk moeten worden gemaakt hoe dat is gebeurd. Derhalve komt voor ons de vraag op welke mogelijkheden daartoe aanwezig zijn. In het volgende hoofdstuk zal worden gezien in welke richtingen de oplossing van deze problematiek in de bedrijfseconomie is gezocht. Bij de beoordeling van deze voorstellen zullen sommige welvaartstheoretische inzichten die in dit hoofdstuk naar voren zijn gekomen een belangrijke rol spelen.

Maatschappelijke berichtgeving

4.1. INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt voortgebouwd op ons standpunt inzake de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen. De aandacht wordt daarbij gericht op de consequenties van dit standpunt voor de informatieverstrekking door ondernemingen. De laatste jaren valt een grote belangstelling voor dit onderwerp te constateren. In de literatuur zijn vele voorstellen gedaan met betrekking tot de aanpassing en uitbouw van de informatieverstrekking door ondernemingen. Daarnaast zijn ook in de praktijk verscheidene experimenten op dit gebied op gang gekomen.¹ Deze aanzetten zullen hier worden samengevat onder de noemer 'maatschappelijke berichtgeving'.² Het is de bedoeling van dit hoofdstuk enkele benaderingen van de maatschappelijke berichtgeving, die tot heden zijn te onderkennen in de theorie en de praktijk, te bespreken. Deze bespreking is erop gericht de voornaamste verschillen tussen de onderscheiden benaderingen tot uiting te laten komen.

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In de volgende paragraaf wordt voor zowel de interne als de externe informatieverstrekking gezien welke gevolgen de aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid zal hebben. Vervolgens wordt in 4.3. een globale afbakening van het begrip 'maatschappelijke berichtgeving' gepresenteerd, voordat in 4.4. een poging tot systematisering van de aanzetten op dit gebied wordt onder-

1. Zie voor een bespreking van de praktijk van de maatschappelijke berichtgeving in diverse landen bijvoorbeeld Schoenfeld (1978) en Schreuder (1980).

2. In het vervolg zullen de termen 'berichtgeving' en 'informatieverstrekking' als synoniem worden beschouwd. Beide zijn ruimer dan 'verslaggeving', dat voor ons doel waarschijnlijk te zeer een retrospectieve connotatie heeft. Een globale begripsbepaling van de 'maatschappelijke berichtgeving' komt in 4.3. aan de orde en een definitie in 4.8.

nomen. Hierbij wordt onder meer gebruik gemaakt van de resultaten van hoofdstuk 2. Wij concentreren ons dan verder op de berichtgevingsvormen die zich lenen tot informatieverstrekking omtrent de uitoefening van maatschappelijke verantwoordelijkheid in de door ons aangegeven betekenis. Binnen deze categorie bestaat echter nog een aanzienlijke variëteit, hetgeen in 4.5. aangetoond wordt door een aantal voorbeelden de revue te laten passeren. Vooral ten aanzien van het conceptueel kader, dat aan de diverse pogingen ten grondslag ligt, moet een grote verscheidenheid worden geconstateerd. Deze en andere verschillen worden tot uitdrukking gebracht in de vorm van een aantal 'basisvragen' waarop iedere poging tot maatschappelijke berichtgeving impliciet of expliciet een antwoord zal moeten geven. Dit hoofdstuk wordt dan afgesloten met een inventarisatie van de mate waarin reeds (een aanloop tot) een antwoord op deze vragen is gegeven. De vragen die nog zijn opengebleven, leiden tot de nadere probleemstelling voor het slothoofdstuk.

4.2. VERANTWOORDELIJKHEID, INFORMATIEVERSTREKKING EN VERANTWOORDING

Onze afbakening van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen' hield in dat ondernemingen alle effecten die samenhangen met hun beslissingen, in het besluitvormingsproces dienen te betrekken. Daarbij is het uitgangspunt dat de deelgenoten in de onderneming zelf komen tot de selectie en waardering van de relevante effecten van ondernemingsbeslissingen. Welke consequenties heeft dit standpunt voor de informatiestromen tussen de onderneming en haar deelgenoten? Eén gevolgtrekking kan dadelijk zonder veel betoog worden gemaakt. Indien de onderneming in haar beslissingen rekening wil houden met de door haar deelgenoten relevant geachte effecten, zal omtrent deze effecten (en de waardering daarvan door de deelgenoten) informatie moeten worden verzameld, verwerkt en beschikbaar gesteld aan de besluitvormingsgroep. Aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid zal dus consequenties voor de *interne informatieverstrekking* van de onderneming moeten hebben, indien bepaalde effecten tevoren buiten beschouwing bleven.³ Deze consequenties zullen dan in eerste instantie tot uiting komen in een 'bredere' informatiestroom (zie ook 4.3.).

Maar ook de *externe informatieverstrekking* vormt een reflectie van de onderliggende verantwoordelijkheidsopvatting. De onderneming die

maatschappelijke verantwoordelijkheid in de door ons aangegeven zin aanvaardt, zal haar deelgenoten in staat moeten stellen zich een oordeel te vormen over de effecten die uitgaan van het ondernemingsgebeuren, en over de beslissingen die op grond daarvan worden genomen. Immers, alleen wanneer de deelgenoten van de noodzakelijke informatie worden voorzien, kunnen zij zelf komen tot een waardering van de relevante effecten van ondernemingsbeslissingen en tot een beoordeling van deze beslissingen. Hoewel deze vaststelling voor de loop van het betoog voldoende zou zijn, zouden wij zelf nog een stapje verder willen gaan. Naar onze mening heeft de acceptatie van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen niet alleen als noodzakelijke pendant de bereidheid informatie te verstrekken over de ondernemingseffecten, maar dient daarover *verantwoording* te worden afgelegd.⁴ Zoals in 2.10. is beklemtoond, behoort tot het wezen van verantwoordelijkheid immers 'die Bereitschaft für seine Handlungen und ihre Folgen vor anderen Menschen einzustehen, d.h. sich dafür vor ihnen zu verantworten' (Huber, 1969, p. 209). Voor het afleggen van verantwoording over beslissingen en de gevolgen daarvan voor anderen, is het verstrekken van informatie hieromtrent een noodzakelijke voorwaarde. Hoe het ook zij, ook de externe informatieverstrekking zal derhalve de ondernemingseffecten dienen te omvatten.

Aldus blijkt dat aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid globaal dezelfde consequenties heeft voor de inhoud van de interne en de externe informatieverstrekking. In beide zullen de ondernemingseffecten opgenomen moeten worden, ook de externe effecten die tevoren wellicht voor een deel buiten beschouwing bleven. Hierover zal informatie aan de besluitvormingsgroep verstrekt moeten worden opdat er bij het voorbereiden en het nemen van de ondernemingsbeslissingen rekening mee kan worden gehouden. In hoofdlijnen zal echter dezelfde informatie ook aan de overige deelgenoten moeten worden verstrekt voor het vormen van een oordeel over deze beslissingen en de gevolgen daarvan voor anderen. In de meeste gevallen zal de informatie voor de besluitvormingsgroep wel gedetailleerder zijn dan die voor de overige deelgenoten. Ook

3. Het (graduele) onderscheid tussen intern en extern wordt hier weer getrokken langs de lijn van de deelname aan de besluitvorming. Vergelijk onze opmerkingen in paragraaf 2.8.

4. In onze opvatting noopt het bestaan van effecten op anderen dus tot het afleggen van verantwoording daaromtrent. Traas (1976) komt tot een soortgelijke conclusie op grond van de evolutie van de (grote) onderneming tot open subsysteem binnen het gehele maatschappelijke systeem.

zal de externe informatieverstrekking aan strakkere vormvereisten moeten voldoen. Daarop wordt aanstonds teruggekomen. Op globaal niveau zijn echter de inhoudelijke consequenties voor de interne en de externe informatieverstrekking dezelfde.

Dierkes, die met zijn boek 'Die Sozialbilanz' (1974) van grote invloed is geweest op de ontwikkeling van de maatschappelijke berichtgeving in West-Duitsland, beklemtoont – vanuit iets andere overwegingen – eveneens de overeenkomst tussen de interne en externe informatiebehoefte: 'A rational policy of extending the responsibility of the business community in the social realm requires a solid data base both for management's planning and action as well as for external performance evaluation on the part of the various constituencies or stakeholders of a corporation' (1979, p. 90). Intern komt deze informatiebehoefte zijns inziens voort uit de perceptie van het management van zichzelf als bemiddelende instantie temidden van de diverse belanghebbende groeperingen. Acceptatie van deze bemiddelende rol vergt betrouwbare informatie omtrent zowel de belangen van bestaande groeperingen als de eisen van het zich nieuw aandienende 'relevante publiek'. De externe informatiebehoefte ontstaat zijns inziens als gevolg van de noodzaak tot maatschappelijke controle op de activiteiten van de onderneming. Indien van de onderneming meer dan alleen financieel-economische prestaties wordt verlangd, zal ook de externe informatieverstrekking zich moeten aanpassen: '... the problem of controlling the activities of the business corporation in the social field is central to the whole notion of corporate social performance. External social reporting could fulfil this role in the same manner as external financial reporting is serving as the basis for society's control over economic activities on part of the business community' (1979, p. 91).

Ook langs de lijnen, zoals aangegeven door Dierkes, bestaat derhalve globaal geen verschil tussen de inhoudelijke vereisten van de in- en externe informatieverstrekking. Voor beide is dezelfde 'solid data base' benodigd. Anders wordt het bij de nadere uitwerking van deze beide gebieden. Ten eerste zal de externe berichtgeving immers in de regel minder gedetailleerd zijn dan de interne berichtgeving. Ook bij het afleggen van financiële verantwoording beperkt men zich in de berichtgeving tot de hoofdzaken. Het gevaar van 'information overload' van degenen die niet hebben deelgenomen aan de besluitvorming, moet worden vermeden. Daartoe kan waarschijnlijk vruchtbaar gebruik worden gemaakt van het door Arendsen de Wolff (1976, p. 57) aangegeven onderscheid tussen 'spontane informatieplicht' en 'antwoordplicht'. Met het eerste wordt de

verplichting van de onderneming bedoeld om op een bepaald ogenblik uit eigen beweging concreet aangegeven informatie te verstrekken. De antwoordplicht behelst een verplichting om op verzoek nadere informatie te verstrekken. Een dergelijke antwoordplicht kan voorkómen dat in eerste instantie al zoveel informatie moet worden verstrekt dat de ontvangers daaruit nog nauwelijks wijs kunnen worden.

Ten tweede zullen in het algemeen bij de externe informatieverstrekking verdergaande vormvereisten moeten worden aangelegd. Deze vloeien voort uit de grotere afstand tussen informatiebron en -ontvanger, de corresponderende geringere mogelijkheden tot verificatie van de verstrekte informatie en tot het verkrijgen van toelichtingen en aanvullingen en ten slotte ook uit de grotere diversiteit in het ontvangende publiek. Aan de externe berichtgeving zijn derhalve meer randvoorwaarden gesteld, m.b.t. zowel de inhoud als de vorm. Wij zullen ons in het vervolg van deze studie op deze externe informatiestromen richten. Het belang van de gemaakte opmerkingen voor de interne informatieverstrekking komt daarbij slechts incidenteel aan de orde.

In de literatuur wordt de problematiek van de externe informatieverstrekking vaak benaderd vanuit het 'recht' op informatie van 'belanghebbenden'. Een dergelijke formulering kan echter misverstanden oproepen. Immers: 'Zolang een belang niet op de een of andere wijze bescherming geniet, kunnen er geen rechten aan worden ontleend. Dit laatste zal pas het geval zijn, indien en zodra het betrokken belang een juridisch relevante erkenning heeft gekregen' (Arendsen de Wolff, 1976, p. 33). Een dergelijke erkenning ontstaat indien personen hun onderlinge betrekkingen juridisch vastleggen, de rechter een belang verheft tot recht of de wetgever terzake beginselen vaststelt. Alle drie deze wegen kunnen ook worden bewandeld in de vaststelling van rechten en plichten in verband met de informatieverstrekking door ondernemingen. Een dergelijke juridische uitleg van het 'recht' op informatie is ons inziens echter te beperkt. Ook indien er (nog) geen sprake is van een juridisch relevante erkenning van een belang, kan de onderneming gehouden zijn verantwoording af te leggen omtrent de effecten van haar beslissingen.⁵ Hiermee zal rekening moeten worden gehouden bij het gebruik van het begrip 'recht op informatie' in het kader van de externe informatieverstrekking door ondernemingen. Dat is onderkend door de Accounting Standards Steering Committee in haar discussiestuk 'The Corporate Report' (1975, p. 17): 'Users of corporate reports we define as those having a reasonable right to information concerning the reporting entity. We consider such rights arise

from the public accountability of the entity whether or not supported by legally enforceable powers to demand information'.

Tegenover het 'recht op informatie' toekomend aan de deelgenoten in de onderneming staat echter een 'recht op privacy' van de onderneming als zodanig. Zonder een dergelijk zwijgrecht zou het functioneren van de onderneming in bepaalde gevallen in gevaar kunnen worden gebracht. Van Braam (1974, p. 355) merkt hierover terecht op: 'Het functioneren van de onderneming *als zodanig* vereist een minimum aan (particuliere of gesocialiseerde) ondernemersautonomie' en vervolgt (p. 356): 'De minimumgrens van de ondernemersautonomie ligt in beide gevallen daar waar het voortbestaan van de onderneming, resp. de continuïteit van de productie en werkgelegenheid, door een verdere inperking van de autonome bestuursmacht van de ondernemer in gevaar zouden worden gebracht'. De ondernemer moet zich dus tegen 'een *te* ver gaande informatievraag' kunnen verzetten, indien mogelijk op wettelijke gronden. Van Braam (1974, p. 356) plaatst daarbij zelf de kanttekening dat het niet nauwkeurig en onbetwistbaar is aan te geven waar de grens ligt tussen *ver* en *te* ver. Daaraan zouden wij – met Arendsen de Wolff (1976, pp. 41-42) – nog willen toevoegen dat het hier zal gaan om extreme gevallen, waarin sprake is van principiële onverenigbaarheid van belangen. In dergelijke gevallen zal de onderneming zich de beleidsvrijheid moeten kunnen voorbehouden de gevraagde informatie niet uit eigen beweging te verstrekken. Het ligt in dit kader voor de hand te streven naar een wettelijke regeling die de noodzakelijke afweging van belangen op een ander niveau garandeert.⁶

Ter afsluiting van deze paragraaf willen wij er nog op wijzen dat voor een onderneming vele uiteenlopende redenen kunnen bestaan om een ontwikkeling in de richting van maatschappelijke berichtgeving in gang te zetten. Deze redenen kunnen liggen in de sfeer van hetgeen wij als maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben aangeduid (incl. de argumen-

5. Vergelijk de opmerkingen in 2.4.6. over de relatie tussen de wetgeving en de verantwoordelijkheid van ondernemingen. Arendsen de Wolff merkt op dat bij het ontbreken van een duidelijk juridisch houvast, in laatste instantie de rechter beslist en wel '(mede) op grond van de normen van goede trouw, redelijkheid en billijkheid in het kader van de rechtsregels, die hij op de situatie van toepassing acht' (p. 34). Hij onderschrijft de definitie van maatschappelijke billijkheid van Abas: 'een verzameling van ongeschreven behoorlijkheidsnormen, die hic et nunc gelding hebben'. In hoofdstuk 2 is betoogd dat de onderneming in gevallen waarin een juridisch houvast (waaronder ook een rechterlijke toetsing valt) ontbreekt, de verantwoordelijkheid heeft haar gedrag zelf aan deze ongeschreven normen te toetsen.

6. Behoudens dergelijke extreme situaties, kan ook de verplichting tot (tijdelijke) geheimhouding van de verstrekte informatie 'een brug slaan tussen de belangen van onderneming en belanghebbenden ten aanzien van bepaalde informatie' (Arendsen de Wolff, 1976, p. 41).

ten daarvoor), maar ook meer instrumenteel van aard zijn. De onderneming kan tot de conclusie komen dat voor een goede besluitvorming een inzicht in de ondernemingseffecten noodzakelijk is. Daardoor kunnen de beslissingen immers beter afgestemd worden op de oordelen van de deelgenoten en kunnen met name negatieve terugkoppelingen eerder worden vermeden (vgl. Picot, 1977 en Tinker & Lowe, 1980). Wanneer de noodzakelijke gegevens om deze reden toch al verzameld worden, is de stap naar externe verstrekking daarvan minder groot. Voor deze stap kunnen dan naast de door ons genoemde redenen ook andere redenen worden aangevoerd. De onderneming kan het noodzakelijk achten het inzicht van haar deelgenoten m.b.t. het functioneren van de onderneming te vergroten. Dit wellicht mede vanuit de 'verwachting dat de belanghebbenden, die later betrokken zijn bij interne, zowel als externe beslissingen ten aanzien van de onderneming, met meer begrip (lees gunstiger) zullen oordelen' (Risselada, 1978, p. 17). Ook wensen tot imageverbetering, kritische beoordeling van zichzelf, (mee)sturing van de ontwikkeling, uitlokking van discussie e.d. kunnen een rol spelen. Bij een onderzoek onder vijftien Nederlandse bedrijven werd een breed scala van redenen aangetroffen voor het uitbrengen van het eerste sociaal jaarverslag (Dekker e.a., 1980, p. 159). Daarbij was opvallend dat dertien van de vijftien bedrijven dit verslag inmiddels beschouwden als meer dan louter een informatiemiddel. Acht beschouwden het daarnaast ook als verantwoordingsstuk en vijf legden op deze functie zelfs de nadruk (Dekker e.a., 1980, pp. 123-125).

4.3. GLOBALE BEGRIPSBEPALING

In de inleiding tot dit hoofdstuk is het begrip 'maatschappelijke berichtgeving' geïntroduceerd. Gesteld werd dat onder deze noemer de aanzetten tot aanpassing en uitbouw van de informatieverstrekking door ondernemingen worden samengevat. Voordat tot bespreking van deze aanzetten wordt overgegaan, is het goed te trachten te komen tot een nadere afbakening van de inhoud van dit begrip. Deze begripsbepaling moet hier nog vrij globaal blijven in verband met de grote verscheidenheid in aanzetten op dit gebied, die in paragraaf 4.5. aan het licht zal komen. In paragraaf 4.8. zal een nadere omschrijving van de maatschappelijke berichtgeving volgen.

Op globaal niveau lijkt omtrent de inhoud van de maatschappelijke

berichtgeving een betrekkelijk grote mate van overeenstemming te bestaan. Zo merkt Traas (1976, p. 79) – in aansluiting op zijn bespreking van drie te onderscheiden ondernemingsmodellen (zie hoofdstuk 2) – op dat de ‘uiterste consequentie van de open systeem gedachte is, dat de onderneming verantwoording verschuldigd is en dus ook informatie moet verschaffen over de “totale effectiviteit” van haar functioneren als subsysteem binnen de samenleving als geheel’. Daarbij lijkt het hem nuttig te onderscheiden tussen de informatieverstrekking over de economische effectiviteit en over de sociale effectiviteit. Brevoord (1978, pp. 1188-1189) brengt – in iets andere termen – dezelfde gedachte naar voren, wanneer hij stelt dat het bij ‘het hart van de berichtgeving-nieuwe-stijl’ in wezen gaat om ‘een inzicht te geven in het *totale rendement* van een organisatie.⁷ Dit rendement dient dan niet – zoals tegenwoordig nog veel gebeurt – in zijn financiële aspect te worden gezien (financieel rendement), maar veel meer als een indicatie voor het totale functioneren van een organisatie’. Zijn onderscheiding in dit totale rendement gaat echter iets verder dan die van Traas, aangezien hij het totale rendement (maatschappelijk rendement) beheerst acht door: a. een financieel-economisch rendement; b. een sociaal rendement; en c. een milieu/omgevingsrendement.

Uit deze omschrijvingen komen twee kenmerken van de maatschappelijke berichtgeving naar voren: a. de maatschappelijke berichtgeving omvat de financiële informatieverstrekking; en b. de maatschappelijke berichtgeving omvat echter meer: ook de relevante niet-financiële informatie komt hierin tot uitdrukking. Deze globale begripsaanduiding wordt door ons van harte onderschreven.⁸ Hiermee wordt ook een logische aansluiting verkregen met ons verantwoordelijkheidsbegrip, waarin immers sprake is van alle effecten (ook de financiële!) van ondernemingsbeslissingen. Zoals Hennipman (1968, p. 251) terecht opmerkt ‘...dienen de maat-

7. Overigens heeft hij eerder (pp. 1186-1187) reeds opgemerkt dat het ‘hart van de berichtgeving’ behoort te worden uitgemaakt door de gedocumenteerde beschrijving van de vooruitzichten van de onderneming. Ook valt een zekere inconsistentie te bespeuren tussen zijn ‘vernieuwde versie van een functiebeschrijving van de externe berichtgeving’ als ‘het verstrekken van relevante informatie aan alle bij een organisatie gerechtvaardigd betrokken groeperingen ter beoordeling van door hen in het verleden genomen beslissingen en ter voorbereiding van door hen nieuw te nemen beslissingen, alsmede ter verantwoording (in enge zin) van het door de organisatie gevoerde beleid’ en zijn eerdere gelijkshakeling van de voor bij een onderneming geïnteresseerde groeperingen relevante informatie met *prospectieve* informatie (zie p. 1186). Deze opmerkingen doen echter weinig af van onze waardering voor de algemene strekking van zijn betoog. Zij wijzen echter op één van de basisvragen van de maatschappelijke berichtgeving (vraag 2, par. 4.7.).

schappelijke kosten en opbrengsten zo te worden geïnterpreteerd, dat zij de individuele mede omvatten'. Vandaar dat in de vorige paragraaf al werd gesteld dat aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid in eerste instantie tot uiting zal komen in een 'bredere' informatiestroom. Tevens kan nog worden opgemerkt dat in dit verantwoordelijkheidsbegrip ook een *relevantie criterium* met betrekking tot de te verstrekken informatie ligt besloten. Op grond van het formele, subjectieve welvaartsbegrip dient de relevantie van de te verstrekken informatie immers door de deelenoten zelf te worden bepaald.

4.4. EEN POGING TOT SYSTEMATISERING

In de volgende paragraaf bespreken wij enige aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving, die in de theorie en de praktijk reeds zijn gegeven. Het is daarbij niet de bedoeling te streven naar een uitputtende opsomming en weergave van alle te onderscheiden benaderingen. Daarvoor zijn, met name in de afgelopen jaren, té veel voorstellen gedaan in de literatuur en ook té veel experimenten uitgevoerd in de praktijk. Het lijkt derhalve zinvol eerst te trachten te komen tot een zekere systematisering op dit gebied. Wij menen dat deze systematisering mogelijk is langs de volgende twee dimensies:

- a. het conceptueel kader dat aan een bepaalde benaderingswijze ten grondslag ligt; en
- b. de wijze van meting en presentatie van de te rapporteren gegevens.

Wat de indeling betreft naar *conceptueel kader* dat aan een bepaalde benaderingswijze ten grondslag ligt, kan in eerste instantie worden teruggegrepen op ons onderscheid tussen maatschappelijke verantwoordelijkheid en maatschappelijk activisme (zie par. 2.9.). Het criterium voor dit onderscheid is of ondernemingen binnen hun gebied van primaire functie-uitoefening blijven dan wel daarbuiten treden om maatschappelijke problemen te helpen bestrijden, die niet gerelateerd zijn aan hun specifieke wijze

8. In de literatuur wordt nog wel eens een begripsomschrijving aangetroffen, waarbij 'financial accounting' en 'social accounting' (te vertalen als maatschappelijke verslaggeving, zie Schreuder, 1980, p. 221) naast elkaar worden gesteld: 'In general social accounting is concerned with measuring the impact of the operations of a business entity on other entities... to the extent that such impact is not reflected in traditional accounting statements' (Committee on Social Costs, 1975, p. 71). Een uitwerking van een dergelijke begripsbepaling wordt gevormd door de 'socio-economic operating statement' van Linowes (zie 4.5.3.).

van functie-uitoefening. Nu is in het voorgaande betoogd dat de informatieverstrekking door ondernemingen een reflectie vormt van de onderliggende verantwoordelijkheidsopvatting. Gaan ondernemingen derhalve over tot een maatschappelijk activistische opstelling, dan zal dit ook in de berichtgeving tot uiting moeten komen. Omtrent de 'functievreemde activiteiten' zal dan verslag moeten worden gedaan. Omdat deze activiteiten vaak vervat zijn in speciale programma's, is voor de berichtgeving die zich hierop richt, de benaming 'program audit' in zwang geraakt.⁹ Met het oog op onze afgrenzing van het verantwoordelijkheidsbegrip menen wij verder aan dit type berichtgeving voorbij te mogen gaan. Wij zullen ons derhalve in het vervolg richten op de berichtgevingsvormen die zich lenen tot informatieverstrekking omtrent de uitoefening van maatschappelijke verantwoordelijkheid in de door ons aangegeven betekenis. Dat ook hierbinnen nog een onderscheiding naar conceptueel kader noodzakelijk is, zal aan het eind van deze paragraaf worden betoogd.

De tweede dimensie, waarlangs wij trachten te komen tot een systematische indeling van de maatschappelijke berichtgeving, is die van *de wijze van meting en presentatie* van de te rapporteren gegevens. Hier kunnen drie niveaus worden onderscheiden:¹⁰

- I. identificatie en beschrijving;
- II. toepassing van meerdere meeteenheden;
- III. toepassing van één meeteenheid.

Op het eerste niveau worden de te verstrekken gegevens geïdentificeerd en verbaal omschreven. Kwantificering wordt hier (nog) niet mogelijk of niet wenselijk geacht. Op het tweede niveau vindt kwantificering plaats met behulp van meerdere meeteenheden, die ieder specifiek zijn toegesneden op een deel van de gegevens. De diverse uitkomsten worden op het tweede niveau echter niet onder één gemeenschappelijke noemer gebracht. Dit gebeurt op het derde niveau wel, waarbij de gemeenschappelijke meeteenheid het geld is.

Beide dimensies kunnen in principe als onafhankelijk worden be-

9. Zie bijvoorbeeld Butcher (1973) voor een eerste verslag van de experimenten op dit gebied van de Bank of America. Hij vermeldt als beperking van deze benadering dat de aandacht wordt geconcentreerd op circa 1% van de ondernemingsactiviteiten 'namely, those nontraditional items which contain some element of expense and are classified as socially oriented' (p. 283).

10. Een dergelijke indeling naar meetniveaus is vrij gebruikelijk in de literatuur over maatschappelijke berichtgeving. Jensen (1976, p. 55) hanteert bijvoorbeeld een driedeling met als tweede niveau niet-financiële grootheden en als derde niveau financiële meting.

Figuur 4.1. Een systematisering van de aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving.

CONCEPTUEEL KADER	MEETNIVEAU		
	Identificatie en beschrijving	Meerdere meeteenheden	Eén meeteenheid
Markt en wet			
Maatschappelijke verantwoordelijkheid			
Maatschappelijk activisme			

schouwd.¹¹ Het bovenstaande kan nu worden samengevat in een tweedimensionale figuur als 4.1. Hierin is voor een eerste indeling van conceptuele kaders gebruik gemaakt van de in hoofdstuk 2 geïntroduceerde terminologie. Het eerste niveau is aangeduid als 'markt en wet'. Op dit niveau rapporteert de onderneming slechts voor zover dat wordt ingegeven door marktomstandigheden (bijvoorbeeld een rapport aan banken ter verkrijging van krediet) of voorgeschreven door wettelijke regelingen. In hoofdstuk 2 werd opgemerkt dat een toenemende centrale regulatie voor de hand ligt, indien ondernemingen geen maatschappelijke verantwoordelijkheid erkennen. In het verlengde daarvan kan dan worden geconcludeerd dat in zo'n geval zeker ook een uitbreiding van de wettelijke voorschriften met betrekking tot de informatieverstrekking valt te verwachten. Indien in de praktijk nog onvoldoende is geëxperimenteerd met nieuwe vormen van berichtgeving, zal een wettelijke regeling waarschijnlijk niet leiden tot een bevredigend resultaat.¹²

Eén verfijning van onze systematisering dient hier nog te worden aangebracht. Hierop werd in het voorgaande al vooruitgelopen. Het betreft hier

11. In principe, aangezien door de keuze voor een bepaald conceptueel kader het meetniveau nog niet *behoeft* vast te liggen. Zoals verderop zal blijken, *kan* echter wel een afhankelijkheid optreden, bijvoorbeeld wanneer men streeft naar een integrale maatschappelijke waardering van ondernemingsactiviteiten (zie par. 4.6.). Overigens kunnen ook binnen een bepaald conceptueel kader meerdere meetniveaus worden toegepast, zie bijvoorbeeld de STEAG-Sozialbilanz in 4.5.2.

12. Vergelijk de opmerkingen in Schreuder (1980, pp. 242-252) over de Franse wet op de 'bilan social'.

namelijk het onderscheid naar de *aard* van de te rapporteren informatie. Op alle drie niveaus lijkt ons het door Brevoord (1978) vermelde onderscheid tussen a. financieel-economische; b. sociale; en c. milieu/omgevingsinformatie van belang. Op ieder van deze gebieden kunnen wettelijke voorschriften worden uitgevaardigd, kan de onderneming verantwoordelijkheid aanvaarden of functievreemde activiteiten ontplooiën. Ook binnen het verder door ons te bestuderen niveau van maatschappelijke verantwoordelijkheid kunnen derhalve deze drie 'lagen' nog worden onderkend. Zo zou de onderneming bijv. wel de verantwoordelijkheid voor sociale effecten kunnen aanvaarden, maar niet die voor omgevings-effecten. Dat hiermee de variëteit in conceptuele kaders, die aan pogingen tot maatschappelijke berichtgeving ten grondslag liggen, nog niet is uitgeput, zal duidelijk worden na bespreking van enige voorbeelden van aanzetten op dit gebied.

4.5. AANZETTEN TOT MAATSCHAPPELIJKE BERICHTGEVING

4.5.1. *De selectie van voorbeelden*

Hierna komen als voorbeelden van aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving aan de orde:

- 4.5.2. De Sozialbilanz van STEAG A.G.;
- 4.5.3. De Socio-Economic Operating Statement van Linowes;
- 4.5.4. De Social-Environmental Audit van de First National Bank of Minneapolis;
- 4.5.5. Het Maatschappelijk Verslag van AB Fortia;
- 4.5.6. Het Comprehensive Social Accounting Model van Estes.

Bij de selectie van deze voorbeelden is het oogmerk geweest zoveel mogelijk diversiteit in conceptuele kaders aan het licht te brengen. Aan het eind van dit hoofdstuk zullen de verschillen die hierin zijn te onderkennen, worden samengevat. Daarop is de bespreking van deze aanzetten dan ook gericht. Dit betekent bijvoorbeeld dat slechts de voornaamste problemen die aan deze aanzetten kleven, zullen worden vermeld en dat derhalve veel detailkritiek die uitgeoefend zou kunnen worden, bij deze bespreking achterwege blijft. Waar mogelijk, zal worden getracht met noten aan te geven op welke plaats(en) deze aanzetten in de literatuur gedetailleerd zijn besproken. De geselecteerde voorbeelden vertegenwoordigen slechts

enige hoofdrichtingen binnen de maatschappelijke berichtgeving. Zo hier en daar zullen belangrijke variaties op deze hoofdrichtingen worden aangegeven. Al met al heeft het vervolg van deze paragraaf een tweeledig doel: a. de lezer in vogelvucht kennis te laten nemen van enige richtingen, waarin de oplossing van de problematiek van de maatschappelijke berichtgeving is gezocht; en b. op grond van de geconstateerde verschillen tussen deze richtingen een lijst op te stellen van 'basisvragen', waarop iedere poging tot maatschappelijke berichtgeving een antwoord zal moeten geven.

4.5.2. *De Sozialbilanz van STEAG A.G.*

In West-Duitsland staat de problematiek van de maatschappelijke berichtgeving sterk in de belangstelling.¹³ Deze aandacht is sterk gestimuleerd door de experimenten die in de praktijk worden uitgevoerd. Dierkes (1979, p. 96) vermeldt dat twintig ondernemingen een maatschappelijk verslag publiceren, terwijl vele andere weliswaar intensief experimenteren, maar de resultaten nog niet naar buiten brengen (ibid, p. 92). De eerste onderneming die tot publicatie van een dergelijk verslag overging, was STEAG A.G. Deze onderneming houdt zich voornamelijk bezig met energieverzorging en is gevestigd te Essen. Over het verslagjaar 1971/1972 bracht STEAG voor het eerst een zogenaamde 'Sozialbilanz' uit.¹⁴ In figuur 4.2. is de tweede editie van deze Sozialbilanz – over 1972/1973 met vergelijkende cijfers over het voorgaande jaar – opgenomen.

Uitgangspunt van STEAG's poging tot opstelling van een Sozialbilanz vormt het inzicht dat de gebruikelijke jaarrekening gericht is aan degenen die hoofdzakelijk financieel geïnteresseerd zijn in de onderneming (Schulte, 1974, p. 278). De Sozialbilanz richt zich tot bredere kringen geïnteresseerden. In eerste aanleg behoren de werknemers daartoe; door STEAG het veld van interne betrekkingen gedoopt. Daarenboven ook consumenten, omwonenden, de staat en de samenleving in het algemeen: het veld van externe betrekkingen. In de Sozialbilanz worden nu bepaalde uitgaven, zoals opgenomen in de jaarrekening, toegedeeld aan deze beide

13. Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen op dit gebied in West-Duitsland: Dierkes (1979), Schoenfeld (1978) en Schreuder (1979).

14. In opeenvolgende edities van de STEAG-Sozialbilanz is steeds met de kritiek ingestemd dat deze naam eigenlijk verkeerd gekozen is: 'sozial' heeft te zeer een werknemersgerichte (in plaats van algemeen-maatschappelijke) connotatie en 'Bilanz' roept te zeer boekhoudkundige associaties op (zie ook Schulte, 1974).

velden. Voor het veld van externe betrekkingen geldt daarbij als criterium dat slechts de uitgaven worden opgenomen, waar geen directe tegenprestatie tegenover staat. Brandenburg (1974, p. 58) noemt deze uitgavencategorieën 'gesellschaftsbezogen'; de overige zijn 'geschäftsbezogen'. Dit criterium kan echter voor het veld van interne betrekkingen niet worden gehanteerd. Daar wordt immers door de werknemers steeds een tegenprestatie geleverd in de vorm van arbeid. Deze moeilijkheid is door STEAG – ook naar eigen inzichten (vgl. Schulte, 1974, en Brandenburg, 1974) – niet bevredigend opgelost. Over 1972/1973 werden aan het interne veld de volgende posten toegerekend: 1. de *toename* van de loon- en salariskosten; 2. het *absolute bedrag* van de vrijwillige sociale uitgaven en de uitgaven ten behoeve van de Betriebsrat; en 3. de toevoeging aan de algemene reserve.¹⁵ Dit laatste, omdat daarmee het behoud van arbeidsplaatsen wordt gediend (Schulte, 1974, p. 280).

Aan de uitgaven die zijn opgenomen in de Sozialbilanz, wordt een maatschappelijk nut toegekend, dat in trefwoorden wordt omschreven. Men is namelijk van mening dat de huidige stand van theoretische kennis een kwantificering van dit nut niet toelaat. Deze Sozialbilanz kan derhalve worden omschreven als een 'Aufwand/Nutzen-Rechnung'. In wezen behelst een dergelijke benadering dus een selectie en herschikking van bepaalde uitgavencategorieën uit de jaarrekening en een verbale omschrijving van het maatschappelijk nut daarvan. De belangrijkste *problemen*, die zich bij deze benadering voordoen, zijn:¹⁶

- a. de selectie van relevante uitgavencategorieën (hoe kan een onderscheid tussen 'geschäftsbezogene' en 'gesellschaftsbezogene Leistungen' consequent worden aangebracht?);
- b. de verwaarlozing van maatschappelijk nadelige gevolgen van ondernemingsactiviteiten;
- c. de eenduidige bepaling en toerekening van het maatschappelijk nut van bepaalde uitgaven (wat is het maatschappelijk nut van een toevoeging aan de algemene reserve en aan wie komt dat ten goede?);
- d. de opname van louter stroomgrootheden (hebben sommige posten niet eerder een voorraadkarakter?).

15. In het volgende jaar worden de loon- en salariskosten in absolute bedragen opgenomen en worden de aandeelhouders eveneens tot het veld van interne betrekkingen gerekend, zodat de betaalde dividenden ook aan dit veld worden toegerekend.

16. Zie hiervoor en voor nadere detailkritiek vooral Eichhorn (1974, pp. 53-58), Weihe (1975, pp. 225-226) en Mintrop (1976, pp. 95-103).

Het *conceptueel kader*, dat aan deze benadering ten grondslag ligt, ver-
toont de volgende trekken. De Sozialbilanz brengt tot uitdrukking dat de
onderneming zich bewust is meer dan alleen financiële effecten teweeg te

Figuur 4.2. De Sozialbilanz van STEAG over 1972/1973.

Sozialbilanz 1972/73

Überblick

Leistungen	Aufwand der STEAG				Nutzen für die Gesellschaft
	72/73 Mio DM	71/72 Mio DM	Veränderung Mio DM %		in Stichworten
A. Inneres Beziehungsfeld					
— Leistungen für Belegschaft	49,37	52,60	— 3,43	— 6,5	Einkommenssteigerung
— Zuführung zur freien Rücklage	9,50	0,11	1,39	17,1	Sicherung der Arbeitsplätze durch Wachstum und Substanzerhaltung
	58,87	60,91	— 2,04	— 3,3	
B. Äußeres Beziehungsfeld					
Leistungen für					
— Forschung und Entwicklung	9,20	6,25	0,95	11,5	Sicherung der Energieversorgung und Verringerung der Umweltbelastung
— Maßnahmen des Umweltschutzes bei bestehenden Anlagen	11,02	10,34	0,68	6,6	Verringerung von Immissionen
— Beziehungen zur Öffentlichkeit	17,24	16,81	0,43	2,6	Förderung gemeinnütziger Zwecke
	37,46	35,40	2,06	5,8	
C. Summe der Leistungen					
Inneres und Äußeres Beziehungs- feld	96,33	96,31	0,02	0,02	Diesen Leistungen steht eine an die Aktionäre ausgeschüttete Dividende von unverändert 10 Mio DM (10%) gegen- über Der Strompreis blieb mit einer Steige- rung von 6,5% in 12 Jahren praktisch konstant

Bron: Schulte (1974).

brenge. De Sozialbilanz richt zich expliciet tot degenen die anders dan financieel bij de onderneming zijn betrokken. Men acht het echter niet mogelijk bij deze berichtgeving verder te gaan dan een weergave van bepaalde uitgavenstromen en de toekenning door de onderneming van een zeker maatschappelijk nut aan deze uitgaven. Op deze wijze worden vele andere effecten – met name de negatieve – veronachtzaamd. Men is zich

Figuur 4.2. De Sozialbilanz van STEAG over 1972/1973 (vervolg).

Inneres Beziehungsfeld

Leistungen	Aufwand der STEAG				Nutzen für die Gesellschaft
A. Inneres Beziehungsfeld	72/73 Mio DM	71/72 Mio DM	Veränderung Mio DM %		In Stichworten
I. Belegschaft					
1. Lohn- und Gehaltssteigerung gegenüber Vorjahr (bereinigt um Personalveränderung)					Gesamtsteigerung um 0,74 Mio DM (8,65%). Die Steigerungsrate lag um 60,4% unter der des Vorjahres
– 7,4% Tarifsteigerung	6,84	7,60	– 0,66	– 8,8	
– Auswirkungen der Arbeitszeitverkürzung ab 1. 1. 1973	2,34	–	2,34	–	Die Arbeitszeit wurde um 2 Wochenstunden oder 5% verkürzt
– Umstellung auf Einheitstarif	–	6,60	– 6,60	–	
– Sonstige Steigerung (Tariff., Stufensteigerung, Höhergruppierung u. a.)	0,58	8,40	– 7,84	– 83,3	
2. Steigerung der gesetzl. und tarifl. Sozialleistung (bereinigt um Personalveränderung)					Gesamtsteigerung um 2,68 Mio DM oder 13,5% zur sozialen Sicherung
– Tarifl. Sozialleistungen	0,21	0,10	0,11	110,0	
– Gesetzl. Sozialleistungen	2,47	1,00	1,47	147,0	
Summe 1 und 2 (Mehraufwand zum Vorjahr)	12,42	23,60	– 11,18	– 47,4	
3. Freiwillige Leistungen					
– Sonderzahlungen (Urlaubs- u. Weihnachtsgeld; Erfolgsbeteiligung; Strom-Kohle-Deputat)	17,14	14,00	3,14	22,4	Zusätzliches außerordentliches Einkommen, das überproportional zum mittl. Effektivinkommen gestiegen ist
– Altersversorgung (Zuführung zur Rückstellung; Ruhegeldzahlungen; Unterstützungen)	10,08	7,00	3,08	55,1	Alterssicherung für 3 380 Personen; Zahlungen an 436 Personen
– Sonstige Sozialleistungen	5,75	5,40	0,35	6,5	Förderung der Sicherheit am Arbeitsplatz und der Gesundheit
– Wohnungswesen	1,80	1,80	0,20	12,5	Ermöglichung des Eigentümererwerbs
– innerbetriebl. Information, Aus- und Weiterbildung, Vorschlagswesen	0,40	0,30	0,10	33,3	Erhöhung des Wissensstandes Verbesserung des Arbeitsklimas
4. Betriebsrat	1,00	0,80	0,10	11,1	Vertretung der Belegschaft in Unternehmenssachen
Summe 3 und 4 (Gesamtaufwand zum Vorjahr)	36,95	29,20	7,75	26,3	
Summe I	49,37	52,80	– 3,43	– 6,5	
II. Zuführung zur freien Rücklage	6,50	8,11	1,30	17,1	Substanzerhaltung, Sicherung der Arbeitsplätze
Summe Inneres Beziehungsfeld	56,87	60,91	– 2,04	– 3,3	

daarvan bewust. In de eerste Sozialbilanz staat immers al geschreven: 'Wir wollten nichts weiter, als in dem Feld der diffusen Angriffe auf das freie Unternehmertum eine Form der Selbstdarstellung finden für jene erstaunlich hohen Leistungen der Unternehmen, die über die Erwirtschaftung eines Kapitalertrages hinausgehen' (Aisenbrey, 1979, p. 56). Het is niet de bedoeling de ondernemingsactiviteiten ter discussie te stellen; men wil slechts aantonen dat de onderneming meer positieve effecten genereert dan uit de jaarrekening blijkt.

Äußeres Beziehungsfeld

Leistungen	Aufwand der STEAG				Nutzen für die Gesellschaft
B. Äußeres Beziehungsfeld	72/73 Mio DM	71/72 Mio DM	Veränderung Mio DM %		In Stichworten
Forschung und Entwicklung					
1. Kohlendruckvergasungs- anlage	3,50	3,00	0,50	16,7	Preiswerte Energieversorgung; Ver- ringerung der Emission von Staub um fast 100% und SO ₂ um 80%
2. Entschwefelungsanlage	1,40	1,10	0,30	27,3	Verringerung der Schwefeldioxydemis- sion
3. Verwertung der Kraftwerks- nebenprodukte	0,10	0,25	- 0,15	- 60,0	Verwertung statt Abfall
4. Kernbrennstoffversorgung	4,20	3,90	0,30	7,7	Sicherung der Energieversorgung
Summe I	9,20	8,25	0,95	11,2	
II. Maßnahmen des Umweltschutzes bei bestehenden Anlagen					
1. Luftreinhaltung	9,90	9,55	0,35	3,7	Verminderung des Staubauswurfs
2. Lärmschutz	0,47	0,12	0,35	291,7	Minderung der Schallimmission
3. Reinhaltung der Gewässer	0,65	0,67	- 0,02	- 3,0	Erhaltung gesunder Gewässer
Summe II	11,02	10,34	0,68	6,8	
III. Beziehungen zur Öffentlichkeit					
1. Steuern und Abgaben	16,15	15,15	1,00	6,8	Beitrag zur Erfüllung von Gemeinschaftsaufgaben
2. Verwaltungsaufwand für Finanzverwaltung, Kranken- versicherung	0,12	0,10	0,02	20,0	Kostenersparnis bei Behörden und Kas- sen
3. Spenden und Beiträge	0,30	0,33	- 0,03	- 9,1	Förderung gemeinnütziger Zwecke
4. Erholungsanlagen	0,22	0,78	- 0,56	- 71,8	Verschönerung des Stadtbildes Erhöhung des Freizeitwertes
5. Öffentlichkeitsarbeit	0,45	0,45	-	-	Information der Öffentlichkeit
Summe III	17,24	16,81	0,43	2,8	
Summe Äußeres Beziehungsfeld	37,46	35,40	2,06	5,8	

4.5.3. De Socio-Economic Operating Statement van Linowes

Een geheel andere benadering is voorgesteld door de Amerikaanse accountant David F. Linowes. Deze heeft in een aantal publikaties (1973a, 1973b, 1974) het idee van een Socio-Economic Operating Statement (SEOS) uitgewerkt. Een dergelijke SEOS (zie figuur 4.3.) zou dienen te worden toegevoegd aan de jaarrekening. Het bevat een overzicht van de uitgaven die de onderneming *vrijwillig* heeft verricht ten behoeve van *verbeteringen* op drie gebieden: betrekkingen met mensen, het milieu en het produkt. Wettelijk of contractueel verplichte uitgaven worden dus buiten beschouwing gelaten. Tegenover deze vrijwillige uitgaven wordt de *schade* (detriments) gesteld die de onderneming heeft berokkend door bepaalde activiteiten na te laten.¹⁷ Over de bepaling van deze 'nalatigheden' merkt Linowes (1973b, p. 38) op: 'An item is determined to be a "detriment" or negative charge for SEOS purpose where a responsible authority brings the need for social action to the attention of management and management fails to take steps to satisfy the need'. Van een 'reasonably prudent, modern, socially conscious management' zou mogen worden verwacht dat deze activiteiten ondernomen zouden zijn.

Zowel de verbeteringen als de nalatigheden worden weergegeven in geldbedragen. Aan de positieve zijde worden hiertoe zowel investeringen (bijvoorbeeld in reinigingsinstallaties) opgenomen als lopende uitgaven. Als aftrekposten gelden dan de uitgaven die men heeft ontlopen door de genoemde activiteit na te laten. Op deze wijze kan een saldo worden bepaald, dat 'the total socio-economic contribution or deficit for the year' wordt genoemd. Dit saldo wordt in de loop der jaren gecumuleerd.

Aan de SEOS-benadering kleven in ieder geval de volgende problemen:¹⁸

- a. afgrenzingsproblemen als gevolg van de concentratie op vrijwilligheid;¹⁹
- b. de mate van subjectiviteit, vooral in de bepaling van nalatigheden;

17. Een variant van deze benadering is in de praktijk gevolgd door Scovill Manufacturing Company. Deze onderneming publiceerde een 'Social Action Report', waarin 'assets' en 'liabilities' op sociaal, milieu- en maatschappelijk gebied tegenover elkaar werden gesteld. Deze worden bij Scovill echter slechts verbaal aangeduid (zie bijv. Estes, 1976, pp. 42-43).

18. Zie voor een kritische bespreking ook Estes (1976, pp. 80-81), Jensen (1976, pp. 43-45) en Abt (1977, pp. 202-206).

19. Een ironische consequentie is ook dat de onderneming er baat bij heeft wettelijke maatregelen te traineren. Zolang nog geen wet van kracht is, kunnen bepaalde uitgaven immers als 'improvements' worden opgevoerd.

- c. de input- in plaats van outputoriëntatie door de waardering met behulp van uitgaven;
- d. de vraag of de drie gehanteerde categorieën wederzijds uitsluitend zijn en een uitputtend overzicht toelaten.

Figuur 4.3. De Socio-Economic Operating Statement van Linowes.

Socio-Economic Operating Statement for the Year Ending December 31, 1971			
I Relations with People.		B. Less: Detriments	
A. Improvements:		1 Cost that would have been incurred to relandscape strip mining site used this year	
1. Training program for handicapped workers	\$ 10,000		\$ 80,000
2. Contribution to educational institution	4,000	2 Estimated costs to have installed purification process to neutralize poisonous liquid being dumped into stream	
3. Extra turnover costs because of minority hiring program	5,000		\$100,000
4. Cost of nursery school for children of employees, voluntarily set up	11,000		\$180,000
Total Improvements	\$ 30,000	C. Net Deficit in Environment Actions for the Year	
B. Less: Detriments			(\$ 97,000)
1. Postponed installing new safety devices on cutting machines (cost of the devices)	14,000	III Relations with Product.	
C. Net Improvements in People Actions for the Year	\$ 16,000	A. Improvements	
		1. Salary of V.P. while serving on government Product Safety Commission	\$ 25,000
		2. Cost of substituting lead-free paint for previously used poisonous lead paint	9,000
		Total Improvements	\$ 34,000
II Relations with Environment.		B. Less: Detriments	
A. Improvements:		1. Safety device recommended by Safety Council but not added to product	
1. Cost of reclaiming and landscaping old dump on company property	\$ 70,000		\$ 22,000
2. Cost of installing pollution control devices on Plant A smokestacks	4,000	C. Net Improvements in Product Actions for the Year	
3. Cost of detoxifying waste from finishing process this year	9,000		\$ 12,000
Total Improvements	\$ 83,000	Total Socio-Economic Deficit for the Year	
			(\$ 69,000)
		Add: Net Cumulative Socio-Economic Improvements as at January 1, 1971	
			\$249,000
		GRAND TOTAL NET SOCIO-ECONOMIC ACTIONS TO DECEMBER 31, 1971	
			\$180,000

Belangrijke elementen van het *conceptueel kader* van de SEOS-benadering zijn de volgende. Getracht wordt een onderscheid aan te brengen tussen maatschappelijke consequenties van ondernemingsactiviteiten die wel en die niet in aanmerking komen voor maatschappelijke berichtgeving. Dit gebeurt aan de positieve zijde door toepassing van het criterium van vrijwilligheid. Positieve effecten van ondernemingsactiviteiten die vallen onder een wettelijk of contractueel regime, blijven derhalve buiten beschouwing. Negatieve effecten blijven buiten beschouwing voor

zover deze niet onder de aandacht van de ondernemingsleiding zijn gebracht door een 'responsible authority'. Linowes tracht op deze wijze waarschijnlijk operationele grenzen te stellen aan de maatschappelijke berichtgeving, die hier moet worden beschouwd als *aanvulling* op de financiële berichtgeving. Ook de waardering van de opgesomde activiteiten met behulp van de (veroorzaakte of juist ontlopen) uitgaven kan worden gezien in het licht van de poging tot operationalisering. De noodzakelijke gegevens zullen immers veelal voorhanden zijn, terwijl de resultaten van de maatschappelijke en financiële berichtgeving gemakkelijk vergelijkbaar zijn.

4.5.4. *De Social-Environmental Audit van de First National Bank of Minneapolis*

Als derde voorbeeld wordt hier de Social-Environmental Audit van de First National Bank of Minneapolis behandeld. Deze bank heeft zich zeer intensief met de problematiek van de maatschappelijke berichtgeving beziggehouden. In 1971 werd een afdeling Urban Development opgericht, die als taak kreeg 'to expand and to make more effective the bank's economic and people investment in a better ... urban community' (Hetland, 1974, p. 2). Teneinde hierin prioriteiten aan te brengen, werd eerst een *externe* Social-Environmental Audit verricht. Het doel hiervan was de componenten van de kwaliteit van het bestaan (quality of life) in dit stedelijk gebied vast te stellen. Tien van dergelijke componenten werden in 1971 voorgesteld, terwijl tevens enige mogelijkheden tot meting van deze componenten werden aangegeven. Over de tien voorgestelde componenten bleek een grote mate van consensus te bestaan. Bij de meting hiervan stuitte men echter op grote problemen. Het benodigd statistisch materiaal bleek vaak sterk verouderd of in het geheel niet beschikbaar, terwijl het aanwezige materiaal meestal betrekking had op de inputzijde van overheidsmaatregelen in plaats van op de effectiviteit: 'Finding result-oriented statistics in the public sector proved to be our most troublesome problem' (Hetland, 1974, p. 7).

Ondanks deze moeilijkheden werd in 1972 in het jaarverslag van First Minneapolis een externe Social-Environmental Audit opgenomen (deze exercitie werd over het jaar 1976 herhaald). Hierin stond voor de tien geselecteerde gebieden het beschikbare statistisch materiaal aangegeven. Over het effect was men tevreden: 'The external audit for all of its difficulties accomplished its primary purposes. We did create a substantial aware-

ness locally and nationally for the need of a different public reporting system. Many valuable suggestions for alternative methods of fashioning an audit were made... We were able to set our internal contribution and involvement priorities more in line with real community needs' (Hetland, 1974, p. 9). Als volgende stap werd nu getracht een *interne* Social-Environmental Audit te ontwikkelen, waarin de relaties tussen de activiteiten van First Minneapolis en de tien componenten van de lokale kwaliteit van het bestaan zouden worden aangegeven. In 1973 werd voor het eerst een dergelijke interne audit gepubliceerd. Aangezien deze nog vrij onvolledig was,²⁰ is in figuur 4.4. de tweede gepubliceerde interne audit, namelijk over 1974, weergegeven.

De interne audit geeft voor de tien lokale aandachtsvelden en voor drie additionele aspecten, die ten aanzien van de bank van bijzonder belang werden geacht, informatie omtrent relevante activiteiten van de bank. Met behulp van indicatoren wordt het activiteitsniveau in 1974 aangegeven, wordt dit vergeleken met de doelstellingen voor 1974 en worden hierop de doelstellingen voor het volgend jaar gebaseerd. Op elf van de dertien gebieden wordt ook de gemiddelde procentuele verandering van de indicatoren, die in de audits van 1973 én 1974 voorkwamen, aangegeven. Men hecht bijzonder belang aan de formulering van doelstellingen op de aangegeven gebieden: '... the internal audit has been designed to act in concert with the Management Through Commitment process. It is our belief that setting and meeting objectives is the only practical way to insure real corporate attention at middle management levels to social and environmental questions ... We also believe that if the objectives set are too low that the public or peer group pressure will have the effect of stretching the objectives set and requiring the corporate actor to realistically appraise the expectations of the community and the capabilities of the corporation' (Hetland, 1974, p. 12).

In het oog moet worden gehouden dat dit experiment op lokale schaal is uitgevoerd, hetgeen de praktische uitvoerbaarheid uiteraard ten goede komt. Zeker bij toepassing op grotere schaal kunnen de volgende *problemen* worden verwacht:

- a. de selectie en rangschikking van componenten van de 'kwaliteit van het bestaan';

20. Noch de planningprocedure (vooral de formulering van doelstellingen op dit terrein) noch de informatieverzameling had zich op zo'n korte termijn kunnen aanpassen. Deze eerste interne audit is opgenomen in Jensen (1976, pp. 46-47).

Figuur 4.4. De interne Social-Environmental Audit over 1974 van de First National Bank of Minneapolis.

1974 Internal Social-Environmental Audit

FIRST NATIONAL BANK OF MINNEAPOLIS

		1974 Performance Level	Net Percentage Performance Differential (75-'74) (a)	1974 Objectives (a)	1974 Social Performance Index (a)	1975 Objectives (a)
Housing 1						
	1. Number of residential mortgage loans originated in 1974 to families living in	a.) 360		+	+	a.) 360
	a.) Minneapolis b.) Suburbs & St. Paul	b.) 967		+	+	b.) 967
	2. Dollar amount of residential mortgage loans originated in 1974 to families in	a.) \$ 8,861,000		+	+	a.) \$ 8,861,000
	a.) Minneapolis b.) Suburbs & St. Paul	b.) \$29,324,000		+	+	b.) \$29,324,000
	3. Number of outstanding home improvement loans made to families living in	a.) 357				a.) 655
	a.) Minneapolis b.) Suburbs & St. Paul	b.) 744				b.) 676
	4. Ratio originated residential mortgage loans to bank's total resources	1:50				1:50
	5. Foundation contribution	\$10,000		\$10,920	.92	\$10,000
Education 2						
	1. Number of classes taken by employees paid by bank	363		+	+	
	a.) internal	184		+	+	
	b.) external	199		+	+	
	2. Number of employees in bank college gift matching program	48		+	+	55
	3. Employee community involvement man-hours per month	1,129		+	+	1,241
	4. Foundation contribution to educational institutions	\$51,750		\$50,006	1.03	\$55,000
Public Safety 3						
	1. Accidents on bank premises involving employees - 1974 (Does not include sports)	26				26
	2. Accidents involving non-employees	14				14
Income 4						
	1. Clerical employees - monthly income related to area-wide averages	1:1.01				1:1
	2. Clerical employees - composite productivity relation to base 1973	1:1.06				1:1.10
Jobs Opportunities 5						
	1. Percent officers, managers and professionals (EEO defined)	a.) 19.8		+	+	a.) 23.6
	a.) women b.) racial minority	b.) 3.5		+	+	b.) 4.2
	2. Percent of job categories posted	77		75	1.03	77
Health 6						
	1. Estimated commitment to treatment of alcoholism	a.) \$5,460		+	50%	.61
	a.) money b.) man-hours	b.) 222		+	100%	1.38
	2. Number of days missed due to health problems per capita	a.) 3.43		a.) 5.0	a.) 1.7	a.) 3.43
	a.) women b.) men	b.) 1.65		b.) 2.3	b.) 4.3	b.) 1.65
	3. Prepaid health services (HMO) as employee health option					
	a.) services offered	a.) 0		+	+	a.) 0
	b.) dollar	b.) \$1,000				b.) \$1,500
	c.) man-hours	c.) 141		+	+	c.) 150
Transportation 7						
	1. Percent employees taking bus to work	61		50	1.22	65
	2. Percent employees who come to work in car pools	17		30	.56	20
	3. Percent employees who drive to work alone	19		15	.79	15
Participation 8						
	1. Man-hours per month spent by employees in community activity	4,632		+	+	5,085
	a.) on bank time	585		380	1.54	843
	b.) non-bank time	4,047		+	+	4,451
	2. Percent employees donating to United Way	83		+	+	85
	3. Percent employees voting Nov. '74	75				

		1974 Performance Level	Net Percentage Performance Differential 73-74 (a)	1974 Objectives (a)	1974 Social Performance Index (a)	1975 Objectives (a)
 Environment 9 (1)	1. Percent office paper which is recycled	10		+	8	18.5
	2. Energy consumed by bank					
	a.) steam	44,727,500		44,355,075	.99	44,727,500
	b.) electric (in kilowatt hours 1-1-74 to 12-31-74)	13,095,560		-15%	.91	13,095,560
	3. Loan commitments to firms dealing in anti-pollution equipment	\$8,382,000				
 Culture 10	4. Community involvement commitment in man-hours per month	153				168
	5. Foundation contribution	\$5,000		\$8,097	.83	\$5,000
 Human Relations	1. Level of commercial line commitments to cultural institutions	\$4,000,000				\$4,000,000
	2. Community involvement — man-hours/month	333				370
	3. Foundation contribution	\$115,200		\$113,514	.99	\$135,200
 Community Investment (a)	1. Number minority business loan applicants	56				8
	2. Percent approved installment loan applications					
	a.) women	82				83
	b.) men	83				83
	3. Level of minority business purchases	\$46,530		\$45,440	1.01	\$49,000
 Consumer Protection and Services	4. Community involvement — man-hours/month	803		+	8	863
	5. Foundation contribution	\$20,500		\$18,250	1.12	\$23,500
	1. Commitment to lend money to businesses					
	a.) Minneapolis	\$284,836,000				\$284,836,000
	b.) Suburbs and St. Paul	\$298,127,000				\$298,127,000
 Community Investment (a)	2. Commitments to lend money to civic institutions at other than market terms					
	a.) number	5				
	b.) amount	\$8,700,000				\$8,700,000
	3. Dollar volume of commercial mortgage loans originated in					
	a.) Minneapolis	\$1,143,000				
 Community Investment (a)	b.) Suburbs and St. Paul	\$3,902,000				
	4. Dollar volume commercial construction and land development loans					
	a.) Minneapolis	\$ 4,685,000		+	9	
	b.) Suburbs and St. Paul	\$26,905,000		+	9	
	5. Estimated dollar value of personal loans outstanding/total personal savings deposits	\$239,602,000/ \$233,568,000		+	8	
 Community Investment (a)	6. Total Foundation Contribution	\$421,000		\$420,000	1.0	\$445,000
 Consumer Protection and Services	1. New consumer services offered	8				8
	2. Diversity of perspective — percent of Board members without a primary background as a business executive	8		+	9	
	3. Student loans originated in 1974					
	a.) number	1,182				1,182
	b.) dollar volume	\$1,877,000				\$1,877,000

(1) Numbered categories listed in order of community priority as determined from 1972 First Minneapolis Community Social-Environmental Audit.

(a) Net Percentage Performance Differential computed by: (a) determining the percentage difference in 1974 against 1973 for each indicator, (b) adding the percentage increases or decreases, and (c) dividing the result by the number of indicators used in the category

to determine the net change. Only indicators appearing in both the 1973 and 1974 audit are considered.

(a) Many 1974 objectives were specified only as increase (+) or decrease (-) because the 1974 corporate planning process was not time coordinated with the audit process.

(a) Where a numerical 1974 objective was specified for an indicator, the 1974 achievement was measured against that objective, 1.00 or

more indicates the objective was met or exceeded. Less than 1.00 indicates the extent to which the objective was not met. If the 1974 objective indicated an increase (+), the 1974 performance is reflected by an A if the objective was met or by an F if it was not.

(a) Objectives are set as a part of the 1975 corporate management plan.

(a) Entitled Community Commitment in 1973.

- b. het aangeven van de relaties tussen de ondernemingsactiviteiten en deze componenten;
- c. de selectie en beschikbaarheid van relevante indicatoren.

Het voornaamste *conceptuele kenmerk* van deze benadering wordt gevormd door de volstrekte oriëntatie op de 'kwaliteit van het bestaan' van de (hier: lokale) gemeenschap. Alle activiteiten van de bank worden in dit licht bezien. De berichtgeving in de interne audit omvat dan slechts die aspecten van de ondernemingsactiviteiten, die vanuit deze invalshoek van belang mogen worden geacht en waaromtrent in het gebruikelijke jaarverslag onvoldoende informatie is opgenomen. Een ander wezenlijk element is de formulering van doelstellingen met betrekking tot de geselecteerde aspecten. Deze doelstellingen worden expliciet in- en extern ter discussie gesteld.²¹ In tegenstelling tot de SEOS-benadering wordt afgezien van een indeling van de opgesomde aspecten naar positieve en negatieve categorieën en van herleiding van de verschillende elementen tot één saldo.²²

4.5.5. *Het Maatschappelijk Verslag van AB Fortia*

In 1977 werd in Zweden een Maatschappelijk Verslag over het jaar 1976 gepubliceerd door de farmaceutische onderneming AB Fortia. Dit verslag was het resultaat van een onderzoekproject dat door twee medewerkers van de Universiteit van Stockholm werd uitgevoerd (zie Gröjer & Stark, 1977). Door Gröjer en Stark werden de volgende groepen participanten in de onderneming onderscheiden: de werknemers, de lokale overheid, de provinciale overheid, de nationale overheid, de externe omgeving (milieu), de consumenten, de buitenlandse participanten en de aandeelhouders. In het gepubliceerde Maatschappelijk Verslag is de berekening

21. Ook Dierkes (1974, 1978) is een voorstander van de publikatie van ondernemingsdoelstellingen op niet-financieel gebied, onder meer wegens de aansluiting op het Management by Objectives – systeem. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de opstelling van de Sozialbilanzen van Deutsche Shell A.G. en Migros, waarin Dierkes een belangrijk aandeel had. Deutsche Shell vermeldt als ondernemingsdoelstellingen: 1. Erwirtschaftung einer angemessenen Rendite; 2. Marktgerechte Versorgung der Verbraucher; 3. Berücksichtigung der Interessen unserer Mitarbeiter; en 4. Beachtung der Belange des Gemeinwesens (Deutsche Shell, Geschäftsbericht/Sozialbilanz 1979, p. 9). In eerdere berichten werd nog als aparte vijfde doelstelling genoemd: 'Entwicklung neuer Anwendungsverfahren und Produkte'.

22. In later jaren is het model van de audit enigszins gewijzigd. Grotendeels dezelfde informatie wordt dan gerubriceerd naar soorten 'activa' van de bank: community investment assets, physical assets en human assets.

Figuur 4.5. Samenvattend overzicht van het Maatschappelijk Verslag van AB Fortia over 1976.

VALUE ADDED ANALYSIS FOR THE FORTIA GROUP, 1976

	Book value added (Skr m.)			
	1975	1976		
Sales revenues	491,5	591,4		
Licence revenues	3,1	3,2		
Other operating revenue	9,8	9,3		
Total operating revenue	504,4	603,9		
Payments to suppliers ¹⁾	— 295,1	— 357,6		
Planned depreciation ¹⁾	— 13,2	— 15,4		
Value added of the business	196,1	230,9		
Interest income	1,8	3,6		
Interest costs	— 10,9	— 11,0		
Non-recurring income	28,2	0,1		
Non-recurring costs	— 0,2	— 1,3		
VALUE ADDED FOR THE YEAR	215,0	222,3		

	Book value added (Skr m.)		Total results	
	1975	1976	1975	1976
To Swedish participants				
Employees (pp. 8 and 9)	94,0	119,8	93,9	118,5
			Work environment	Work environment
			Job satisfaction	Job satisfaction
Local authorities (p. 23)	0,4	0,4	0,2	0,2
			Change in employment	Change in employment
County councils (p. 24)	0,4	0,5	0,4	0,4
National authorities (p. 25)	3,5	4,5	3,5	5,8
			Balance of trade	Balance of trade
External environment (p. 29)	1,5	1,9	Pollution	Pollution
Consumers (p. 31)	—	—	—	—
To foreign participants	54,6	66,9	—	—
To shareholders (p. 30)	4,0	5,0	51,0	51,0
Retained within the Group (p. 30)	56,6	23,3		
DISTRIBUTED VALUE ADDED FOR THE YEAR	215,0	222,3		

¹⁾ A small proportion of payments to suppliers and planned depreciation are included in the figures for the different participants, where they are recorded as corresponding revenues.

Figuur 4.6. Gedeelte van het verslag inzake de werkomgeving bij AB Fortia over 1976.

THE EMPLOYEES' WORKING ENVIRONMENT

The working environment is described in terms of the employees' subjective experience of it and in the light of supplementary technical measurements.

The description of the working environment involves a great many problems of measurement, regardless of whether one is concerned with technical measurement or the measurement of subjective reactions. The working environment is here described as a profit and loss accounting item on the basis of the questionnaire survey of all Group employees (in Sweden) which was carried out between 8th and 17th December 1976. The questionnaire was completed and returned by 85% of the potential respondents. Between 17th and 27th February 1976 an exactly identical questionnaire survey had been conducted with a participation rate of 88%. The purpose of repeating the survey was to facilitate a description of changes, occurring during 1976 in the employees' perception of their working environment. Owing to a change of timetable, the period elapsing between the two questionnaire surveys was not exactly one year as had been originally intended.

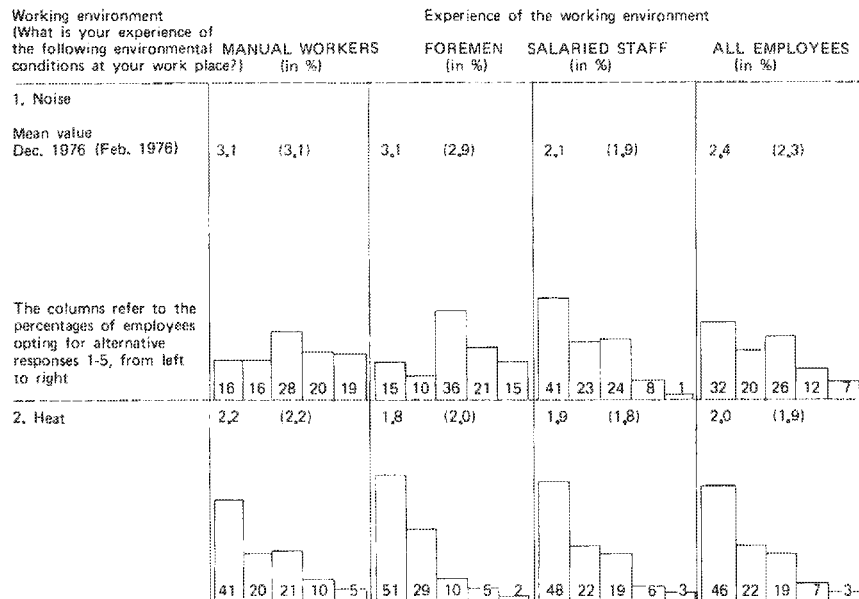
The technical measurements here are relatively limited because of the general difficulty involved in measuring working environment factors and also because of the limited resources of personnel and measuring gear at the

disposal of the Group health organization. Technical measuring data refer to the state of the working environment at the end of 1976.

The percentages given here refer to the total numbers of participating employees who opted for the various alternative responses in the second survey. The five columns do not always add up to 100 %. This is partly because figures have been rounded off and also because some respondents (usually 0-2 %) omitted the question. Mean values are given for this distribution and (in brackets) for the previous survey.

A change in the mean value from 2.8 to 2.6, for example, which represents an improvement by 0.2, implies that 20 % of the respondents moved their rating one step to the left when completing the questionnaire for the second time (0.1 corresponding to 10%).

In addition to the questions referring to the working environment and to job satisfaction, the questionnaire included six background questions: (1) sex, (2) duration of working hours, (3) period of standing with the firm, (4) period of standing in the respondent's present appointment, (5) work category and (6) work place within the firm. The purpose of these questions is to furnish the employees with documentation for special analyses.

The presentation of experience of the working environment is based on the following response patterns in the questionnaire:

a. For questions 1–16 listed here

No trouble at all 1 ( )	Not much trouble 2 ( )	Rather annoying 3 ( )	Annoying 4 ( )	Very annoying 5 ( )
-------------------------------	------------------------------	--------------------------	-------------------	------------------------

b. For questions 18–22

Very satisfactorily 1 ( )	Satisfactorily on the whole 2 ( )	Neither satisfactorily nor unsatisfactorily 3 ( )	Unsatisfactorily on the whole 4 ( )	Very unsatisfactorily 5 ( )
------------------------------	---	---	---	--------------------------------

(with the additional category »not needed« for questions 18–20)

c. For question 17

Very satisfactory 1 ( )	Satisfactory on the whole 2 ( )	Neither satisfactory nor unsatisfactory 3 ( )	Unsatisfactory on the whole (too great) 4 ( )	Very unsatisfactory (too great) 5 ( )
			Unsatisfactory on the whole (too small) 6 ( )	Very unsatisfactory (too small) 7 ( )

(In calculating the mean value, 4 replaces 6 and 5 replaces 7).

Technical environmental measurements	Measures taken during the year to deal with problems of the working environment	Investment (Skr 1 000)
ALL EMPLOYEES 1. Noise: all employees in % dB(A) Examples –50 Quiet conversation 51–75 Normal conversation 76–85 Busy street 86–95 Heavy lorry 96– Rock-drill % 43 46 11 0.1 0.1 50 75 85 95+ dB(A)	Ten different noise abatement projects were carried out during the year at the Uppsala facilities	416,1
2. Heat: no technical measurements	a. Air conditioning plant, Umeå b. Four different projects for reducing heat at work places in Uppsala c. A project to counteract cold in Uppsala	57,0 50,0 16,0

van de toegevoegde waarde van de Fortia-groep als uitgangspunt genomen. Vervolgens is de verdeling van de totale toegevoegde waarde over de genoemde participantengroepen aangegeven. Tot zover kon uiteraard worden gewerkt met geldbedragen. Ten slotte hebben Gröjer en Stark echter ook voor iedere participantengroep trachten na te gaan welke niet-financiële effecten van de ondernemingsactiviteiten in aanmerking zouden moeten worden genomen. Daarbij boden de *doelstellingen* van de participantengroepen het relevantie criterium. De niet-financiële effecten die in dit licht relevant bleken, zijn als correctieposten op het financieel resultaat per participantengroep opgenomen (zie figuur 4.5.).

Het bleek nog niet mogelijk voor iedere participantengroep de relevante niet-financiële effecten bevredigend weer te geven. Zo zijn bijvoorbeeld de consumentenaspecten vooralsnog buiten beschouwing gebleven en werd volstaan met een beschrijving van de te volgen werkwijze op dit gebied (zie Gröjer & Stark, 1977, p. 385). Op de niet-financiële aspecten van de arbeidssituatie wordt echter zeer uitvoerig ingegaan. In aanvulling op de financiële informatie worden twee paragrafen gewijd aan de werkomgeving en de ondervonden arbeidsbevrediging. In beide paragrafen worden de resultaten van een enquête onder het personeel gepresenteerd. Steeds wordt de mening van het gehele personeel – en van drie daarin te onderscheiden functieniveaus – over aspecten van de werksituatie en de arbeidsbevrediging weergegeven. Wat de werkomgeving betreft worden deze enquêteresultaten, waar mogelijk, nog aangevuld met technische informatie, vermelding van in de loop van het jaar genomen maatregelen en daarmee gemoeide investeringsbedragen. In figuur 4.6. is een gedeelte hiervan weergegeven.²³

Bij de implementatie van deze benadering zullen in ieder geval de volgende *problemen* worden ontmoet:

- a. hoe moet de identificatie van participantengroepen plaatsvinden? (vergelijk de opname van 'het milieu' als groep);
- b. omtrent de doelstellingen van de verschillende participantengroepen is nog weinig bekend;
- c. het zal vaak moeilijk zijn een verband te leggen tussen de ondernemingsactiviteiten en de participantendoelstellingen (door Gröjer en Stark zelf als het voornaamste probleem aangeduid);

23. Zie voor een Engelse vertaling van het gehele verslag: Gröjer & Stark, 1977. Door Singer S.A. werd naar de mening van de werknemers gevraagd over sociale en overige maatschappelijke aspecten van de onderneming (zie Rey, 1978, en Schreuder, 1980). Migros onderzocht de openbare mening over zichzelf en publiceerde deze in haar Sozialbilanz.

- d. hoe moeten dubbeltellingen vermeden worden (bijvoorbeeld als ook overheden milieu- of werkgelegenheidsdoelstellingen hebben)?

Gröjer en Stark hebben de *conceptuele basis* van deze benadering zelf in grote mate geëxpliciteerd. Als doelstelling van de verslaggeving zien zij: '... providing a description in both monetary and non-monetary terms of the positive and negative effects which human beings or groups of human beings perceive as stemming from a company's operations' (1977, p. 350). Maatschappelijke verslaggeving omvat derhalve ook de financiële verslaggeving. De doelstellingen van de onderscheiden groepen participanten vormen de invalshoeken voor deze verslaggeving. Hun 'goal oriented approach ... implies that the accounting report ought to describe the goal fulfilment of the different participants' (p. 351). Als voornaamste voordeel van deze doeloriëntatie wordt aangemerkt dat het verslaggevingssysteem relevant zal zijn. Door opname van ook de niet-financiële effecten zal aggregatie tot een 'maatschappelijk saldo' van de totale ondernemingsactiviteiten problematisch zijn: 'We believe however, that there are few decision situations where there is a need for the total picture to be expressed in one single measure' (p. 352).

4.5.6. *Het Comprehensive Social Accounting Model van Estes*

Het Comprehensive Social Accounting Model van Estes is representatief voor die benaderingswijze van de maatschappelijke berichtgeving, die streeft naar een integrale maatschappelijke waardering van de rapporterende organisatie in financiële termen. Estes (1976, p. 91) introduceert zijn voorstel dan ook met onder meer de volgende opmerkingen: '... we need to know the net direct contribution of each entity to society ... We need an accounting model that systematically reflects the worth of all resources consumed, including those resources or values which are free to the consuming entity (noninternalized costs or external diseconomies) and the worth of all benefits produced, including those that provide no compensation to the producing entity (external economies)'. In deze omschrijvingen ligt al besloten dat Estes' model er vooral op gericht is de *externe effecten* van organisaties tot uitdrukking te laten komen. Het verdient in ons kader dan ook bijzondere aandacht.

Figuur 4.7. Een Social Impact Statement volgens het voorstel van Estes.

The Progressive Company			
Social Impact Statement For the Year Ended December 31, 19x1			
Social Benefits			
Products and services provided		\$xxx	
Payments to other elements of society			
Employment provided (salaries and wages)	\$xxx		
Payments for goods and other services	xxx		
Taxes paid	xxx		
Contributions	xxx		
Dividends and interest paid	xxx		
Loans and other payments	xxx	xxx	
Additional direct employee benefits		xxx	
Staff, equipment, and facility services donated		xxx	
Environmental improvements		xxx	
Other benefits		xxx	
Total Social Benefits			\$xxx
Social Costs			
Goods and materials acquired		\$xxx	
Buildings and equipment purchased		xxx	
Labor and services used		xxx	
Discrimination			
In hiring (external)	\$xxx		
In placement and promotion (internal)	xxx	xxx	
Work-related injuries and illness		xxx	
Public services and facilities used		xxx	
Other resources used		xxx	
Environmental damage			
Terrain damage	\$xxx		
Air pollution	xxx		
Water pollution	xxx		
Noise pollution	xxx		
Solid waste	xxx		
Visual and aesthetic pollution	xxx		
Other environmental damage	xxx	xxx	
Payments from other elements of society			
Payments for goods and services provided	\$xxx		
Additional capital investment	xxx		
Loans	xxx		
Other payments received	xxx	xxx	
Other costs		xxx	
Total Social Costs			xxx
Social Surplus (Deficit) for the Year			\$xxx
Accumulated Surplus (Deficit) December 31, 19x0			xxx

Standard Footnotes

1. Significant indirect effects associated with inputs.
2. Significant indirect effects associated with outputs.
3. Bases for measurements and estimates.
4. Progress in areas of current societal concern (such as environmental protection outlays and activities, employment and promotion of minorities and women, and energy conservation efforts).

Bron: Estes (1976, p. 96).

De grondgedachte van zijn model wordt door Estes (1976, p. 94) als volgt aangegeven:²⁴

$$SS = \sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^{\infty} \frac{B_i}{(1+r)^t} - \sum_{j=1}^m \sum_{t=1}^{\infty} \frac{C_j}{(1+r)^t}$$

waarin: SS = social surplus or deficit,

B_i = the ith social benefit,

C_j = the jth social cost,

r = an appropriate discount rate,

t = time period in which benefit or cost is expected to occur.

Onder de maatschappelijke baten en kosten worden alle effecten begrepen, ongeacht of deze financieel of niet-financieel, intern of extern zijn. Voor de waardering van deze effecten is een maatschappelijke welvaartsfunctie nodig: '... no particular function is specified or assumed in this book, but it is recognized that measurement of any benefit or cost partially reflects such a function' (Estes, 1976, p. 92).

Een Social Impact Statement naar het model van Estes is opgenomen in figuur 4.7. Hierin worden alle directe effecten tot uitdrukking gebracht. Buiten beschouwing blijven indirecte (secundaire) effecten. Zo worden bijvoorbeeld persoonlijke activiteiten van werknemers (waaronder ook forensisme wordt gerekend) en consumptieve effecten niet in aanmerking genomen. Significante indirecte effecten worden hoogstens in voetnoten vermeld. Veel aandacht wordt gegeven aan de meetproblematiek. Alle

24. Later uitgewerkt tot een systeem van vier vergelijkingen om ook saldi per participantengroep aan te kunnen geven. Zie hiervoor en voor een naar participantengroep gesplitste Social Impact Statement: Estes (1978).

elementen van het verslag worden weergegeven in geldbedragen. Dit impliceert dat ook de niet-financiële effecten moeten worden gewaardeerd in financiële termen. Estes bespreekt verscheidene meetmethoden die hiertoe in aanmerking komen. Zijn conclusie luidt dat weliswaar voor vrijwel ieder te bedenken meetprobleem een keuze kan worden gemaakt uit een verzameling geschikte methoden, maar dat nog veel werk op dit terrein moet worden verzet.²⁵ Zijn verwachting is echter dat hiermee het komend decennium grote vorderingen zullen worden gemaakt. Hij erkent dat in de tussentijd zijn model wellicht nog wat idealistisch en weinig operationeel is; zijn doel is echter 'to suggest a standard, a goal, for social reporting' (1976, p. 95).

Aangezien het model van Estes met name gericht is op de verwerking en presentatie van de externe effecten van de onderneming, ligt het voor de hand dit model te beoordelen aan de hand van de resultaten verkregen in hoofdstuk 3. Deze beoordeling zal in de volgende paragraaf plaatsvinden. Hier worden slechts de volgende *hoofdproblemen* aangeduid:²⁶

- a. de identificatie en afgrenzing van de te rapporteren gegevens (welke effecten zijn 'maatschappelijk relevant'?; alleen directe effecten opnemen?);
- b. de mogelijkheden tot eenduidige meting (onze evaluatie van huidige meetmogelijkheden en waarschijnlijke toekomstige ontwikkelingen valt pessimistischer uit dan bij Estes);
- c. de waardering in financiële termen; en daarmee samenhangend
- d. de tijdsdimensie (gehele voorzienbare toekomstige effectenstroom kapitaliseren?).

Conceptueel zijn deze benaderingen als volgt te karakteriseren. Gezocht wordt naar een integrale waardering van ondernemingsactiviteiten vanuit het standpunt van de samenleving als geheel. Bij deze integrale waardering wordt ernaar gestreefd de niet-financiële effecten van de ondernemingsactiviteiten in financiële termen weer te geven.²⁷ Hiermee is immers additiviteit bereikt. Tevens dienen deze effecten op eenduidige wijze te worden gewaardeerd, i.c. op basis van een maatschappelijke welvaartsfunctie.

25. In een latere toepassing van zijn model beveelt hij een 'subjective confidence rating' aan, die aangeeft welke mate van vertrouwen de onderzoeker heeft in de toegepaste meetmethode en het daaruit resulterende geldbedrag (Estes & Zenz, 1978, p. 36).

26. Zie voor een kritische bespreking van dergelijke benaderingen vooral Picot (1977).

27. Zie ook Eichhorns (1974) voorstel, waarin naast een 'gesellschaftsbezogene Erfolgsrechnung' ook een 'gesellschaftsbezogene Bestandsrechnung' voorkomt. Eichhorn betreft derhalve ook voorraadgrootheden in de maatschappelijke berichtgeving.

Immers, een uiteenlopende waardering door de verschillende participantengroepen is binnen dit model niet te verwerken. Wel kunnen binnen deze benaderingswijze de met ondernemingsactiviteiten samenhangende effecten in verschillende mate in aanmerking worden genomen.²⁸

4.6. EEN BEOORDELING VAN INTEGRALE, FINANCIËLE MODELLEN

Voordat in de volgende paragraaf wordt geïnventariseerd in welke opzichten de besproken aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving uiteenlopen, wordt hier nog wat langer stilgestaan bij het gepresenteerde model van Estes. Dit model, dat kan dienen als representant van de pogingen tot integrale, financiële waardering van ondernemingsactiviteiten, leent zich immers uitstekend tot een beoordeling op grond van de inzichten ontleend aan de theorie der externe effecten (zie hoofdstuk 3). Hieronder zal worden bezien in hoeverre dit model strookt met deze inzichten.

Het belangrijkste aanknopingspunt voor een dergelijke beoordeling is de toelichting die Estes geeft op het gebruik van de term 'waarde'. Hij onderkent daarbij dat de waardering van posten op zijn Social Impact Statement een maatschappelijke welvaartsfunctie (MWF) vooronderstelt: 'The value of any resource depends on the existence of some social welfare function; no particular function is specified or assumed in this book, but it is recognized that measurement of any benefit or cost partially reflects such a function' (1976, p. 92). Hierover kan in de eerste plaats worden opgemerkt dat niet alleen de waardering, maar daaraan voorafgaande ook al de selectie van relevante effecten door de MWF wordt bepaald. Of een effect in aanmerking komt om te worden opgenomen als social cost of benefit hangt er immers van af of dit effect betrekking heeft op een component van de MWF. Voorts moet de suggestie die uitgaat van het laatste deel van het citaat, als zou de meting (van de waarde) van het effect slechts deels berusten op de MWF worden afgewezen. De waardering van alle effecten is geheel afhankelijk van de gespecificeerde vorm van deze functie.

In hoofdstuk 3 kwamen wij tot de conclusie dat het aanbeveling verdient dergelijke MWF's louter als analytische constructie te beschouwen

28. Terwijl Estes zich beperkt tot louter de directe effecten, wordt in de verslagen van Abt Associates ook omtrent bepaalde indirecte effecten gerapporteerd (zie Abt, 1977, pp. 254-264).

(zie 3.4.3.). Zeker MWF's op maatschappelijk niveau, waaraan *de* maatschappelijke waardering van externe effecten zou kunnen worden ontleend, lijken vooralsnog volstrekt utopisch. Aan het voorstel van Estes moet echter een dergelijke MWF ten grondslag liggen.²⁹ Het laat zich dan ook niet aanzien dat zijn model in de afzienbare toekomst operationeel zou kunnen worden. Hij moet zich derhalve momenteel behelpen met een veelheid van meetmethoden van veelal pragmatische aard. Eén voorbeeld wordt hieronder ter verduidelijking gegeven.

Als maatschappelijke kostenpost staat 'Discriminatie' opgevoerd. Deze post valt uiteen in externe discriminatie (bij het wervingsbeleid) en interne discriminatie (bij het loopbaanbeleid). Beide deelposten worden gewaardeerd door een schatting te maken van de totale opgelopen salarisachterstand van degenen tegen wie is gediscrimineerd. Bij de externe discriminatie wordt dit totale bedrag voor één jaar weergegeven; bij de interne discriminatie wordt de gehele stroom van toekomstige verschillen gekapitaliseerd op basis van de gemiddelde verwachte verdere looptijd van de dienstbetrekking en de rentevoet op gegarandeerde obligaties (Estes, 1976, pp. 132-136). Het moge duidelijk zijn dat het zeer de vraag is of een dergelijke benaderingswijze aansluit bij de maatschappelijke waardering van het verschijnsel discriminatie of bij de subjectieve waardering van degenen die het ondergaan.

De voorgaande opmerkingen maken duidelijk dat Estes er o.i. niet in slaagt de pretenties van zijn voorstel (... to know the net direct contribution of each entity to society..., p. 91) en zijn concrete model (... an accounting model that systematically reflects the worth of all resources consumed... and the worth of all benefits produced..., p. 91) waar te maken. Het is wellicht goed nog te wijzen op een merkwaardigheid die inherent is aan de uitgangspunten van Estes. Aangezien hij de wisselwerking tussen onderneming en samenleving in kaart wil brengen, neemt hij een aantal posten als social benefit én als social cost op. Zo staan de geleverde produkten en diensten als maatschappelijke baten en de betalingen hiervoor als maatschappelijke kosten vermeld. Bij afwezigheid van (kennis omtrent) een consumentensurplus of externe effecten verschijnen hier nu gelijke bedragen, hetgeen zou impliceren dat de maatschappelijke waardering van deze posten per saldo nihil is.³⁰ De uiterste consequentie

29. Hij wil immers komen tot de 'net direct contribution of each entity to society' (Estes, 1976, p. 91). Zijn voorbeelden maken duidelijk dat hij uitgaat van een MWF van het individualistische type op maatschappelijk niveau (zie 3.4.2.).

van deze werkwijze is dat bij afwezigheid van deze correctiefactoren vanuit maatschappelijk gezichtspunt geen toegevoegde waarde zou worden gecreëerd tijdens het productieproces: o.i. een onhoudbare stelling.

Onze *conclusie* kan dan ook niet bijzonder positief uitvallen.³¹ Op basis van de huidige stand van kennis mag o.i. niet worden verwacht dat een integrale, financiële waardering van alle ondernemingseffecten binnen afzienbare tijd mogelijk zal zijn. Aangezien naast het geld geen ander operationeel meetinstrument voorhanden is dat zich leent tot algemene toepassing, impliceert deze conclusie dat het derde onderscheiden meetniveau, waarbij slechts één meeteenheid wordt toegepast (zie figuur 4.1.), naar onze mening vooralsnog onhaalbaar is.

4.7. DE BASISVRAGEN VAN DE MAATSCHAPPELIJKE BERICHTGEVING

Nu het vijftal voorbeelden van aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving de revue is gepasseerd, zal duidelijk geworden zijn dat inderdaad nog een aanzienlijke conceptuele variëteit bestaat binnen het door ons gekozen werkkerrein. Deze variëteit heeft betrekking op meerdere elementen van het conceptuele kader. Anders gezegd: binnen de reeds in par. 4.4. genoemde conceptuele dimensie, waarlangs pogingen tot maatschappelijke berichtgeving kunnen worden ingedeeld, dienen nog enkele elementen te worden onderscheiden, indien wordt gestreefd naar een verfijnde systematisering. Voor ons doel is het echter voldoende de geconstateerde verschillen in een aantal punten samen te vatten. Dit is gebeurd in de vorm van een zestal vragen, waarop bij iedere poging tot maatschappelijke berichtgeving impliciet of expliciet een antwoord zal moeten worden gegeven. Deze '*basisvragen*' worden hieronder opgesomd en van een korte toelichting voorzien. In de volgende en laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt dan bezien in hoeverre op een aantal van deze vragen in het voorgaande al (een aanloop tot) een antwoord is gegeven en welke vragen tot nu toe zijn opengebleven. Deze laatste vragen leiden dan tot de probleemstelling voor ons slothoofdstuk.

30. Om dezelfde reden staat een eventuele winstinhouding ook nergens opgenomen. Eichhorn (1974) kiest hier een andere vorm, t.w. een overzicht van producenten- en consumentensurplusen alsmede externe effecten als *aanvulling* op de gebruikelijke jaarrekening.

31. Nog afgezien van verdere detailkritiek, bijvoorbeeld op het dooreenlopen van contante waarden en gegevens voor één jaar.

1. *Welke opvatting betreffende de verantwoordelijkheid van ondernemingen ligt aan de berichtgeving ten grondslag?*

Onze stelling dat de verantwoordelijkheidsopvatting van de onderneming de voornaamste determinant vormt van de maatschappelijke berichtgeving, is in het voorgaande o.i. genoegzaam geadstrueerd.³² In het antwoord op deze vraag ligt eveneens besloten aan wie moet worden gerapporteerd.

2. *Wat is de aard van de te rapporteren informatie?*

Hier wordt in de eerste plaats bedoeld op een indeling van de te rapporteren informatie, zoals bijvoorbeeld voorgesteld door Brevoord (1978): a. financieel-economische; b. sociale; en c. milieu/omgevingsinformatie. Vastgesteld kan immers worden dat ondernemingen op het ene gebied wél, maar op het andere géén verantwoordelijkheid wensen te aanvaarden en verantwoording wensen af te leggen.³³ Voorts moet worden beslist of alleen retrospectieve of ook prospectieve informatie moet worden verstrekt, alleen stroomgrootheden of ook voorraadgrootheden? Moet de gehele stroom van toekomstige effecten die momenteel valt te voorzien, in beschouwing worden genomen of alleen de huidige effecten? Moeten de ondernemingsdoelstellingen deel uitmaken van de berichtgeving?

3. *In welke mate dient informatie te worden opgenomen?*

Deze vraag heeft verschillende aspecten. Dienen in de berichtgeving criteria als 'vrijwilligheid' (Linowes) of 'het ontbreken van een tegenprestatie' (STEAG) te worden aangelegd? Moet men zich beperken tot het aangeven van het maatschappelijk nut van financiële uitgaven (STEAG) of dient ook omtrent de directe externe effecten informatie te worden verschaft (Estes) en wellicht ook omtrent de indirecte effecten (Abt Associates)? Welke participantengroepen worden daarbij eventueel onderscheiden?

32. Een aantal van de navolgende punten moet o.i. worden beschouwd als uitwerkingen van deze algemene vraag op specifieke onderdelen.

33. In par. 4.2. werd al gewezen op de verantwoordingsfunctie van veel sociale jaarverslagen, zoals momenteel in Nederland gepubliceerd. Openheid met betrekking tot milieu-informatie is echter in het algemeen nog een 'zwak punt' in het optreden van de ondernemer (Meerman, 1978, p. 17).

4. *Vanuit welk(e) standpunt(en) moet worden gewaardeerd?*

Dient deze waardering plaats te vinden vanuit het zicht van de onderneming (Linowes), vanuit de doelstellingen van de onderscheiden participantengroepen (Fortia) of moet worden gestreefd naar een 'maatschappelijke waardering' (First Minneapolis, Estes)?

5. *Welke wijze van meting en presentatie van gegevens komt in aanmerking?*

Kan op alle onderdelen van de maatschappelijke berichtgeving hetzelfde meetniveau (zie par. 4.4.) worden toegepast of moet gekozen worden voor verschillende niveaus voor verschillende onderdelen?

6. *In welke mate kan en moet de informatieverstrekking worden geïntegreerd?*

Deze vraag hangt deels samen met de vorige, deels ook met de informatiebehoeften van de gebruikers van de maatschappelijke berichtgeving. Het is in ieder geval duidelijk dat de mogelijkheden tot integratie worden beperkt door onze bevinding dat toepassing van één meeteenheid vooralsnog onmogelijk is.

4.8. SAMENVATTING EN NADERE PROBLEEMSTELLING

In paragraaf 4.3. is een globale begripsaanduiding van de maatschappelijke berichtgeving gegeven waaruit naar voren kwam dat deze berichtgeving naast de financiële informatie ook de relevante niet-financiële informatie omvat. Het is nu tijd tot een aangescherpte omschrijving te komen. In het vervolg van deze studie zal onder de '*maatschappelijke berichtgeving*' van ondernemingen worden verstaan: de informatieverstrekking door een onderneming aan haar deelgenoten omtrent de door deze deelgenoten relevant geachte effecten van de ondernemingsactiviteiten.

Verscheidene aspecten van deze omschrijving dienen van een korte toelichting te worden voorzien:

- De maatschappelijke berichtgeving is expliciet gericht aan de deelgenoten. Uiteraard sluit dit niet uit dat ook andere geïnteresseerden ervan kennis nemen. Uit onze uitgangspunten vloeit echter voort, dat het wezen van deze berichtgeving wordt uitgemaakt door de informatiever-

strekking – of o.i. meer nog: het verantwoording afleggen (zie par. 4.2.) – aan de deelgenoten.³⁴

- Zoals in par. 4.3. reeds werd opgemerkt, ligt in deze opvatting omtrent de maatschappelijke berichtgeving ook een relevantiecriteria besloten. Op grond van het formele, subjectieve welvaartsbegrip is hier het oordeel van de deelgenoten beslissend.
- Daarmee samenhangend, is de vraag opengelaten of de te verstrekken informatie alleen van retrospectieve of ook van prospectieve aard zal zijn. Het oordeel van de deelgenoten is hier eveneens bepalend. Empirische onderzoeken wijzen uit dat prospectieve informatie waarschijnlijk een belangrijke plaats dient in te nemen.³⁵
- Gesproken wordt van de effecten van ondernemingsactiviteiten. In aansluiting op het vorige punt geldt hier dat dit afgesloten, lopende of voorgenomen activiteiten kunnen zijn. De berichtgeving dient de deelgenoten in staat te stellen tot oordeels- en besluitvorming omtrent deze activiteiten.

Bij wijze van *samenvatting* kan nu worden nagegaan in welke mate in het voorgaande reeds (een aanloop tot) een beantwoording van de basisvragen van de maatschappelijke berichtgeving (zie par. 4.7.) ligt besloten. Onze stellingname ten aanzien van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen blijkt dan fundamenteel richtinggevend te zijn (basisvraag 1). In par. 4.2. is uiteengezet dat de externe informatieverstrekking door ondernemingen een reflectie vormt van de onderliggende verantwoordelijkheidsopvatting. Onze stellingname impliceert dat de maatschappelijke berichtgeving gericht is aan de deelgenoten in de onderneming. In deze berichtgeving wordt informatie verstrekt – c.q. verantwoording afgelegd – over de effecten van ondernemingsactiviteiten, die door de deelgenoten relevant worden geacht. De aard van de te rapporteren informatie (basisvraag 2) wordt derhalve – als consequentie van het formele, subjectieve welvaartsbegrip – in principe bepaald door het oordeel van de deelgenoten.³⁶ Derhalve zal moeten worden gezien in hoever-

34. Brevoord (1978, p. 1186) spreekt in dit verband van 'alle bij een organisatie gerechtvaardigd betrokken groeperingen'. Een rechtvaardigingsgrond wordt daarbij niet gegeven. Deze is hier gelegen in het deelgenootschap, d.w.z. in het ondergaan van ondernemingsinvloeden of -effecten (vgl. par. 2.8.).

35. Zie bijvoorbeeld Schreuder-Sunderman e.a. (1980) en Klaassen & Schreuder (1980) voor enkele indicaties in deze richting voor de Nederlandse situatie.

36. In par. 4.2. is als beperking op dit principiële standpunt het zwijgrecht van de onderneming besproken. In hoofdstuk 5 komen nog enkele praktische beperkingen aan de orde.

re omtrent dit oordeel in zijn algemeenheid voldoende bekend is om er een concreet voorstel tot maatschappelijke berichtgeving op te baseren. Daarbij kan echter bij voorbaat worden onderkend dat dit oordeel waarschijnlijk aan een evolutie onderhevig zal zijn en dat de berichtgeving dientengevolge mee zal dienen te evolueren. Dit is een onvermijdelijk gevolg van de ontwikkelingen van de opvattingen over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen (vgl. par. 2.1.).

Met maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt in deze studie bedoeld dat ondernemingen de verantwoordelijkheid hebben alle effecten die samenhangen met hun beslissingen in de besluitvorming te betrekken. Daarbij verlaat de onderneming niet het gebied van haar primaire functie-uitoefening. Tot deze primaire functie(s) behoort in ieder geval de productie en/of verkoop van goederen c.q. diensten (vgl. par. 2.9.). In aansluiting daarop hebben wij ons in hoofdstuk 3 beperkt tot de produktiegebonden externe effecten. Daarin werden naast de zuivere externe effecten van de productie ook die effecten van de consumptie begrepen, die noodzakelijkerwijs voortvloeien uit de aard van het geproduceerde. Ons antwoord op basisvraag 3 is dan ook dat de informatieverstrekking alle effecten dient te omvatten, die vallen onder de beslissingsmacht van de onderneming (en door de deelgenoten relevant worden geacht), maar niet meer dan deze. Er moet immers een afgrenzing plaatsvinden van de ondernemingsverantwoordelijkheid ten opzichte van die van andere subjecten. De externe effecten die wij produktiegebonden hebben genoemd, zijn een (neven-) gevolg van de economische handelingen van de onderneming. Effecten die het gevolg zijn van handelingen van andere subjecten, blijven hier dus buiten beschouwing. Bij de bespreking van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' werd opgemerkt dat daarmee geen precieze en algemeen geldende terreinafbakening kan worden bereikt. In het verlengde daarvan geldt deze opmerking ook voor het begrip 'produktiegebondenheid' van externe effecten. Ook bij gebruikmaking van dit criterium blijft discussie mogelijk over de toepasbaarheid op bepaalde soorten effecten.

De ondernemingseffecten dienen te worden gewaardeerd vanuit het standpunt van de deelgenoten (basisvraag 4). De effecten die door de deelgenoten relevant worden geacht, bepalen het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming.³⁷ Door middel van haar externe bericht-

37. Daarbij is vooralsnog volkomen kennis aan de kant van de deelgenoten verondersteld. Aangezien deze veronderstelling in de praktijk niet altijd zal gelden, komen wij in 5.3.7. tot de conclusie dat in zulke gevallen aanvullende informatie moet worden verstrekt. Hiermee is in de navolgende omschrijving van de functie van externe berichtgeving al rekening gehouden.

geving zal de onderneming haar deelgenoten in staat moeten stellen zich een oordeel te vormen over de effecten die van de onderneming uitgaan, en over de beslissingen die op grond daarvan worden genomen. In deze omschrijving liggen twee niveaus van berichtgeving besloten. Het eerste niveau behelst het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming; het tweede de wijze waarop zij in haar beslissingen deze verantwoordelijkheid gestalte heeft gegeven. Een belangrijke, nog opengebleven vraag is echter of de onderneming wel in staat is haar effecten te waarderen vanuit het standpunt van haar deelgenoten. Deze vraag zal derhalve in het volgende hoofdstuk nog aan de orde moeten komen.

Inmiddels werd uit een beoordeling van integrale, financiële modellen de conclusie getrokken dat dergelijke modellen naar verwachting niet binnen afzienbare tijd operationeel zullen zijn. Aangezien andere operationele meetinstrumenten, die algemeen kunnen worden toegepast, ontbreken, werd ten aanzien van basisvraag 5 geconcludeerd dat het derde onderscheiden meetniveau (zie figuur 4.1.) vooralsnog onhaalbaar is. In hoeverre hierdoor ook de integratie van de informatieverstrekking wordt belemmerd (basisvraag 6) dient nog te worden onderzocht.

De probleemstelling voor ons slothoofdstuk kan nu worden geïntroduceerd aan de hand van figuur 4.8., die een aanpassing vormt van de eerdere figuur 4.1. In deze figuur is tot uitdrukking gebracht dat wij ons concentreren op de maatschappelijke berichtgeving die gestoeld is op een verantwoordelijkheidsopvatting van de onderneming, zoals aangegeven in hoofdstuk 2. Daarbij is het derde meetniveau waarbij slechts één meeteenheid wordt toegepast, onhaalbaar gebleken. Derhalve dient in het slot-hoofdstuk te worden gezien in hoeverre de maatschappelijke berichtgeving met behulp van meerdere meeteenheden (meetniveau 2) verwezenlijkt kan worden. Belangrijke vragen hierbij zijn onder meer of de onderneming zelf in staat is haar effecten te waarderen vanuit het standpunt van haar deelgenoten en in hoeverre een integratie van de totale informatieverstrekking te bewerkstelligen is.

Figuur 4.8. Een adstructie van de probleemstelling voor het slothoofdstuk.

		MEETNIVEAU		
		Identificatie en beschrijving	Meerdere meeteenheden	Eén meeteenheid
CONCEPTUEEL KADER	Markten wet			
	Maatschappelijke verantwoordelijkheid			
	Maatschappelijk activisme			

Een indicatorenbenadering van de berichtgeving

5.1. INLEIDING

Bij wijze van afsluiting van het voorgaande hoofdstuk is de probleemstelling voor dit slothoofdstuk reeds geïntroduceerd. Daarbij werd aan de hand van figuur 4.8. duidelijk gemaakt dat onderzocht dient te worden in hoeverre de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen verwezenlijkt kan worden door toepassing van meerdere meeteenheden. Onze evaluatie van pogingen om deze berichtgeving met behulp van slechts één (financiële) meeteenheid gestalte te geven, viel immers negatief uit (zie par. 4.6.). Derhalve moet worden teruggegrepen op het tweede door ons onderscheiden meetniveau. Op dit niveau vindt kwantificering van de te verstrekken gegevens plaats met behulp van meerdere meeteenheden, die ieder specifiek zijn toegesneden op een deel van deze gegevens. Een dergelijke wijze van aanpak zal in het vervolg worden omschreven als een *indicatorenbenadering* van de maatschappelijke berichtgeving (zie ook par. 4.4.).

De maatschappelijke berichtgeving, zoals door ons aangeduid, omvat de financiële informatieverstrekking. Daarnaast komen ook de overige door de deelgenoten relevant geachte effecten in principe hierin tot uitdrukking. Vandaar dat in het voorgaande er reeds enkele malen op is gewezen dat aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen zal leiden tot een 'bredere' informatiestroom. In het vervolg zullen wij ons juist op deze 'verbreding' van de informatieverstrekking richten. Zoals zal blijken, is dit in overeenstemming met een centrale tendentie in de indicatorenliteratuur (zie 5.2.2.). De financiële informatieverstrekking blijft derhalve als zodanig goeddeels buiten beschouwing, hoezeer deze ook door dit standpunt beïnvloed kan (c.q. moet) worden. Wél dient in het kader van onze probleemstelling uiteraard te worden

bezien welke aansluiting bestaat tussen de financiële en andersoortige gegevens. De mogelijkheid en de wenselijkheid van integratie van de totale informatieverstrekking zullen aan het eind van dit hoofdstuk aan de orde komen.

Eerst zal in 5.2.1. een schets worden gegeven van de ontwikkeling van 'social indicators'. Daarbij worden ook enkele begrippen geïntroduceerd, die voor het verdere betoog van belang zullen blijken te zijn. Tevens kan dan in 5.2.2. worden gedemonstreerd dat onze problematiek en die van de 'social indicators' op macroniveau in wezen parallel lopen. Vervolgens wordt de aandacht gericht op een welvaarts theoretische interpretatie van deze indicatoren (zie 5.2.3.). Niet alleen kan daarmee de aansluiting op onze eerdere hoofdstukken worden belicht, ook biedt deze interpretatie de mogelijkheid twee o.i. verschillende benaderingen van de indicatorenproblematiek te onderscheiden. Daarop aansluitend worden twee belangrijke discussiepunten in de indicatorenliteratuur onder de loep genomen: in 5.2.4. het onderscheid tussen 'objectieve' en 'subjectieve' indicatoren en in 5.2.5. de normativiteit van indicatoren. Nadat de inhoud van enkele verzamelingen van maatschappelijke indicatoren globaal is geschetst (in 5.2.6.), wordt gezien in hoeverre deze systemen zich lenen tot toepassing in het kader van onze problematiek.

Aangezien geconcludeerd moet worden dat de algemene verzamelingen van maatschappelijke indicatoren op (inter)nationaal niveau zich (nog) niet lenen tot toepassing op ondernemingsniveau, wordt onze probleemstelling toegespitst op arbeidsindicatoren. Daarbij komt de vraag centraal te staan of met behulp van arbeidsindicatoren gestalte kan worden gegeven aan het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving: de sociale berichtgeving. In paragraaf 5.3. wordt daartoe nagegaan welke resultaten het onderzoek op dit terrein heeft opgeleverd. Vervolgens wordt in paragraaf 5.4. stilgestaan bij enkele aspecten die bij eventuele toepassing van arbeidsindicatoren in de sociale berichtgeving naar voren zullen komen. Ten slotte wordt dan het perspectief weer enigszins verbreed in paragraaf 5.5., wanneer de aandacht wordt gericht op een indicatorenbenadering van enkele andere deelterreinen van de maatschappelijke berichtgeving en, zoals gezegd, de integratie van deze berichtgeving aan bod komt.

5.2. 'MAATSCHAPPELIJKE INDICATOREN: ENIGE ACHTERGRONDEN

5.2.1. *Hoofdmomenten in de ontwikkeling van maatschappelijke indicatoren*

Vrij algemeen wordt het beginpunt van de ontwikkeling van 'social indicators' gelegd bij het werk van William F. Ogburn.¹ Deze richtte zijn empirisch onderzoek aan de Universiteit van Chicago op de theorie en de meting van maatschappelijke veranderingen (Land, 1975a, pp. 7-8; zie ook Ogburn, 1922). Ogburn leidde de activiteiten van de 'President's Research Committee on Social Trends', die in 1933 een rapport uitbracht met de titel 'Recent Social Trends'. Dit tweedelige rapport vormt een statistisch overzicht van trends in vele aspecten van het toenmalige Amerikaanse leven. Met de publikatie in 1966 van het boek 'Social Indicators' onder redactie van Raymond A. Bauer werd echter pas de stoot gegeven tot hetgeen bekend kwam te staan onder de benaming 'social indicators movement'.

De bundel van Bauer bevat resultaten van een project, dat in 1962 was gestart door de American Academy of Arts and Sciences in opdracht van de National Aeronautics and Space Administration (NASA). Doel van het project was het opsporen van de nevengevolgen van het NASA-ruimtevaartprogramma voor de Amerikaanse samenleving. Men kwam al snel tot de conclusie dat de maatschappelijke gevolgen van dit programma vérreikend waren. Tevens werd vastgesteld dat de noodzakelijke gegevens om deze gevolgen te kwantificeren en te evalueren ontbraken. Derhalve richtten sommigen hun aandacht op het meer algemene vraagstuk hoe het maatschappelijke informatiesysteem zou kunnen worden verbeterd. Dit leidde tot het voorstel maatschappelijke indicatoren te ontwikkelen, aangezien 'our highly developed national system of economic indicators, which allows us to measure the state of our economy in considerable detail, needs to be supplemented by an equivalent set of indicators that will provide us with information on the state of our society in those areas not usually subject to quantitative measurement or within the professional domain of the economist' (Bauer, 1966, pp. vii-viii).

1. De term 'social indicators' zal door ons worden vertaald met 'maatschappelijke indicatoren'. Dit in overeenstemming met ons eerder woordgebruik (social responsibility = maatschappelijke verantwoordelijkheid; social accounting = maatschappelijke verslaggeving). Tevens wordt verwarring voorkomen met het adjectief 'sociaal' in de bedrijfseconomische context (bijv. sociaal beleid).

Het is niet de bedoeling hier een volledig overzicht te geven van de verdere ontwikkeling van (het denken omtrent) deze indicatoren, zo dat al binnen onze mogelijkheden zou liggen. Wel zullen nog enkele hoofdmomenten van deze ontwikkeling worden vermeld, aangezien deze reliëf kunnen geven aan de hierna te bespreken indeling van functies die aan de maatschappelijke indicatoren kunnen worden toegeschreven. Niet onvermeld mag dan blijven de omvangrijke studie die onder redactie van Sheldon en Moore in 1968 verscheen. In hun 'Indicators of Social Change' wordt door een vijftiental auteurs nagegaan in hoeverre aspecten van maatschappelijke veranderingen operationeel zijn te conceptualiseren en te meten. Daarbij beperkt men zich tot veranderingen in maatschappelijke structuurkenmerken. Als tegenhanger van Sheldon & Moore's werk verscheen in 1972 'The Human Meaning of Social Change' onder redactie van Campbell en Converse. Hierin wordt een pleidooi gehouden voor aanvulling van deze structurele gegevens met indicatoren omtrent de subjectieve beleving van maatschappelijke veranderingen. Sindsdien vormt de plaatsbepaling van zogenoemde 'objectieve' versus 'subjectieve' indicatoren een belangrijk onderwerp in de literatuur op dit gebied (zie verder 5.2.4.).

Inmiddels was in 1966 aan het U.S. Department of Health, Education, and Welfare opdracht gegeven 'to develop the necessary social statistics and indicators to supplement those prepared by the Bureau of Labor Statistics and the Council of Economic Advisers'. Deze opdracht leidde tot de publikatie van het rapport 'Toward a Social Report' in 1969. Dit rapport was samengesteld onder leiding van de econoom Mancur Olson op basis van discussies tussen – en materiaal ingebracht door – leden van een panel onder leiding van de socioloog Daniel Bell. In de aanbiedingsbrief aan de Amerikaanse president werd opgemerkt dat binnen twee jaar een eerste Social Report ontwikkeld zou kunnen worden. Het duurde echter tot 1974 voordat – door een ander bureau binnen de federale regering! – een dergelijke publikatie onder de titel 'Social Indicators 1973' het licht zag.

Ook in ons land verschijnt sinds 1974 een tweejaarlijks 'Sociaal en Cultureel Rapport', uitgebracht door het Sociaal en Cultureel Planbureau.² Het aantal landen dat een dergelijk rapport uitbrengt, is gedurende de

2. Dit bureau heeft volgens Koninklijk Besluit van 30 maart 1973 tot taak:

a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;

b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoeleinden, benevens het aangeven

jaren zeventig sterk gegroeid. Ook in internationaal verband wordt aan de verdere ontwikkeling van social indicators gewerkt. Hier kan gewezen worden op het werk binnen de Verenigde Naties, dat gericht is op de ontwikkelingsproblematiek en uitgaat van zgn. 'basic human needs'. Ook vanuit de OECD wordt op dit terrein gewerkt. Hier vormt een 'List of Social Concerns Common to Most Member Countries' het uitgangspunt. Deze lijst vormde de afsluiting van de eerste fase van een project, waarvan de tweede fase tot doel heeft: 'the development and agreement on the specifications of a set of social indicators for those concerns' (OECD, 1976, p. 17). Over een voorlopige lijst van dergelijke indicatoren werd reeds overeenstemming bereikt binnen de betreffende werkgroep; aan de verdere specificatie van deze indicatoren is sindsdien gewerkt (zie ook OECD, 1977).

Tot slot wordt nog het (toegepast-)wetenschappelijke onderzoek met betrekking tot maatschappelijke indicatoren genoemd. Dit heeft in verscheidene landen onder meer geleid tot publikaties, waarin verslag wordt gedaan van de subjectieve beleving van de 'kwaliteit van het bestaan' door de bevolking.³ Ook op deelterreinen schrijdt het indicatorenonderzoek voort. Zo zijn bijvoorbeeld vele studies verricht met betrekking tot de beleving van de 'kwaliteit van de arbeid'. Ook in ons land werd dergelijk onderzoek verricht, waarbij eerdere Amerikaanse onderzoeken grotendeels werden gerepliceerd (zie Zanders e.a., 1977).

5.2.2. Accenten binnen deze ontwikkeling

Het voorgaande korte overzicht moge reeds aangegeven hebben dat op vele verschillende plaatsen en vanuit verschillende invalshoeken aan de ontwikkeling van maatschappelijke indicatoren wordt gewerkt. Daarbij worden verschillende accenten gelegd met betrekking tot de functies die maatschappelijke indicatoren kunnen vervullen. De volgende accenten kunnen worden genoemd:⁴

- a. *een beleidsaccent* (social policy). Hierbij ligt de nadruk op de ontwikkeling en de evaluatie van (overheids)beleid. Maatschappelijke indicato-

van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;

- c. informaties te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

3. Zie bijvoorbeeld Campbell, Converse & Rodgers (1976) en Andrews & Withey (1976) voor de Verenigde Staten. In Nederland werd een dergelijk Engels onderzoek gerepliceerd door de N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek (1974).

- ren worden geacht hiervoor in ieder geval de informatiebasis te verschaffen. Soms gaat men verder en verwacht men dat deze indicatoren 'useful in establishing social goals' zullen zijn (U.S. Department of HEW, 1969, p. iii);
- b. een accent op de ontwikkeling van een *nationaal rekeningenstelsel* (social accounting) dat meer omvat dan alleen 'economische' grootheden (zie citaat Bauer in 5.2.1. en bijv. Leipert, 1978);
  - c. een accent op het registreren van *maatschappelijke veranderingen* (social change; zie bijv. Sheldon & Moore, 1968) of zelfs op het voorspellen daarvan (zie bijv. Spilerman, 1975);
  - d. een accent op uitgebreider *informatieverstrekking* (social reporting) omtrent de toestand van of toestanden in de maatschappij (vgl. Van de Lustgraaf & Huigsloot, 1979, pp. 10-12). Uiteraard wordt op deze functie vooral de nadruk gelegd in de literatuur omtrent 'National Social Reports'.

Beklemtoond moet worden dat deze indeling inderdaad een kwestie van accentuering is. In de meeste publikaties worden mengvormen van de diverse accenten aangetroffen. Toch kan deze indeling als achtergrond dienen voor een tweetal opmerkingen. In de eerste plaats willen wij dan wijzen op de opmerkelijke parallellie tussen de genoemde functies van maatschappelijke indicatoren op macroniveau enerzijds en onze bedrijfs-economische problematiek anderzijds. Niet alleen verschijnen deels zelfs dezelfde termen (social accounting, social reporting), ook inhoudelijk liggen soortgelijke accenten aan de pleidooien tot verbreding van de economische aspectbenadering ten grondslag.⁵ In de tweede plaats kan worden opgemerkt dat deze functies o.i. zijn gerangschikt naar afnemende pretentie. Bij het eerstgenoemde accent wordt er immers van uitgegaan dat de te ontwikkelen indicatoren relevant zullen zijn voor het voeren en het evalueren van beleid. Bij de overige accenten wordt volstaan met registratie. Onder het 'social accounting'-accent vallen de pogingen te komen tot een (sluitend) rekeningensysteem. Minder pretentiekus zijn pogingen om althans veranderingen in aspecten van de maatschappelijke werkelijkheid

4. Deze indeling vormt een aanpassing van de bijdragen van onder meer Land (1975c) en Van de Lustgraaf & Huigsloot (1979).

5. Vergelijk Swanborns (1974, p. 67) opmerking dat het zoeken naar een aanvulling van de nationale stelsels van economische rekeningen één van de belangrijkste drijfveren achter het streven naar een stelsel van sociale indicatoren bleek te zijn, waarbij het vooral zou gaan om 'marktexterne variabelen'.

op te sporen. Het minst ambitieus is de laatstgenoemde functie, waarbij de nadruk ligt op uitgebreide informatieverstrekking zonder meer.⁶ 'Toch moet sociale rapportage worden gezien als hoeksteen voor de andere functies ...' merken Van de Lustgraaf & Huigsloot (1979, p. 10) terecht op. Inderdaad vormt de mogelijkheid tot zinvolle informatieverzameling, -verwerking en -voorziening een noodzakelijke voorwaarde voor de vervulling van de meer ambitieuze functies. Het is deze functie die bij ons verder centraal zal staan.⁷

5.2.3. Een welvaartstheoretische interpretatie

Inmiddels moet de vraag onder ogen worden gezien welke relatie bestaat tussen de in dit hoofdstuk aan de orde zijnde maatschappelijke indicatoren en onze eerdere problematiek. Hiertoe kan de volgende definitie van Zapf (1975, p. 479) tot uitgangspunt worden genomen: 'By systems of social indicators I understand primarily all attempts to operationalize and measure the components of a multi-dimensional conception of welfare'. Hierop aansluitend zouden wij maatschappelijke indicatoren willen *karakteriseren* als pogingen om de componenten die voorkomen in een maatschappelijke welvaartsfunctie (MWF) operationeel te benaderen.

Nu zijn in hoofdstuk 3 verschillende soorten MWF's geïntroduceerd (zie 3.4.2.). Hier moet derhalve nog nader gepreciseerd worden welk type MWF wij nu op het oog hebben. Daarbij volgen wij in eerste instantie de analyse van Land (1975a, pp. 18-19).⁸ Deze gaat uit van een MWF die is gebaseerd op de individuele welvaartsfuncties van alle subjecten in een samenleving:

$$W = W(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n) \quad (1)$$

Ieder van deze individuele welvaartsfuncties stelt het bevredigingsniveau van een lid van de samenleving voor, zoals deze resulteert uit een bepaalde

6. Zo ook Land (1975c, p. 14) en Van de Lustgraaf & Huigsloot (1979, p. 10).

7. Land (1975c, p. 14) merkt hierover nog op dat er sprake is van een 'emerging consensus among social scientists that improved social reporting is a realistic use of social indicators which is within the reach of our present capabilities'.

8. Deze paragraaf heeft uitsluitend tot doel te komen tot een interpretatie van maatschappelijke indicatoren. De merites van deze en volgende benaderingen blijven daarbij buiten beschouwing. Zie hiervoor i.h.a. de opmerkingen in 3.4.2. en zie voor een bespreking van Lands analyse i.h.b. Van de Lustgraaf & Huigsloot, 1979, pp. 48-49.

combinatie van goederen, diensten en andere omgevingsaspecten van het individu. In de notatie van Land:⁹

$$U_i = U(O_1, O_2, O_3, \dots, O_m) \quad i=1, \dots, n \quad (2)$$

De componenten die voorkomen in deze individuele welvaartsfuncties kunnen nu volgens Land worden opgevat als maatschappelijke indicatoren. Door substitutie van stelsel (2) in vergelijking (1) resulteert dan een MWF met als componenten de maatschappelijke indicatoren:

$$W = W(O_1, O_2, O_3, \dots, O_m) \quad (3)$$

Duidelijk is dat Land uitgaat van een MWF van het individualistische type. Hiermee is echter slechts één klasse van mogelijke invullingen van een MWF weergegeven. In 3.4.2. werd daarnaast nog vermeld Nath's onderscheid tussen een Comment-maker's function en een Policy-maker's function. Beide functies geven de selectie en de waardering aan van de factoren die bijdragen aan de maatschappelijke welvaart; de eerste van een individu, de tweede van een besluitvormende instantie in de samenleving. Voorts werd Arrows Constitutional (Voting-Machine) Function genoemd. Deze heeft betrekking op de procedures om van individuele tot maatschappelijke voorkeursordeningen te komen.

Maatschappelijke indicatoren kunnen nu o.i. zowel worden geïnterpreteerd in het kader van een MWF van het individualistische type, zoals Land dat doet, als in het kader van Nath's onderscheid. In het eerste geval vormen deze indicatoren benaderingen van factoren die individuen in de samenleving van belang achten voor de *eigen welvaart*. Zij ontleen hun maatschappelijk karakter dan aan de omstandigheid dat de maatschappelijke welvaart uitsluitend opgebouwd wordt gedacht uit de individuele welvaart van de leden der samenleving. In het tweede geval vormen de indicatoren steeds een benadering van factoren die geacht worden bij te dragen aan de *maatschappelijke welvaart*. Het onderscheid tussen beide benaderingen is derhalve gelegen in het niveau van analyse: individueel

9. Land (1975a, p. 18) maakt niet duidelijk of in de 'other aspects of each person's environment' ook collectieve goederen zijn begrepen. Aangezien hij later betoogt dat de componenten van de MWF op basis van een consensus benaderd zouden kunnen worden, is dat wel aannemelijk. Daarmee is deze benadering breder dan de aanvankelijke NWE-formulering doet vermoeden, maar ontstaat twijfel aan de operationaliteit ervan, zoals Land (1975a, pp. 19-20) zelf ook aangeeft.

dan wel collectief. In beide gevallen kan het welvaartsoordeel worden geformuleerd op individueel niveau, op groepsniveau, op organisationeel niveau en op maatschappelijk niveau (zie ook Zapf, 1975, pp. 490-493); zij verschillen dus niet qua mogelijke niveaus van gegevensverzameling. In hoeverre uiteindelijk de componenten van de MWF's in de onderscheiden benaderingen zullen samenvallen of uiteenlopen moet hier in zijn algemeenheid een open vraag blijven.¹⁰

Wel kan hier nog worden opgemerkt dat de onderscheiden benaderingen naar onze mening momenteel in de indicatorenliteratuur dooreenlopen. Een belangrijke richting in het onderzoek wordt bijvoorbeeld gevormd door pogingen om de welvaartsbijdrage van verschillende componenten van het bestaan vast te stellen op basis van ondervragingen van de bevolking. Evenzo kan een specifiek deel van de bevolking (bijvoorbeeld de beroepsbevolking) worden ondervraagd over de welvaart ontleend aan één bepaalde component (bijvoorbeeld de arbeid) en de onderscheiden deelcomponenten daarvan. Steeds gaat het dan om de *eigen welvaart* van de ondervraagden. Aan de andere kant zouden de pogingen die nationaal en internationaal worden ondernomen om door raadpleging van deskundigen te geraken tot indicatorenlijsten op (inter)nationaal niveau vanuit de tweede benadering kunnen worden geïnterpreteerd. Indien deze deskundigen zich niet louter laten leiden door de individuele welvaartsoordelen van de bevolking, wordt hier getracht de componenten te specificeren – of althans te benaderen – van een welvaartsfunctie die betrekking heeft op de *maatschappelijke welvaart*. Een verschil met de eerste benadering treedt dan op wanneer deze deskundigen welvaartseffecten onderkennen die weliswaar niet op individueel niveau tot uiting komen, maar daarentegen een collectief karakter hebben (vgl. 3.4.2.).

De effecten die uitgaan van ondernemingen, kunnen dienovereenkomstig eveneens op twee wijzen worden beoordeeld. Ofwel de betekenis voor de *eigen welvaart* van een (groep van) beoordeelend(e) individu(en) vormt het criterium ofwel de betekenis voor de *maatschappelijke welvaart* als geheel. In het eerste geval wordt vastgesteld hoe deze effecten per saldo uitwerken op het welvaartspeil van het beoordelende individu (of de groep beoordelende individuen). De maatschappelijke welvaart wordt dan bepaald door aggregatie van de individuele welvaartsoordelen. In het

10. In 5.3.7. wordt op deze vraag in specifiekere vorm teruggekomen bij de behandeling van arbeidsindicatoren. Voortgeschreden onderzoek langs de lijnen die in de volgende alinea worden aangegeven, zou de mogelijkheid bieden de resultaten van de beide benaderingen te vergelijken.

tweede geval wordt vanuit een bepaald niveau een dergelijk oordeel geveld over de ondernemingsbijdrage aan de totale maatschappelijke welvaart. Dit kan gebeuren vanuit het individueel niveau, vanuit groepsniveau, organisationeel niveau of op het niveau van de samenleving als geheel (bijv. maatschappelijke beleidsinstanties). Daarbij gaat het steeds niet om de eigen welvaart van de beoordelaar(s), maar om zijn of hun opvatting(en) over de welvaart van de samenleving als geheel. Wij hopen op deze wijze aangegeven te hebben op welke wijze maatschappelijke indicatoren o.i. vanuit de welvaartstheorie kunnen worden geïnterpreteerd. Op deze verschillende perspectieven wordt later teruggekomen. Voordat hierover meer kan worden gezegd, dienen nog enkele andere aspecten van de problematiek van maatschappelijke indicatoren de revue te zijn gepasseerd.

5.2.4. Situationele en belevingsindicatoren

In de aanvang bestond in de indicatorenliteratuur vrijwel uitsluitend aandacht voor het type indicatoren dat later bekend kwam te staan onder de benaming 'objectieve' indicatoren. Deze indicatoren behelzen in het algemeen tellingen inzake het vóórkomen van bepaalde verschijnselen. Zo kan met betrekking tot de criminaliteit het aantal aangegeven misdaden (per 1.000 leden van de bevolking) en met betrekking tot de arbeidsveiligheid het aantal ongevallen worden geregistreerd. Reeds in de baanbrekende bundel van Bauer (1966) is de bijdrage van Biderman voor een groot deel gewijd aan een onderzoek in hoeverre de ambtelijke statistiek adequaat mag worden geacht voor een registratie van de mate waarin de diverse geproclameerde 'nationale doelstellingen' worden bereikt. In het latere werk van Sheldon & Moore (1968) ligt evenzeer de nadruk op dergelijke 'objectieve' indicatoren.

Later is daarnaast ook aandacht ontstaan voor zgn. 'subjectieve' indicatoren. Deze verwijzen naar de percepties, attitudes, gevoelens, etc. van personen. Terwijl de 'objectieve' indicatoren derhalve verwijzen naar het object (een bepaalde leefsituatie), geeft de 'subjectieve' indicator de beleving daarvan door een subject aan. Een dergelijk onderscheid is zeker zinvol. Bezwaar is echter gerezen tegen de terminologie. Met name Andrews (1974, pp. 281-282) heeft erop gewezen dat deze onbedoeld 'gekleurd' zou kunnen zijn: 'Given that science values objectivity and eschews subjectivity, it is easy to suppose that the "subjective" indicators are not as valid or useful as the "objective" ones'. Tevens zou de benaming

'objectieve indicator' enigszins misleidend kunnen zijn, aangezien bij de afbakening van het te registreren verschijnsel, de keuze van de meeteenheid en de interpretatie van het resultaat evenzeer subjectieve elementen een rol kunnen spelen. Derhalve heeft Andrews (1974) voorgesteld te komen tot een neutralere terminologie door vervanging van de term 'subjective indicator' door 'perceptual indicator'; door Zanders (1977, p. 36) vertaald met *belevingsindicator*. Aangezien de moeilijkheden daarnaast ook schuilen in de term 'objectief' is dit slechts een partiële oplossing. Passklare alternatieven voor 'objectief' zijn echter niet direct voorhanden. Wellicht kan, althans voor ons doel, gebruik gemaakt worden van de term '*situationele indicatoren*' in plaats van 'objectieve indicatoren'. Hiermee wordt in ieder geval aangesloten op de beschrijving van de functie van maatschappelijke indicatoren, die bij ons centraal staat.¹¹

Welke redenen worden nu aangevoerd om naast situationele indicatoren ook belevingsindicatoren te gebruiken? Andrews (1974, pp. 283-284) noemt de volgende:

- belevingsindicatoren verschaffen directe informatie, t.w. een door de subjecten zelf opgestelde evaluatie van hun leefsituatie(s);
- belevingsindicatoren kunnen – in tegenstelling tot situationele indicatoren – dezelfde dimensies houden ten aanzien van ongelijksoortige verschijnselen.¹² Daardoor is vergelijking van verschillende domeinen mogelijk;
- informatie over de beleving van bepaalde aspecten van het leven kan een stuurfunctie vervullen ten aanzien van de ontwikkeling van situationele indicatoren. Vanuit de persoonlijke evaluatie van leefsituaties kan worden vastgesteld welke situatiekenmerken van belang worden geacht.

Daarnaast kan worden vastgesteld dat op sommige gebieden, zoals de (kwaliteit van) relaties tussen mensen, moeilijk tot situationele indicato-

11. Hierin is immers sprake van 'de toestand van of toestanden in de maatschappij' (zie 5.2.2.). Tevens bestaat overeenstemming met de termen leefsituatie en situatiekenmerken die door het SCP worden gehanteerd (zie bijv. Pommer & Van Praag, 1978). Overigens valt geen haarscherpe grens te trekken tussen beide soorten indicatoren, bijvoorbeeld in de zin dat aan een aantal situationele indicatoren subjectieve belevingsmomenten voorafgaan (registraties van handelingen van mensen).

12. Zie echter de opmerkingen van Swanborn (1974, pp. 82-83), die zich onder meer afvraagt of tevredenheid op het ene leefgebied (bijv. huwelijk) te vergelijken is met tevredenheid op het andere (bijv. inkomen). Hij meent dat de inhoud van de term waarschijnlijk afhankelijk is van het gebied.

ren kan worden gekomen. Tot slot kan nog worden vermeld dat uit het beschikbare onderzoek aanwijzingen naar voren komen dat op het bevredigingspeil van individuen zowel objectgebonden als subjectgebonden factoren van invloed zijn (zie Pommer & Van Praag, 1978). Al met al voldoende redenen om de ontwikkeling van belevingsindicatoren als *aanvulling* op situationele indicatoren toe te juichen.

5.2.5. De normativiteit van indicatoren

Door velen worden maatschappelijke indicatoren van normatieve aard geacht. Nadere beschouwing van de betreffende passages leert dat ook hier de term 'normatief' in verschillende betekenissen wordt gebruikt (vgl. de appendix). In de eerste plaats in de zin 'richtinggevend voor hetgeen doelmatig is'. Vanzelfsprekend komt deze betekenis het meest voor bij de auteurs die aanvankelijk maatschappelijke indicatoren (van situationele aard) direct gekoppeld zagen aan maatschappelijke doelstellingen. De ontwikkeling van de indicator zou dan rechtstreeks aangeven of sprake is van voor- dan wel achteruitgang, of het 'beter' of 'slechter' gaat. Deze opvatting wordt in de loop der jaren steeds minder aangetroffen. De belangrijkste redenen daarvoor zijn waarschijnlijk het gebrek aan overeenstemming omtrent maatschappelijke doelstellingen en het ontbreken van valide theorieën op basis waarvan koppelingen kunnen worden gelegd tussen indicatoren en doelstellingen (vgl. Swanborn, 1974).

In de tweede plaats wordt 'normatief' opgevat als 'waardegeladen' (zie Van de Lustgraaf & Huigsloot, 1979, p. 66 en p. 77 e.v.). Deze indicatoren zouden dan onlosmakelijk verbonden zijn met de waarden van de opsteller. Van de Lustgraaf & Huigsloot (1979, p. 77) merken daarover op: 'De normativiteit van de sociale indicatoren ligt op de eerste plaats in het kiezen door iemand van bepaalde indicatoren uit tal van andere mogelijkheden' (zie bijv. ook Land, 1975a, p. 21). Nu kan uit de noodzaak tot een dergelijke aprioristische selectie zeker niet rechtstreeks geconcludeerd worden dat de geselecteerde indicatoren normatief zijn. Dergelijke selecties behoren – in Alberts terminologie (zie appendix, par. 3) – tot de basisbeslissingen voorafgaande aan de wetenschappelijke activiteit. Met andere woorden: de geselecteerde indicatoren zijn in principe waardegebonden maar niet noodzakelijkerwijs waardegeladen.¹³ De onderkenning van hun waardegebonden karakter wijst wel op de noodzaak te streven naar selectie vanuit de verschillende relevante waardencomplexen.

Ook de omstandigheid dat de relevantie van een indicator voor een

bepaald probleem nog door een subject moet worden geïnterpreteerd, maakt deze indicator op zich nog niet normatief (i.t.t. Van de Lustgraaf & Huigsloot, 1979, p. 78). De relevantie van een indicator zal tot uitdrukking komen in het gewicht dat een subject eraan toekent. Dit gewicht kan ook de waarde nul aannemen, indien het subject de indicator in het geheel niet relevant acht. Met andere woorden: niet de geselecteerde indicator is normatief, wel het eraan toegekende gewicht. Deze normativiteit ligt voornamelijk op het vlak van het *beleid* dat eventueel op basis van de indicatoren wordt gevoerd. Het is dan het gebruik dat van de indicator wordt gemaakt, dat aan de indicator een normatief karakter verleent (zo ook Swanborn, 1974, p. 69).

Zoals in de appendix is uiteengezet, is voor de vraag of indicatoren normatief zijn beslissend of daarmee een persoonlijk waarde-oordeel van de onderzoeker in een wetenschappelijke uitspraak verzeild raakt. Een dergelijk waarde-oordeel belemmert immers de empirische weerlegging van de betreffende uitspraak. Zodanige waarde-oordelen zijn o.i. niet 'onlosmakelijk' verbonden met maatschappelijke indicatoren. Wél kan worden opgemerkt, dat bij een aantal benaderingen van met name situationele indicatoren 'het zeer descriptief gerichte, theorieleze karakter van het werk opvallend' is (Swanborn, 1974, p. 71). Een dergelijk gebrek aan theoretische verankering bemoeilijkt zowel de interpretatie (vgl. Thierry, 1977) als de empirische toetsing van de betekenis van de indicator. Geconcludeerd moet derhalve worden dat voor de verdere wetenschappelijke ontwikkeling van dit gebied in het algemeen en voor het terugdringen van het waardegebonden (niet: waardegeladen) karakter van de indicatoren in het bijzonder de theoretische fundering van de voorgestelde indicatoren-systemen een eerste vereiste is. Het onderzoek met betrekking tot de belevingsindicatoren heeft hiervoor onmisbare bouwstenen geleverd.

5.2.6. De inhoud van maatschappelijke indicatorensystemen

In deze paragraaf zal de inhoud van enkele systemen van maatschappelijke indicatoren globaal worden gepresenteerd. Dit is noodzakelijk voor een beoordeling van de mate waarin deze systemen zich lenen voor toe-

13. Dat dit probleem zich ook kan voordoen bij de bepaling van belevingsindicatoren wordt door Smith e.a. (1969, p. 26) treffend geïllustreerd: indien men in een onderzoek betreffende de arbeidsbeleving maar voldoende vragen opneemt over de kleur van de muren, rolt deze 'factor' er in een factoranalyse vanzelf uit als determinant van de arbeidsbeleving wegens de hoge positieve correlaties tussen deze vragen en lage correlaties met andere vragen!

passing in het kader van onze probleemstelling: de informatieverstrekking door ondernemingen. Achtereenvolgens komt de globale opzet aan de orde van systemen van maatschappelijke indicatoren, zoals die zijn opgenomen in het Sociaal en Cultureel Rapport (SCP, 1978) en in het OECD Social Indicator Development Programme. Deze beide lijsten steunen grotendeels op 'face validity' en op de raadpleging van deskundigen. Vervolgens wordt enige aandacht besteed aan de resultaten van empirisch onderzoek. In de volgende paragraaf wordt dan gezien welke aansluiting bestaat met onze probleemstelling.

Sinds 1974 wordt in ons land een tweejaarlijks Sociaal en Cultureel Rapport uitgebracht door het Sociaal en Cultureel Planbureau. In het Sociaal en Cultureel Rapport 1978 wordt uitvoerig verslag gedaan van de in 1976 gestarte pogingen de welzijnssituatie te 'vangen' in een aantal indicatoren. Aan dit rapport is tabel 5.1. ontleend. Hierin staan de 13 indicatoren vermeld, die in het Sociaal en Cultureel Rapport 1976 werden gebruikt om gezamenlijk een indruk te geven van het 'algemeen welzijn'¹⁴ van de gehele bevolking. Voor de werkende bevolking werden toen 16 indicatoren gebruikt. Zoals de tabel aangeeft, waren deze indicatoren ingedeeld naar een zestal terreinen: wonen, gezondheid, consumptief vermogen, vrije tijd, onderwijs en arbeid. Op het derde terrein na ondergingen alle betreffende indicatorenreeksen in 1977 een uitbreiding. Tevens werd een drietal beleavingsindicatoren toegevoegd. Dit overeenkomstig de oorspronkelijke bedoeling op grond van suggesties, kritiek en nieuwe inzichten de keuze aan te passen of uit te breiden. Ook de huidige indicatorenkeuze en de gevolgde verwerkingsmethode zijn 'geenszins definitief. Het blijft een zaak die ter discussie staat...' (SCP, 1978, p. 173).

Ook de OECD heeft het algemeen welzijn ('social well-being') ingedeeld naar een aantal terreinen. Deze zijn achtereenvolgens (OECD, 1976, bijlage I): Health, Individual Development through Learning, Employment and Quality of Working Life, Time and Leisure, Command over Goods and Services, Physical Environment, Personal Safety and the Administration of Justice en Social Opportunity and Participation. Op deze gebieden zijn 24 'fundamental social concerns' aangegeven die dan weer ieder, waar

14. Met als tegenpool: algemene deprivatie. De in de tabel voorkomende gewichten werden bepaald met behulp van een principale componentenanalyse (zie bijlage 2, SCP, 1978). De gegevens werden verkregen uit de leefsituatie-onderzoeken 1974 en 1977. In het Sociaal en Cultureel Rapport 1980 is een behandeling van sociale indicatoren achterwege gebleven, aangezien nieuwe leefsituatiegegevens pas in 1981 voorzien werden. In het rapport over 1982 zal dit onderwerp opnieuw ter hand worden genomen (SCP, 1980, p. 9).

Tabel 5.1. Indicatoren en hun gewichten in het Sociaal en Cultureel Rapport 1978.

	Gewichten ¹ in 1974 (oorspronkelijk meetinstrument) en in 1977 (uitgebreid meetinstrument).			
	Werkenden		Totale populatie	
	1974	1977	1974	1977
<i>Wonen</i>				
1. huurder of eigenaar	17	12	14	10
2. bouwvorm-etage, aangebouwd eengezinshuis of vrijst. eengezinshuis	12	9	11	7
3. bouwtechnische toestand volgens enquêteur: slecht → goed	17	13	13	10
nieuw toegevoegd:				
4. woning, al dan niet centraal verwarmd	—	— 12	—	— 12
<i>Gezondheid</i>				
5. langdurige aandoeningen en gebreken: aantal	— 12	— 9	— 16	— 12
6. stress (V.O.E.G.-score): hoog → laag	12	13	14	12
7. wel of niet afgelopen 3 maanden ziek thuis geweest	6	6	5	2
nieuw toegevoegd:				
8. gezondheidstoestand vlg. oordeel respondent: goed → slecht	—	— 12	—	— 14
<i>Consumptief vermogen</i>				
9. inkomen huishouden: weinig → veel	24	14	23	16
10. bezit van duurzame goederen: aantal	16	11	21	14
11. bezit van een auto: niet → wel (geen nieuwe indicator toegevoegd)	18	10	20	14
<i>Vrije tijd</i>				
12. wel of geen sportbeoefening	— 10	— 6	— 18	— 12
13. vrijetijdsactiviteiten: veel → weinig	— 6	— 7	— 14	— 14
14. sociale isolatie: veel → weinig	13	10	9	6
nieuw toegevoegd:				
15. contact met buurtbewoners: veel → weinig	—	— 7	—	— 3
<i>Onderwijs</i>				
16. opleidingsniveau: hoog → laag	— 21	— 14	— 19	— 14
nieuw toegevoegd:				
17. het wel of niet volgen van een cursus voor een beroep, of hobby	—	— 5	—	— 7
<i>Arbeid</i>				
18. wel of niet verrichten van vuil werk	15	8	} n.v.t.	} n.v.t.
19. wel of niet werken in een lawaaiige omgeving	13	7		
20. het, naar eigen mening, hebben van ontlooiingsmogelijkheden in het werk	— 17	— 12		
nieuw toegevoegd:				
21. wel of niet verrichten van eentonig werk	—	11		
<i>Nieuw toegevoegd:</i>				
<i>Subjectieve indicatoren</i>				
22. tevredenheid met het leven	—	— 11	—	— 9
23. 'maatschappelijke alienatie'	—	14	—	11
24. vertrouwen in de medemens	—	— 11	—	— 8

¹ Langs statistische weg bepaald (factorscore-coëfficiënten).

Bron: Sociaal en Cultureel Rapport, 1978.

mogelijk en zinvol geacht, verdeeld zijn in 'subconcerns'. Zo omvat het terrein Employment and Quality of Working Life de volgende 3 'fundamental social concerns', waarvan de laatste twee zijn onderverdeeld naar zes resp. zeven 'subconcerns':

- C-1 The availability of gainful employment for those who desire it
- C-2 The quality of working life
- C-3 Individual satisfaction with the experience of working life.

Aan de selectie van de bijbehorende indicatoren wordt momenteel nog gewerkt. Zoals gezegd, vindt het werk binnen het OECD-project plaats op basis van de raadpleging van deskundigen. De geselecteerde indicatoren zullen deels van situationele aard zijn; deels zullen ook beleavingsindicatoren worden gehanteerd. Hoewel er vooruitgang is geboekt bij de specificatie van indicatoren voor de onderscheiden 'concerns', zijn er volgens de OECD nog 'significant gaps' (1977, p. 4). Zo zijn voor veld C-3 bijvoorbeeld nog in het geheel geen indicatoren aangewezen.

Kunnen dergelijke verzamelingen van indicatoren nu werkelijk een inzicht bieden in het 'algemeen welzijn' en het 'welzijn op deelterreinen'? Het empirisch onderzoek op dit gebied is de laatste jaren op gang gekomen. Uit de resultaten hiervan wordt op deze plaats alleen vermeld dat het zich laat aanzien dat het vrijwel onbeperkte aantal terreinen dat a priori geacht kan worden van belang te zijn voor het 'algemeen welzijn' in feite terug te brengen is tot een beperkt en hanteerbaar aantal.¹⁵ Tevens verklaren verzamelingen van indicatoren vaak in vrij grote mate de variantie op deelterreinen van het welzijn, zoals de arbeidssatisfactie (zie bijv. Portugal, 1976, p. 28). Hoewel tussen de verschillende benaderingen vaak weinig aansluiting bestaat, kunnen deze eerste resultaten zonder meer bemoedigend worden genoemd.

Kunnen deze algemene verzamelingen van maatschappelijke indicatoren nu ook toegepast worden op ondernemingsniveau? Meer specifiek: kunnen deze systemen van indicatoren dienst doen als kader voor de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen? Het antwoord op deze vraag moet o.i. vooralsnog grotendeels negatief zijn. In de eerste plaats zijn deze systemen nog te voorlopig van opzet, zoals ook door bijv. het SCP en de OECD zelf aangegeven. Er kan zeker niet gesproken worden van uitgewerkte systemen op (inter)nationaal niveau, waarvan slechts nog de toepasbaarheid op lagere niveaus vastgesteld zou behoeven te worden.

15. Zie o.m. Andrews (1974), Andrews & Withey (1976) en Zanders (1977).

In de tweede plaats zijn deze verzamelingen nog te algemeen van aard. Hiermee wordt niet zozeer bedoeld op de geringe relevantie van sommige deelgebieden voor een beoordeling van de ondernemingsbijdrage aan de maatschappelijke welvaart, maar veeleer op de geringe gedetailleerdheid van de deelgebieden die wel relevant zijn voor een dergelijke beoordeling. Gevreesd moet dan worden dat toepassing van deze systemen zonder meer niet zou leiden tot een bijzonder informatieve berichtgeving over deze deelgebieden. Op de functies die dergelijke verzamelingen van maatschappelijke indicatoren wél kunnen vervullen in het kader van de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen, komen wij in 5.5.4. terug.

5.2.7. Een toespitsing op arbeidsindicatoren

Uit de globale schets van de inhoud van maatschappelijke indicatorenverzamelingen op nationaal en internationaal niveau (zie 5.2.6.) kwam naar voren dat deze verzamelingen (nog) niet zeer toepasbaar lijken op ondernemingsniveau. Enerzijds hebben deze nog te zeer een voorlopig karakter; anderzijds zijn zij ook (nog) te zeer van algemene aard om in deze vorm van dienst te kunnen zijn op lagere niveaus. Uit het voorgaande is hopelijk evenzeer duidelijk geworden dat bij een voortgezette ontwikkeling en – vooral – theoretische verankering van maatschappelijke indicatoren een analysekader zou kunnen worden verkregen dat zich evenzeer leent voor toepassing op meso- en microniveau. De functies die met behulp van maatschappelijke indicatoren worden nagestreefd, zijn immers goeddeels parallel aan die welke ook op lagere niveaus de pogingen tot verbreding van de economische aspectbenadering sturen. Voor een bespreking van de betekenis die een dergelijke analyse zou hebben, wordt verwezen naar 5.5.4.

In het voorgaande is zo nu en dan al terloops vermeld dat niet alleen op het gebied van het 'algemene welzijn' naar indicatoren wordt gezocht, maar ook op deelterreinen. Eén van deze deelterreinen betreft de arbeid. Op dit gebied is de laatste jaren bijzonder veel onderzoek verricht. In het vervolg van deze studie willen wij ons op dit specifieke terrein van de arbeidsindicatoren richten. Hieraan liggen een viertal overwegingen ten grondslag. Ten eerste lijken de arbeidsindicatoren – in tegenstelling tot de gehele verzamelingen van maatschappelijke indicatoren – bij voorbaat voldoende specifiek om op ondernemingsniveau te kunnen worden toegepast. Seashore (1974, p. 136) is van mening dat 'the monitoring of the

quality of employment is likely to be advanced rather more quickly than effective monitoring in some other areas. The technology appears to be within our reach, although not yet within our firm grasp'. Als onderzoekstrategie ter ontwikkeling van het arbeidsgedeelte van maatschappelijke indicatorensystemen wordt veelal juist experimentering op betrekkelijk kleine schaal, bijvoorbeeld op organisationeel niveau, voorgesteld (Barbash, 1976, pp. 23-24; Portigal, 1976, p. 38).

Ten tweede is in ons land, evenals in de rest van Europa, de arbeidsoriëntatie in de maatschappelijke berichtgeving vrij sterk. De uitbreiding die in de praktijk aan de ondernemingsverslaggeving is gegeven, heeft zich vrijwel uitsluitend gericht op de werknemers als groepering deelgenoten. In vergelijking tot bijv. de ontwikkeling in de Verenigde Staten van Amerika is hier dan ook eerder sprake van sociale verslaggeving dan van maatschappelijke verslaggeving (Schreuder, 1980, p. 221). Aan deze afwijkende oriëntaties lijken dieperliggende sociaal-culturele verschillen ten grondslag te liggen (vgl. Schreuder, 1978, pp. 40-41).

Ten derde bestaat nauwelijks aansluiting tussen de literatuur omtrent de sociale en maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen en die omtrent arbeidsindicatoren. Wanneer in de literatuur omtrent arbeidsindicatoren aandacht wordt besteed aan de verslaggeving, is dat veelal op macroniveau (bijv. Biderman & Drury, 1976). Wanneer in de literatuur omtrent de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen gebruik wordt gemaakt van arbeidsindicatoren, blijft de theoretische grondslag van de geselecteerde indicatoren veelal onduidelijk (zie bijv. AICPA, 1977, pp. 101-119).¹⁶

Ten slotte kan worden opgemerkt dat de verslagplichten van Nederlandse ondernemingen op het terrein van de arbeid de laatste jaren vrij sterk zijn toegenomen. Te denken valt bijv. aan CAO-verplichtingen tot het uitbrengen van een sociaal verslag; aan de wijziging van de Wet op de Ondernemingsraden in 1979; aan de instelling van gemeentelijke regelingen inzake een sociaal vestigingsstatuut in Delfzijl, Rotterdam en Utrecht; en aan de Arbeidsomstandighedenwet.¹⁷ Uit hoofde van de laatstgenoemde wet dient de werkgever (in nog nader aan te wijzen categorieën van organisaties) een jaarverslag op te maken met betrekking tot de veiligheid, de bescherming van de gezondheid en de maatregelen ter bevordering van

16. Een gunstige uitzondering vormen Gröjer & Stark (1978, pp. 215-244) die zich expliciet baseren op een verzameling arbeidsindicatoren, zoals ontwikkeld door Gardell.

17. Nadere beschouwingen omtrent de verslagverplichtingen die voortkomen uit deze regelingen, geeft Van Aerde (1980).

het *welzijn* van de werknemers. De wet somt een achttal onderwerpen op, waarover ten minste moet worden gerapporteerd. Hoe een dergelijk verslag er echter in concreto uit moet gaan zien, wordt aan de ontwikkeling in de praktijk overgelaten. Ook op de vraag naar de verhouding tussen dit verslag, het verslag aan de OR uit hoofde van de Wet op de Ondernemingsraden (artikel 31b, lid 1) en het sociaal jaarverslag zal de praktijk een antwoord moeten vinden (zie hiervoor verder 5.4.4.). Indien dan tevens in aanmerking wordt genomen dat omtrent het functioneren van de laatstgenoemde verslagen bepaald niet allerwegen gunstig wordt geoordeeld, is er voldoende reden om aandacht te schenken aan de mogelijkheden met behulp van indicatoren de berichtgeving omtrent arbeid in te richten.

In het volgende zal onze probleemstelling derhalve worden toegespitst op de *sociale berichtgeving*. Daaronder wordt verstaan: de informatieverstrekking door een onderneming, primair aan haar werknemers, omtrent de door de werknemers relevant geachte effecten van het verrichten van arbeid in de onderneming. De sociale berichtgeving omvat derhalve het 'arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen'; deze omschrijvingen zullen door ons als synoniemen worden gehanteerd.¹⁸ Op de verhouding tussen deze toegespitste probleemstelling en onze eerdere problematiek zal in de volgende paragraaf worden ingegaan. Hier moet nog worden opgemerkt dat in het volgende vooral zal worden nagegaan of met behulp van arbeidsindicatoren periodiek een sociaal 'totaalplaatje' kan worden geschetst. Op onderdelen van het sociaal terrein zal ongetwijfeld met uiteenlopende frequentie een veelheid van berichtgevingsvormen worden gehanteerd (vgl. Van Hoorn & Dekker, 1979, p. 79). Ons gaat het er echter vooral om te onderzoeken in hoeverre met behulp van arbeidsindicatoren van tijd tot tijd het gehele sociale terrein in kaart kan worden gebracht. De tussentijdse berichtgeving omtrent onderdelen kan dan in dit totale kader een plaats vinden.

5.3. ARBEIDSINDICATOREN

5.3.1. Arbeidsindicatoren in het kader van onze probleemstelling

Om de redenen die in de voorgaande paragraaf zijn uiteengezet, zullen wij deze studie toespitsen op de vraag of aan het arbeidsgedeelte van de

18. De term 'sociale verslaggeving' zal worden gereserveerd voor de huidige praktijk van de in Nederland uitgebrachte sociale jaarverslagen. Zie ook noot 2 van hoofdstuk 4.

maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen gestalte kan worden gegeven met gebruikmaking van indicatoren. Deze vraag is dus duidelijk *toepassingsgericht*: niet de theoretische uitdieping van arbeidsindicatoren staat voorop, maar hun relevantie en toepasbaarheid in het kader van de maatschappelijke berichtgeving. Voordat op de gestelde vraag wordt ingegaan, is het goed de verhouding tussen deze toegespitste probleemstelling en de bredere problematiek die in het voorgaande is besproken, aan te geven.

Onder de *maatschappelijke berichtgeving* van ondernemingen wordt in deze studie verstaan: de informatieverstrekking door een onderneming aan haar deelgenoten omtrent de door deze deelgenoten relevant geachte effecten van de ondernemingsactiviteiten (zie par. 4.8.). Daarbij werd voortgebouwd op het in 4.2. ingenomen standpunt dat een onderneming die maatschappelijke verantwoordelijkheid in de door ons aangegeven zin aanvaardt, haar deelgenoten in staat zal moeten stellen zich een oordeel te vormen over de effecten die uitgaan van het ondernemingsgebeuren, en over de beslissingen die op grond daarvan worden genomen. Hoewel de maatschappelijke berichtgeving ook de financiële informatieverstrekking omvat, hebben wij ons vooral gericht op de niet in financiële grootheden tot uitdrukking komende effecten die in de bredere informatiestroom van een onderneming die onze opvatting van maatschappelijke verantwoordelijkheid onderschrijft, opgenomen zullen worden (par. 5.1.). Dergelijke effecten worden in de economische theorie aangeduid als 'externe effecten'. Deze term wordt door Hennipman (1968, p. 250) gedefinieerd als '... de buiten de markt om werkende positieve of negatieve invloed, die als een nevengevolg van economische handelingen uitgaat op de produktievoorwaarden of het bevredigingspeil van andere huishoudingen' (par. 3.1.). Wij kwamen in par. 4.6. tot de conclusie dat integrale, financiële modellen zich in het algemeen nog niet lenen tot incorporatie van dergelijke effecten in de berichtgeving door ondernemingen. In 5.2.6. werd daaraan toegevoegd dat ook de voorgestelde systemen van maatschappelijke indicatoren vooralsnog te voorlopig en te algemeen van aard zijn om op ondernemingsniveau te worden toegepast.

De vraag die nu centraal staat, is of althans op het specifieke deelterrein van de arbeid een indicatorenbenadering van de maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen vruchtbaar kan zijn. Op grond van de inhoud van de aanzetten tot verbreding van de verslaggeving in de praktijk alsmede de aandacht van regelgevende instanties voor dit terrein (zie 5.2.7.) mag de arbeid wel als het primaire aandachtsveld voor de uitbrei-

ding van deze berichtgeving in ons cultuurgebied gelden. Wanneer op dit deelterrein de maatschappelijke berichtgeving met behulp van indicatoren zou kunnen worden verwezenlijkt, zou al een belangrijk gedeelte van deze berichtgeving tot stand kunnen komen. Tevens zou hiervan een voorbeeldwerking kunnen uitgaan bij het eventueel verder uitbouwen van de maatschappelijke berichtgeving. Aan het slot van dit hoofdstuk wordt een dergelijk perspectief geschetst.

Een specifiek punt wat de aansluiting betreft tussen arbeidsindicatoren en onze eerdere problematiek betreft de vraag of de effecten samenhangend met arbeid wel als *externe* effecten kunnen worden beschouwd. Wanneer in bedrijfseconomische geschriften een onderscheid wordt gemaakt naar soorten deelgenoten, worden de werknemers immers veelal tot de *interne* deelgenoten gerekend. Hieraan ligt dan meestentijds een juridische definitie van de grenzen van de onderneming ten grondslag (March & Simon, 1958, pp. 89-90). Hierover kan in de eerste plaats worden opgemerkt dat ons (graduele) onderscheid tussen interne en externe deelgenoten getrokken is langs de lijn van de deelname aan de besluitvorming (zie paragrafen 2.8. en 4.2.). Alleen de besluitvormingsgroep kan de eigen waarderungen van de ondernemingsactiviteiten inbrengen in het besluitvormingsproces. Naarmate de andere deelgenoten verder van dit proces af staan, worden de kenmerken van het actieve deelnemen geringer en die van het passieve deelhebben sterker.¹⁹ Daarmee vervalt ook gaandeweg de mogelijkheid tot beïnvloeding van de beslissingen die tot de (externe) effecten leiden. In de tweede plaats kunnen ook in het kader van de arbeid buiten de markt om effecten optreden, die rechtstreeks ingrijpen in het bevredigingsniveau van de werknemers. Voor de vaststelling van externe effecten is niet van belang of de betrokkenen uit anderen hoofde marktpartijen zijn. Voor zover een effect wordt gecompenseerd, verkrijgt het een financieel karakter. Het blijft echter opgenomen in de maatschappelijke berichtgeving die immers ook de financiële effecten omvat.

Het is wellicht aardig in dit verband nog even stil te staan bij de 'Economics of Welfare' van Pigou, waarin op een aantal plaatsen al wordt gewezen op de welvaartseffecten die samenhangen met het verrichten van arbeid. Zo wijst hij direct na zijn afbakening van het begrip 'economic welfare' op 'the possibility of conflict between the effects of economic

19. Zie voor een analyse van de onvolkomenheden van de indirecte en symbolische deelname door deelgenoten aan het besluitvormingsproces, ook in het kader van de problematiek der externe effecten, Kirsch (1974) en Picot (1977).

causes upon economic welfare and upon welfare in general ...' (p. 14).²⁰ De mogelijke afwijkingen rubriceert hij in twee groepen, nl. de wijze waarop inkomen wordt verdiend en de wijze waarop inkomen wordt besteed. Onder de eerste groep bespreekt hij hoe '... the surroundings of work react upon the quality of life' (p. 14). Hier komen onderwerpen aan de orde als de ethische invloed van bepaalde beroepen, onafhankelijke versus ondergeschikte posities, monotone herhalingsarbeid etc. Ook bespreekt hij de intermenselijke verhoudingen die voortkomen uit de industriële arbeid, en zelfs komt de democratisering van het bedrijfsleven aan de orde: 'Changes in industrial organisation that tend to give greater control over their own lives to workpeople ... might increase welfare as a whole, even though they were to leave unchanged, or actually to damage, economic welfare' (p. 17).

Ook wanneer Pigou later de analyse heeft beperkt tot afwijkingen tussen het marginaal sociaal en privaat produkt, komen arbeidseffecten naar voren. In een, althans onder bedrijfseconomen, weinig bekende passage bespreekt hij de managementtheorie die bekend staat als 'scientific management' (pp. 210-212). Het is voor hem evident dat toepassing van de hieraan ontleende inzichten grote directe voordelen kan opleveren. Hij waarschuwt echter voor de gevolgen op langere termijn van het gedetailleerd voorschrijven van de arbeidstaak. In de eerste plaats lijkt het hem niet juist te veronderstellen dat er maar één juiste werkmethode zou zijn, onafhankelijk van de psychische en fysieke kwaliteiten van het individu. Verder ziet hij als ernstig gevaar dat '... the *general* initiative and independent activity of workpeople may be injured by their complete subordination to the detailed control of functional foremen ...'. Indien de bekwaamheid tot het nemen van initiatief zou afnemen, zou het marginaal sociaal produkt van investeringen in de ontwikkeling en toepassing van scientific management onder het marginaal privaat produkt komen te liggen ten

20. 'The only aspects of conscious life which can, as a rule, be brought into relation with a money measure, and which, therefore, fall within economic welfare, are a certain limited group of *satisfactions* and *dissatisfactions*. But conscious life is a complex of many elements, and includes, not only these satisfactions and dissatisfactions, but also other satisfactions and dissatisfactions, and, along with them, cognitions, emotions and desires' (Pigou, p. 14). In Goudzwaards (1970, p. 50) omschrijving zullen externe effecten in de Paretiaanse variant meegenomen moeten worden 'wanneer en voorzover zij als economische effecten blijken van invloed te zijn op de individuele, momentane bevrediging uit arbeid en uit op de markt verhandelbare goederen en diensten'. Deze aanduidingen wijzen al in de richting van de arbeids-satisfactie die in de volgende paragrafen aan de orde komt.

detrimente van '...the national dividend – not to speak of the more general interest of society ...' (p. 212).

In het volgende zal worden ingegaan op de indeling en analyse van arbeidsindicatoren. Er zal dan worden betoogd dat één van de hierin te onderscheiden typen arbeidsindicatoren – nl. de belevingsindicatoren betreffende de arbeidsvoldoening – opgevat kan worden als een benadering van de welvaartsbijdrage van arbeid voor de werknemer. In dergelijke indicatoren kunnen allerlei aspecten van het werk, die door de werknemer zelf relevant worden geacht, tot uitdrukking komen. Zij kunnen derhalve uitstekend worden geïnterpreteerd vanuit het formele, subjectieve welvaartsbegrip. Aangezien zij meer omvatten dan alleen de in geld meetbare effecten, kunnen zij bijdragen aan het opvullen van de hiaten tussen Pigous begrippen 'economic welfare' en 'total welfare'. Het is dan aardig om te zien dat ook enkele door Pigou zelf reeds genoemde aspecten van het werk in de onderzoekresultaten betreffende deze indicatoren opduiken.

5.3.2. Arbeidssatisfactie als uitgangspunt

Als aanzet tot de bespreking van arbeidsindicatoren kan worden teruggegrepen op het in 5.2.4. toegelichte onderscheid tussen situationele en belevingsindicatoren. De situationele indicatoren verwijzen naar bepaalde situaties, terwijl de belevingsindicatoren de beleving van deze situaties door een subject aangeven. In het kader van onze probleemstelling zijn primair de laatstgenoemde indicatoren van belang. Dit kan als volgt worden geadstrueerd. In hoofdstuk 2 omschreven wij de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen als de verantwoordelijkheid om alle effecten die samenhangen met de ondernemingsbeslissingen in de besluitvorming te betrekken. Opgemerkt werd dat dit een pleidooi vormde voor de opname in de besluitvorming van alle relevante waarderingen door de deelgenoten. In vervolg hierop is in paragraaf 4.2. geconcludeerd dat de onderneming dan in haar interne informatieverstrekking de door haar deelgenoten relevant geachte effecten alsmede de waardering daarvan moet betrekken. In haar externe informatieverstrekking zou de onderneming haar deelgenoten in staat moeten stellen zich een oordeel te vormen over de effecten die uitgaan van het ondernemingsgebeuren, en over de beslissingen die op grond daarvan worden genomen. Indien in de besluitvorming van de onderneming rekening wordt gehouden met de waarderingen door de deelgenoten, en de externe informatieverstrekking een inzicht moet verschaffen in deze besluitvorming, kan er niet aan

worden ontkomen informatie over deze waarderingen te verschaffen. Wellicht, en zelfs waarschijnlijk, spelen meer overwegingen een rol in de besluitvorming. Vandaar dat in bovenstaande omschrijving van de externe informatieverstrekking twee niveaus besloten liggen: in de eerste plaats de informatie omtrent de effecten op zich; in de tweede plaats de informatie omtrent de besluitvorming. Het eerste kan worden gezien als een afbakening van het verantwoordelijkheidsgebied. Deze effecten worden door de deelgenoten relevant geacht en op een bepaalde wijze gewaardeerd. Het tweede betreft de beleidsruimte van de besluitvormingsgroep, die op grond van de genoemde en andere overwegingen een bepaald beleidsalternatief kan kiezen. In 5.5.4. wordt op deze twee niveaus teruggekomen.

In aansluiting op het voorgaande werd in paragraaf 4.8. de maatschappelijke berichtgeving zodanig omschreven dat deze de door de deelgenoten relevant geachte effecten van ondernemingsactiviteiten betreft. In 5.2.7. werd de sociale berichtgeving dienovereenkomstig omschreven als de informatieverstrekking door een onderneming, primair aan haar werknemers, omtrent de door de werknemers relevant geachte effecten van het verrichten van arbeid in de onderneming. Daarbij dienen ook de externe effecten, die buiten de markt om inwerken op het bevredigingspeil van de werknemers, in aanmerking te worden genomen. Vanuit de geschetste optiek moet derhalve bij het ontwerp van het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving de beleving van de arbeid door de werknemers het uitgangspunt vormen.²¹ Welvaartstheoretisch geïnterpreteerd (zie 5.2.3.) gaat het dan om de vraag of indicatoren kunnen worden gevonden voor de bijdrage van arbeid aan de welvaart van werknemers, zoals beoordeeld door de werknemers zelf. Deze indicatoren dienen dan volgens de hierboven weergegeven beschouwingen te worden opgevat als hulpmiddelen waarmee het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming betreffende de arbeid kan worden afgepaald. De welvaartsbijdrage van arbeid wordt gewoonlijk aangeduid met de term '*arbeidssatisfactie*' of '*arbeidsvoldoening*'. Naar de arbeidssatisfactie is vrij veel onderzoek verricht. Kunnen aan de resultaten hiervan indicatoren worden ontleend ten behoeve van de sociale berichtgeving door ondernemingen?

Aan het verrichte onderzoek liggen uiteenlopende theoretische funderingen ten grondslag. Wegens het toepassingsgerichte karakter van onze

21. Op arbeidsindicatoren, zoals gezien vanuit ander perspectief dan dat van de werknemers zelf, wordt in 5.3.7. ingegaan.

vraagstelling volstaan wij hiervoor met een verwijzing naar de reeds omvangrijke overzichtsliteratuur.²² Voor ons doel is het voldoende kennis te nemen van de resultaten van het onderzoek. Daarbij gaat het er vooral om: a. of arbeidssatisfactie op ondernemingsniveau voldoende operationeel is te definiëren en te meten; en zo ja, of b. daarmee aan het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen op zinvolle wijze gestalte kan worden gegeven. Aan deze vragen zijn de volgende paragrafen gewijd.

5.3.3. Het onderzoek naar de arbeidssatisfactie

Volgens Dunham & Smith (1979, p. 1) is het onderzoek naar de arbeidssatisfactie aanvankelijk geïnspireerd geweest door de gedachte dat er een verband zou bestaan tussen arbeidssatisfactie en produktiviteit.²³ De veronderstelling dat de produktiviteit van tevreden werknemers hoger zou liggen dan die van ontevreden werknemers werd op het eerste gezicht plausibel geacht. Achter de belangstelling voor arbeidssatisfactie lag de wens tot het realiseren van produktiviteitsstijgingen (Vroom, 1964, p. 181). Uit het verrichte onderzoek kwam echter naar voren dat de relatie tussen arbeidssatisfactie en produktiviteit bepaald niet zo simpel lag. De correlatiecoëfficiënten die als maatstaf voor deze relatie werden berekend, varieerden aanzienlijk en namen in ettelijke gevallen zelfs negatieve waarden aan (zie Herzberg e.a., 1957, pp. 99-101; en Vroom, 1964, pp. 181-186). Voor de meest gevonden lage, positieve waarden kunnen goede theoretische gronden worden aangevoerd (zie bijv. Lawler, 1973, pp. 82-85; en Greene & Craft, 1979), terwijl ook kan worden opgemerkt dat werknemers uiteenlopende mogelijkheden zullen hebben om de produktiviteit te beïnvloeden (Herman, 1973).

Ook met andere gedragseffecten is de arbeidssatisfactie in verband gebracht.²⁴ Zo werd in het algemeen het verwachte negatieve verband gevonden tussen arbeidssatisfactie en verloop. Het verband tussen arbeidssatisfactie en absentisme is moeilijker vast te stellen, wegens de vele verschillende vormen van mogelijk absentisme. Zeker bij de studies die zich zo

22. Zie voor dergelijke overzichten bijv. Herzberg e.a. (1957), Vroom (1964), Berting & De Sitter (1971), Locke (1976) en Dunham & Smith (1979).

23. Ydo (1947, deel I) vermeldt echter enige vroege studies die anderszins geïnspireerd lijken te zijn geweest. Volgens Locke (1976, p. 1330) kwam de gedachte van een verband tussen arbeidssatisfactie en gedrag voort uit de Hawthorne-studies.

24. Zie voor overzichten van dit onderzoek bijv. Herzberg e.a. (1957), Vroom (1964) en Dunham & Smith (1979).

veel mogelijk concentreerden op het vrijwillig absenteïsme, kon echter meestentijds een negatief verband met arbeidssatisfactie worden vastgesteld. De relatie tussen arbeidssatisfactie en andere mogelijke effecten – zoals vakbondslidmaatschap (zie Dunham & Smith, 1979, pp. 51-52), ongevallen (zie Vroom, 1964, pp. 180-181), klachten, het inzenden van ideeën e.d. – is veel onduidelijker, vaak ook mede als gevolg van de schaarste aan verricht onderzoek op deze gebieden (zie Locke, 1976, pp. 1328-1334).

In het hierboven omschreven onderzoek fungeert de arbeidssatisfactie als onafhankelijke variabele en wordt het mogelijke effect op relevant gedrag onderzocht. Daarnaast kunnen nog twee andere redenen worden genoemd, waarom satisfactie-onderzoek zinvol kan zijn (Drenth e.a., 1970, pp. 570-571). In de eerste plaats kan men de arbeidssatisfactie zien als een op zichzelf staande waarde, en het bevorderen hiervan als een in zichzelf zinrijk doel. De opvatting dat tevredenheid met het werk en met de werkomstandigheden niet alleen beschouwd kan worden als middel tot een ander doel, maar als doel op zichzelf, heeft gaandeweg veld gewonnen. In de tweede plaats kan de arbeidssatisfactie ook gezien worden als de afhankelijke variabele in relatie-onderzoek. Men stelt zich dan de vraag welke invloed op de satisfactie uitgaat van variabelen als de beloning, de supervisie, de promotiekansen e.d., maar ook persoonlijkheidskenmerken, sociale herkomst etc. Op basis van een inzicht hieromtrent bestaat dan bijv. de mogelijkheid tot beïnvloeding van de tevredenheid van de werknemers met het werk door het nemen van hierop afgestemde maatregelen.

Aangezien wij geïnteresseerd zijn in (de mogelijkheden tot informatie-verstrekking omtrent) de effecten die van arbeid uitgaan op het bevredigingspeil van werknemers, sluit vooral de laatstgenoemde oriëntatie in het onderzoek nauw aan op ons doel. In het kader van ons onderwerp gaat het dan niet om *alle* factoren die op dit bevredigingspeil van invloed kunnen zijn, maar slechts om de factoren die behoren tot het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming (zie par. 4.8.). Een factor als de sociale herkomst van een werknemer kan weliswaar op de ondervonden arbeidssatisfactie van invloed zijn (vgl. Berting & De Sitter, 1971, pp. 127-130), maar valt uiteraard buiten het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming. Het overgrote deel van het onderzoek binnen de laatstgenoemde oriëntatie heeft zich echter beziggehouden met de vraag welke *facetten van het werk* van invloed zijn op de arbeidssatisfactie. Dit onderzoek is voor ons onderwerp rechtstreeks relevant.

In aansluiting op het voorgaande is het onderscheid van belang tussen algemene arbeidssatisfactie en deelsatisfacties met betrekking tot facetten van het werk.²⁵ Met de term 'algemene arbeidssatisfactie' wordt de tevredenheid met het werk als geheel aangeduid. Als gevolg van de resultaten van het laatstgenoemde type onderzoek wordt deze algemene arbeidssatisfactie gewoonlijk als multi-dimensionaal opgevat. Zo kan de algemene arbeidssatisfactie opgebouwd worden gedacht uit meerdere componenten (dimensies) die ieder de tevredenheid met een bepaald facet van het werk representeren. Ook ten aanzien van deze onderscheiden facetten kan de tevredenheid worden onderzocht; men verkrijgt dan deelsatisfactiescores. De algemene tevredenheid met het werk kan nu:

- a. rechtstreeks worden bepaald, door bijvoorbeeld aan werknemers de vraag voor te leggen 'hoe tevreden bent u met uw werk?' of 'zou u hetzelfde werk weer nemen, als u geheel vrij zou zijn te kiezen?'. Aan de respondent wordt dan overgelaten, bewust of onbewust, de relevante facetten van het werk te selecteren, de deelsatisfacties te bepalen en deze tot één algemene tevredenheidsmaat te combineren;²⁶
- b. indirect worden bepaald door deze op te bouwen uit deelsatisfactiescores. Daarbij kunnen de door de respondent in aanmerking te nemen facetten van het werk tevoren geheel zijn gespecificeerd.

Is de respondent geheel vrij in zijn keuze en waardering van facetten van het werk, dan resulteert een zgn. 'facet-free job satisfaction'. Zijn de facetten echter tevoren vastgelegd, dan wordt een 'facet-specific job satisfaction' verkregen. Welk type operationalisering van arbeidssatisfactie wordt gekozen, hangt af van het doel van het onderzoek. Robinson e.a. (1974, p. 100) merken daarover terecht op: 'If the examination of total scores is as far as the researcher wishes to pursue analysis of his data, he might be better advised to use the single item index instead of wasting respondent's time and his own effort to compile scores on a lengthier instrument. If, on the other hand, he wants to examine various facets of job satisfaction, he should use a longer instrument'. Ook indien de aandacht is gericht op de verschillende effecten die van arbeid kunnen uitgaan op het bevredigings-

25. Bij de diverse te bespreken auteurs wordt afwisselend gesproken van 'de facetten van het werk' en 'de facetten van de arbeidssatisfactie' (zie de hiernavolgende omschrijvingen). Wij gebruiken alleen de eerste term en spreken in het laatste geval van 'deelsatisfacties' of van 'dimensies' dan wel 'componenten' van de arbeidssatisfactie.

26. Daarbij blijkt de bewoording van de vraag van groot belang voor de verkregen antwoorden, reden voor Quinn e.a. (1971, 1974, 1979) meerdere van dergelijke vragen te combineren.

niveau van werknemers, ligt de laatstgenoemde onderzoekopzet eerder voor de hand.

Het hiervoor aangeduide onderscheid tussen algemene arbeidssatisfactie en deelsatisfacties werkt door in de voorgestelde *definities* van arbeidssatisfactie. Smith e.a. (1969, p. 6) leggen bijv. sterke nadruk op de facetten van het werk: 'Job satisfactions are feelings or affective responses to facets of the situation'. Deze gevoelens komen dan voort uit het spanningsveld tussen hetgeen van het werk wordt verwacht en hetgeen de respondent ervaart werkelijk te verkrijgen (zo ook Locke, 1969, p. 316).²⁷ De deelsatisfacties bepalen gezamenlijk de algemene arbeidssatisfactie: 'The term general job satisfaction is used to describe the individual's overall affective reaction to the set of work and work environment factors; it is a function of all of the facets of satisfaction' (Dunham & Smith, 1979, p. 8). In de volgende paragraaf wordt geïnventariseerd welke facetten van het werk uit het onderzoek naar voren komen als relevant voor de algemene arbeidssatisfactie.

5.3.4. Relevante facetten van het werk

Het onderzoek naar de factoren die de arbeidssatisfactie bepalen, is zowel op *exploratieve* als op *toetsende* wijze verricht. In het eerste geval wordt het onderzoekerterrein zoveel als mogelijk 'blanco' tegemoet getreden. Idealiter is de onderzoekopzet dan zodanig gekozen dat de potentieel relevante factoren niet a priori zijn geselecteerd, maar als het ware in de loop van het onderzoek 'boven komen drijven'. Toetsend onderzoek daarentegen gaat uit van een veronderstelling omtrent het bestaan van een samenhang tussen één of meer factoren en de algemene arbeidssatisfactie. De vraagstelling is dan of de veronderstelde samenhang inderdaad aanwezig is en zo ja, welke aard en sterkte deze heeft. Deze beide typen onderzoek kunnen worden beschouwd als elkaar aanvullend.²⁸ Op grond van

27. Vooral op het terrein van de verklaring van hetgeen van het werk wordt verwacht, is sprake van een grote theoretische verscheidenheid. Zie voor een beknopte oriëntatie Dunham & Smith (1979, hoofdstuk 2) en uitgebreider bijv. Berting & De Sitter (1971) of Locke (1976).

28. Berting & De Sitter (1971, p. 105) spreken op grond van het besproken methodologische verschil in het eerste geval van 'dimensies' van de arbeidsvoldoening en in het tweede van 'determinanten'. Ons inziens vormt dit geen aanleiding voor de *onderzoekresultaten* verschillende termen te gebruiken. 'Dimensies' lijkt te verwijzen naar de constituerende elementen van de arbeidsvoldoening en 'determinanten' naar de bepalende factoren, een onderscheid dat door Berting & De Sitter niet is beoogd. Wij gebruiken deze termen wel in deze zin (zie ook noot 25 van dit hoofdstuk).

exploratief onderzoek kunnen hypothesen worden opgesteld, die in toetsend onderzoek kunnen worden beproefd. Anderzijds kunnen met voortgezette exploratieve studies de volledigheid en de actualiteit van het verkregen inzicht worden onderzocht.

Vele studies van beiderlei type zijn op dit terrein verricht en vele overzichten van de resultaten daarvan zijn reeds verschenen (zie bijv. Herzberg e.a., 1957; Vroom, 1964; Berting & De Sitter, 1971; en Kahn, 1972). Daaruit komt een vrij homogeen beeld van 'algemeen aanvaarde determinanten van de arbeidsvoldoening' naar voren. Aan het slot van deze paragraaf zullen wij trachten te inventariseren welke determinanten daarin zijn begrepen. Eerst zal een tweetal typen exploratief onderzoek worden besproken om te zien op welke wijze bouwstenen voor dit algemene beeld zijn aangedragen. Waar mogelijk, zal ook kort op de toetsing worden ingegaan. Eerst komt Herzbergs bekende studie uit 1959 aan de orde; daarna enige factoranalytische onderzoeken.

In de studie van Herzberg en zijn medewerkers is een onderzoeksmethode gekozen, die de respondenten – 203 'accountants' en 'engineers' – zoveel mogelijk vrijliet om de determinanten van hun arbeidssatisfactie aan te geven (Herzberg e.a., 1959, p. 15). Volgens deze 'critical incidents' methode diende iedere ondervraagde allereerst specifieke momenten te kiezen, waarop hij uitzonderlijk positieve of negatieve gevoelens had gehad omtrent zijn werk. Vervolgens werd dan doorgevraagd over de aard en duur van deze gevoelens en de effecten daarvan op het werk en het persoonlijk leven. De intensiteit van de gevoelens moest worden aangegeven op een 21-puntsschaal. Op basis van de resultaten van eerder literatuuronderzoek (Herzberg e.a., 1957) werd het van belang geacht de respondenten afwisselend te vragen naar positieve en negatieve 'critical incidents'. Men vermoedde namelijk dat er verschillen zouden kunnen bestaan tussen de factoren die primair tot positieve resp. primair tot negatieve gevoelens zouden kunnen leiden (Herzberg e.a., 1959, p. 7).

Het bleek nu dat de positieve gevoelens vrijwel uitsluitend werden veroorzaakt door factoren die te maken hebben met het werk zelf (de 'content'), terwijl de negatieve gevoelens hoofdzakelijk werden verklaard door factoren die met de 'context' van het werk samenhangen. Ofschoon zij inzien dat hun resultaten dat niet geheel wettigen (Herzberg e.a., 1959, p. 112), postuleren Herzberg c.s. nu het bestaan van twee aparte behoeften-dimensies. Hun 'two-factor'-theorie houdt in dat de variabelen die leiden tot satisfactie fundamenteel verschillen van de tot dissatisfactie leidende variabelen. De werkintrinsieke variabelen ('satisfiers' of 'moti-

vators') werken in op de satisfactie. De achtergrond hiervan is de behoefte tot zelfverwerkelijking en persoonlijke groei. Opereren deze variabelen niet, dan leidt dit niet tot dissatisfactie, maar tot indifferentie. De werk-extrinsieke variabelen ('dissatisfiers' of 'factors of hygiene') leiden beneden een bepaald niveau tot dissatisfactie. Men heeft dan het gevoel oneerlijk behandeld te worden. Het verbeteren van de context van het werk leidt echter boven het genoemde niveau niet tot satisfactie, maar eveneens tot indifferentie.

Er is van de studie van Herzberg een grote invloed uitgegaan op het latere onderzoek. In sommige studies is zijn onderzoeksmethode gerepliceerd op andere populaties; in andere zijn afwijkende methoden gevolgd. Thierry & Drenth (1970) hebben de resultaten van beide typen onderzoek geïnventariseerd. Zij komen tot de conclusie dat de 'two-factor'-theorie vrijwel uitsluitend wordt ondersteund door onderzoekresultaten op basis van Herzbergs methode. In ander onderzoek wordt Herzbergs hypothese veelal verworpen. Samenvattend stellen zij dat '... hypothesen o.g.v. de "two-factor"-theorie te vaak zijn gefalsificeerd om van een wetenschappelijk houdbare theorie te kunnen spreken. Het lijkt erop dat deze theorie mogelijk beschouwd kan worden als een kunstmatig gevolg van het toepassen van de methode van zelfrapporteringen' (p. 608; zie ook Locke, 1976, pp. 1309-1319). Vroom (1964, p. 129) wees er al op dat men bij zelfrapportering wellicht eerder de oorzaken van satisfactie aan de eigen prestaties in het werk zou toeschrijven en de oorzaken van dissatisfactie aan contextuele factoren. De betekenis van Herzbergs werk wordt in het algemeen vooral gezien in het onderscheid tussen werkintrinsieke en werkextrinsieke variabelen. Omstreeks het hoogtepunt van de 'Human Relations'-beweging, waarin het belang van de wijze van leidinggeven en de sociale contacten rond het werk werd beklemtoond, leidde Herzberg c.s. de aandacht weer terug naar het werk zelf (Locke, 1976, p. 1299).

- Ander exploratief onderzoek is vaak factoranalytisch van aard. Daarbij wordt met behulp van factoranalyse nagegaan of een structuur valt te ontdekken in de antwoorden gegeven op vragenseries betreffende facetten van het werk. Zo zijn voor vele populaties de antwoorden gegeven op bijv. de SRA Employee Inventory of de Job Descriptive Index (zie 5.3.5.) onderzocht. In het algemeen blijkt dan een vijf- tot achttal factoren te kunnen worden vastgesteld, zoals aanstonds zal worden geïllustreerd. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze studies vaak niet als onafhankelijke bevestiging van elkaar kunnen worden beschouwd. Voor zover in bepaalde vragenseries immers vragen worden opgenomen die eerder al succesvol

gebleken zijn, worden de factoren er als het ware tevoren 'ingestopt' (vgl. Berting & De Sitter, 1971, p. 89; en noot 13 van dit hoofdstuk). Een ander bezwaar dat oprijst uit een overzicht van de vele exploratieve studies, is dat deze vaak zeer specifiek van aard zijn. Zo liggen aan de onderzoekresultaten vele verschillende vragenlijsten ten grondslag. Ook zijn deze resultaten soms verkregen op basis van gegevens voor specifieke populaties. Hierdoor is de onderlinge vergelijkbaarheid van de resultaten gering. De laatste tijd is evenwel veel aandacht besteed aan de constructie van vragenlijsten die algemener van aard en toepassingsmogelijkheden zijn, niet alleen in de Verenigde Staten van Amerika, maar ook in ons land (zie 5.3.5.). Tevens is de aandacht veel meer gericht op representatieve steekproeven uit de werkzame bevolking.

Een voorbeeld van zulk onderzoek in de Verenigde Staten wordt gevormd door drie opeenvolgende studies van het Institute for Social Research aan de University of Michigan.²⁹ Aan dit onderzoek liggen onder meer doelstellingen ten grondslag als: a. de ontwikkeling van maatstaven van arbeidssatisfactie die voor verschillende beroepsgroepen en onder verschillende omstandigheden kunnen worden gebruikt; b. een evaluatie van het effect van de arbeidsomstandigheden op het welzijn van de werkzame bevolking; en c. de vaststelling van landelijke standaarden op deze terreinen ter vergelijking met resultaten voor beperktere groepen. De algemene arbeidssatisfactie wordt zowel 'facet-free' als 'facet-specific' bepaald; beide uitkomsten worden vervolgens gecombineerd tot één maat. Een vijf- tot zestal facetten blijkt in dit onderzoek over 1969 resp. 1973 en 1977 van belang (zie tabel 5.3.). Door het replicatiekarakter van dit onderzoek kan bijvoorbeeld ook worden gezien hoe de algemene arbeidssatisfactie zich in de loop der tijd ontwikkelt. Het blijkt dat deze zich niet wijzigt tussen 1969 en 1973, maar significant daalt tussen 1973 en 1977. Ook ten aanzien van vijf van de zes facetten worden significante dalingen van de satisfactie geregistreerd (Quinn & Staines, 1979, pp. 303-309). Dit onderzoek is in ons land gerepliceerd door Zanders e.a. (1977) op basis van een representatieve doorsnede van de werkende beroepsbevolking in 1977. Zoals uit tabel 5.3. blijkt, verschilt de resulterende factorstructuur t.o.v. het Amerikaanse onderzoek vooral hierin, dat een financiële dimensie ontbreekt en een afzonderlijke supervisiedimensie aanwezig is (Zanders e.a., 1977, p. 45).

29. Zie: Quinn e.a. (1971); Quinn & Shephard (1974); en Quinn & Staines (1979).

Welke facetten komen nu uit deze veelheid van studies naar voren? Voor een antwoord op deze vraag baseren wij ons op de resultaten van eerdere literatuuroverzichten en op enkele, in ons kader belangwekkende studies die voor het merendeel niet in deze overzichten zijn betrokken. In tabel 5.2. staan de relevante facetten van het werk vermeld, die in diverse literatuuroverzichten worden genoemd. Ter toelichting op de kolommen dient het volgende:

1. Hier staan de tien 'major job factors' vermeld, die in de omvangrijke literatuurstudie van Herzberg e.a. (1957) zijn geïdentificeerd. Iedere factor omvat een groot aantal deelomschrijvingen (zie Herzberg e.a., 1957, pp. 38-43). De factoren staan vermeld in een volgorde die resulteert uit 16 studies, waarin meer dan 11.000 Amerikaanse en Engelse werknemers werd gevraagd deze zelf te rangschikken (Herzberg, 1957, pp. 43-47).
2. Deze factoren kwamen volgens Herzberg e.a. (1957, pp. 70-72) voort uit diverse factoranalytische studies.
3. Vroom (1964, pp. 172-173) somt samenvattend een aantal factoren op, die op grond van het onderzoek naar de determinanten van arbeidssatisfactie geacht kunnen worden deel uit te maken van een algemeen beeld van een 'satisfying work role'. Deze factoren staan hier zonder adjectieven als goed, hoog, aanzienlijk, e.d. vermeld.³⁰
4. In een studie ten behoeve van de OECD vermeldt Portugal (1976, p. 27) dat deze factoren '... have shown reasonable correlation with job satisfaction scores in enough studies to enable us to regard the relationship as in some degree established'.

In aansluiting op tabel 5.2. kunnen nog enkele onderzoekresultaten worden genoemd. Wegens de grote aandacht die Herzbergs (1959) onderzoekresultaten hebben getrokken, worden deze in tabel 5.3. eerst vermeld. Vervolgens komen enkele onderzoekresultaten aan de orde, die merendeels niet in de literatuuroverzichten van tabel 5.2. zijn verwerkt. Ten dele betreft het hier onderzoek dat in ons land is verricht, ten dele recent onderzoek in de Verenigde Staten van Amerika. Op dit onderzoek wordt in 5.3.5. nader ingegaan. De facetten die uit deze studies naar voren komen,

30. Vroom stelt aan het slot van zijn boek een aantal hypothesen op, onder meer omtrent de arbeidssatisfactie. In het kader van deze hypothesen vermeldt hij een aantal factoren, waarvoor bewijsmateriaal gevonden kan worden dat zij in directe relatie staan tot de arbeidssatisfactie (pp. 279-280). Deze lijst wijkt op onderdelen af van de hier vermelde lijst.

zijn opgenomen in tabel 5.3. Daarbij zijn de volgende onderzoekresultaten verwerkt:

1. De uit het hiervoor besproken, eigen onderzoek van Herzberg e.a. (1959) gebleken 'satisfiers' en 'dissatisfiers' staan hier vermeld. Positieve gevoelens worden vrijwel uitsluitend door de eerste vijf factoren teweeggebracht; negatieve hoofdzakelijk door de laatstgenoemde en door enkele 'satisfiers' voor zover deze dan betrekking hebben op de context van het werk. De beloning kan weliswaar zowel positieve als negatieve gevoelens oproepen, maar de laatste zijn langduriger van aard.
2. Hier staan de zeven factoren genoemd, die bij de ontwikkeling van de Attitude-Schaal voor Industriële Arbeid (A.S.I.A.) werden gevonden. Deze schaal is ontwikkeld voor een speciaal deel van de werknemerspopulatie, namelijk het niet-leidinggevende produktiepersoneel in de industrie (COP/SER, 1969; zie ook 5.3.5.).
3. De Bedrijfsenquête Staf- en Kaderpersoneel werd, zoals de naam al aangeeft, voor een ander deel van de werknemerspopulatie ontwikkeld. Hier werd een tiental factoren gevonden (Van der Graaf & Huizinga, 1969; zie ook 5.3.5.).
4. Binnen Sears, Roebuck and Company is een instrument ontwikkeld, waarvoor goede uitkomsten wat validiteit en betrouwbaarheid betreft worden gerapporteerd. Dit instrument omvat een achttal factoren (Dunham & Smith, 1979; zie eveneens 5.3.5.).
5. Deze factoren zijn te voorschijn gekomen uit het hiervoor besproken onderzoek van Quinn & Shephard (1974) en Quinn & Staines (1979). Enige van deze factoren worden als volgt toegelicht: 'The Comfort factor describes a job that provides solid creature comfort. There is no indication that a worker who regarded Comfort as important wished his or her job to be exciting, interesting, or challenging – only serene and easy – in short, a "soft" job ... The second factor, Challenge, reflects a worker's desire to be stimulated and challenged by his or her job and to be able to exercise acquired skills at work. This factor corresponds somewhat to what in other studies' factor analyses of job satisfaction emerges as a "type of work" factor ... Resource Adequacy, represented workers' wishes for adequate resources with which to do their jobs well – help, equipment, information and good supervision' (Quinn & Staines, 1979, pp. 212-213).
6. Ten slotte worden ook de soortgelijke resultaten van Zanders e.a. (1977) vermeld.

Bij de interpretatie van deze tabellen moet in het oog worden gehouden dat de literatuuroverzichten uiteraard ten dele gebaseerd zijn op hetzelfde onderzoek en op elkaar. Ook de factoranalytische studies zijn, zoals eerder vermeld, niet als geheel onafhankelijk te beschouwen. Toch kunnen o.i. uit het onderzoek naar de relevante facetten van het werk de volgende *conclusies* worden getrokken:

- a. het laat zich aanzien dat het zeer grote aantal a priori relevant te achten facetten terug te brengen is tot een *beperkt en hanteerbaar aantal* werkelijk relevante facetten;
- b. zeker indien wordt gelet op de verschillende accenten in de gebruikte terminologie, rijst een *relatief homogeen beeld* op van de relevante facetten.

Tevens moet nogmaals worden benadrukt dat de laatste tijd veel aandacht is besteed aan de constructie van vragenlijsten die algemeen van aard en toepassingsmogelijkheden zijn, en aan onderzoek betreffende representatieve steekproeven uit de werkzame bevolking. Door beide tendensen worden de onderzoekresultaten gaandeweg steeds algemener van aard. Deze ontwikkeling heeft onder meer als voordeel dat bij de interpretatie van onderzoekresultaten voor specifieke populaties gebruik kan worden gemaakt van een bestand van algemeen vergelijkingsmateriaal.

5.3.5. Methoden en instrumenten

Zoals in 5.3.2. is vermeld, gaat het ons vooral om de vraag of a. arbeidssatisfactie op ondernemingsniveau voldoende operationeel is te definiëren en te meten; en zo ja, of b. daarmee aan het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen op zinvolle wijze gestalte gegeven kan worden. In de vorige twee paragrafen is stilgestaan bij het onderzoek naar de arbeidssatisfactie, met name bij de daarin gehanteerde theoretische onderscheidingen en de facetten van het werk, die op grond van dit onderzoek als relevant kunnen worden beschouwd. Voor de beantwoording van vraag a. is het tevens noodzakelijk na te gaan of voor de meting van de arbeidssatisfactie adequate methoden en instrumenten beschikbaar zijn. Dit onderwerp komt in deze paragraaf aan de orde. Vervolgens kan dan in 5.3.6. worden geëvalueerd hoe vraag a. op grond van het aangedragen materiaal moet worden beantwoord.

Berting & De Sitter (1971, pp. 69-76) delen de toegepaste methoden ter meting van de arbeidsvoldoening als volgt in:

Tabel 5.2. Relevante facetten van het werk genoemd in literatuuroverzichten.

1 Herzberg e.a. (1957)	2 Herzberg e.a. (1957)	3 Vroom (1964)	4 Portugal (1976)
Security	General satisfaction and morale	Pay	Occupational levels
Opportunity for advancement	Attitudes toward the company and its policies	Promotional opportunities	Job content
Company and management	Satisfaction with intrinsic aspects of the job	Considerate and participative supervision	Supervision
Wages	Attitudes toward immediate supervision	Opportunity to interact with peers	Social relations on the job
Intrinsic aspects of job	Attitudes toward satisfaction of aspirations	Varied duties	Pay and promotional opportunities
Supervision	Satisfaction with conditions of present job	Control over work methods and work pace	Comfort and convenience
Social aspects of job			Resources, information and psychic support
Communication			
Working conditions			
Benefits			

Tabel 5.3. Relevante facetten van het werk, enkele onderzoekresultaten.

1 Herzberg e.a. (1959)	2 COP/SER (1969)	3 Van der Graaf & Huizinga (1969)	4 Dunham & Smith (1979)	5 Quinn e.a. (1974/1979)	6 Zanders e.a. (1977)
Achievement	Technisch-organisatorische werkcondities	Het werk (ontplooiing)	Supervision	Comfort	Uitdaging
Recognition	Directe leiding	Het salaris	Kind of work	Challenge	Relaties met collega's
Work itself	Beloning	De chef (persoonsgericht)	Amount of work	Financial rewards	Tijd en tempo
Responsibility	Psychisch-lichamelijke spanningen	Het werk (belasting)	Financial	Relations with co-workers	Promotie
Advancement	Communicatie leiding-werknemers	Carrière-verwachtingen	Career future	Resource adequacy Promotions	Supervisie Hulpmiddelen
Company policy and administration	Het bedrijf in het algemeen	De chef (werkgericht)	Company identification		
Supervision-technical	Autonomie	Persoonlijke verhoudingen	Co-workers		
Salary		Inzicht in de situatie	Physical conditions		
Interpersonal relations-supervision		Het bedrijf			
Working conditions		De organisatie			

- a. De *spontane methode*, waarbij de respondent 'spontaan' een uitspraak doet over zijn tevredenheid en daarbij vrij is te bepalen welke referentiepunten hij daarin bewust of onbewust betreft.
- b. De *inductieve methode*. Nu is zeer specifiek aangegeven welke referentiepunten in de uitspraak dienen te worden betrokken. Het betreft hier dus vragenseries die betrekking hebben op onderscheiden facetten van het werk.
- c. De *methode van de parallelle series*. Bij deze methode worden over ieder facet meerdere vragen gesteld, bijvoorbeeld niet alleen hoe tevreden men erover is, maar ook hoe belangrijk dit facet is voor de respondent of hoe gewenst, aantrekkelijk e.d. Daarbij worden soms ook de kansen die de respondent ervaart om zijn behoeften op dit punt te bevredigen, in aanmerking genomen.

Binnen de laatstgenoemde methode worden uiteenlopende modellen gehanteerd voor de combinatie van tevredenheids- en belangrijkheidsvariabelen tot één index voor de algemene arbeidssatisfactie. Hoekman (1970) bespreekt:

- het *produktmodel*, waarin de tevredenheidsscores worden gewogen met het belang van de betrokken factor;
- het *verschilmodel*, waarin de satisfactie wordt opgevat als het verschil tussen 'wat men wenst' en 'wat men krijgt'; en
- het *verhoudingsmodel*, waarin de potentie van een factor om (on)behagen te wekken gebruikt wordt ter weging van de mate waarin deze factor in de werksituatie aanwezig wordt geacht.

Hoekman (1970, p. 589) concludeert dat al deze meer complexe modellen van satisfactiemeting uitgaan van de idee dat naast een pure indicatie van satisfactie met betrekking tot een bepaalde factor ook het belang van deze factor, de mate waarin deze factor als zodanig kan bijdragen tot de overallsatisfactie moet worden opgenomen. Op grond van de beschikbare onderzoekresultaten en theoretische overwegingen zijn zijn conclusies ten aanzien van het produktmodel en het verschilmodel uitgesproken negatief, terwijl hij ook vragen oproept over het verhoudingsmodel en algemene problemen signaleert ten aanzien van deze meer complexe modellen. Koopman & Werkman (1973) hebben – in aanvulling op de analyse van Hoekman (1970) – aandacht besteed aan het verhoudingsmodel. Zij komen tot de conclusie dat de toevoeging van preferentievragen weinig of geen winst oplevert in termen van verklaarde variantie of correlatie met

een extern criterium. Wel vergt de constructie, afname en verwerking van de vragenlijst veel meer tijd, terwijl bij de respondenten een dergelijke lijst eerder irritaties oproept. Koopman & Werkman (1973, p. 332) achten hun resultaten een versterking van de conclusie van Hoekman '... dat tot nu toe zelden is aangetoond dat relatief complexe satisfactiemodellen meer betrouwbare of meer valide informatie opleveren dan betrekkelijk eenvoudige modellen'.³¹

Bij de toepassing van de drie besproken methoden zou steeds gebruik kunnen worden gemaakt van ofwel een interviewbenadering ofwel een enquêtebenadering (ofwel een combinatie van beide). Het *interview* kan zoveel mogelijk vrij zijn in de zin dat de onderwerpen van gesprek niet tevoren zijn bepaald en de keuze hiervan zoveel mogelijk aan de respondent is overgelaten. Terwijl een dergelijke benadering veel interessant materiaal kan opleveren, vooral voor een kwalitatieve analyse, schuilt een belangrijk nadeel in de onvergelykbaarheid van de diverse interviewresultaten, die als gevolg van deze vrijheid kan ontstaan. Meestentijds wordt derhalve ook in de interviewbenadering gewerkt met vragenlijsten. Het interview heeft dan een semi-gestructureerd of volledig gestructureerd karakter al naar gelang de respondent gelegenheid heeft de keuze van de gespreksthema's te beïnvloeden. Een interviewbenadering is nogal arbeidsintensief en laat ook ruimte voor bias-invloeden vanuit de interviewer. Wanneer grotere groepen in het onderzoek moeten worden betrokken, en ook ter objectivering van de wijze van gegevensverzameling, wordt vaak gebruik gemaakt van een *schriftelijke enquête*. Ten opzichte van de interviewbenadering kleven aan de schriftelijke enquête ook nadelen, zoals een grotere kans op response-bias, het ontbreken van een mogelijkheid de interpretatie van de vragen te controleren en een zekere rigiditeit. Beide benaderingen kunnen elkaar echter uitstekend aanvullen, waarbij de interviews gebruikt kunnen worden in het kader van een vooronderzoek, ter evaluatie van de interpretatie van de vragen door de respondenten alsmede ter controle en verklaring van de onderzoekresultaten (zo ook Boon van Ostade, 1968, p. 354).

Zowel in de enquêtebenadering als in het (semi-)gestructureerd interview wordt gebruik gemaakt van *vragenlijsten*, waarmee informatie wordt verzameld voor de (constructie en) toepassing van *schalen* ter meting van de arbeidssatisfactie. Door Robinson, Athanasiou & Head (1974) is een

31. Zo ook Neuberger & Allerbeck (1978, p. 89) en Quinn & Mangione (1973). Een zelfde resultaat vonden Andrews & Withey (1976, pp. 119-120) bij de predictie van algemeen welzijn.

groot aantal van dergelijke vragenlijsten en schalen op hun methodische merites onderzocht. Daarbij werd aandacht geschonken aan o.m. de item-selectie, maatregelen genomen ter vermindering van 'response sets' en de gevolgde statistische procedures ter bepaling van o.m. de betrouwbaarheid, homogeniteit en validiteit van de schalen. Bij de item-selectie gaat het er onder meer om of de items gezamenlijk het theoretische begrip 'afdekken'; of de items begrijpelijk zijn geformuleerd; en of deze overkomen, zoals bedoeld. Onder 'response sets' wordt de neiging van een respondent verstaan om andere overwegingen dan de inhoud van de items, en zijn reactie daarop, mee te laten spelen bij de invulling van de vragenlijst. Zo kan de respondent bijvoorbeeld de neiging hebben eerder instemmend dan afwijzend tegenover de uitspraken in de items te staan ('acquiescence') of kan hij geleid worden door overwegingen van sociale wenselijkheid ('social desirability') van zijn antwoorden. Ook kan hij een voorkeur hebben voor bepaalde antwoordalternatieven. Diverse maatregelen kunnen genomen worden ter vermindering van dergelijke antwoordtendenties, onder meer variaties in de bewoordingen en de plaatsing van de items. Ten slotte hebben Robinson e.a. (1974) ook gelet op de statistische kenmerken van de onderzochte schalen, waaronder de representativiteit van de steekproeven, waarop zij zijn gebaseerd; de beschikbaarheid van standaarden voor de uitkomsten; en de betrouwbaarheid, homogeniteit en validiteit van de schalen. De betrouwbaarheid van het instrument verwijst naar de mate waarin het bij herapplicatie dezelfde uitkomsten oplevert; de homogeniteit van een schaal verwijst naar de interne consistentie van de meting van de beoogde variabele, terwijl de validiteit in zijn algemeenheid antwoord geeft op de vraag of we meten wat we willen meten.³²

Door Robinson e.a. (1974) zijn nu twaalf instrumenten ter meting van de algemene arbeidssatisfactie op deze punten vergeleken (en daarnaast nog vele andere instrumenten met een meer beperkte reikwijdte). De in aanmerking genomen publikaties omtrent deze instrumenten dateren van 1935 tot 1966. De instrumenten worden door Robinson e.a. (1974, p. 101) in een 'rough order of merit' geplaatst. De Job Descriptive Index (JDI)

32. Hier wordt slechts een globale aanduiding gegeven van de aspecten die Robinson e.a. (1974) in hun evaluatie van de schalen betrekken. Deze begrippen worden op vele uiteenlopende wijzen gebruikt. Zie voor een bespreking van verschillende onderscheidingen van validiteits- en betrouwbaarheidsbegrippen bijv. Drenth (1975) of, in de context van sociale indicatoren, Baayens & Zanders (1979).

neemt in deze volgorde de hoogste plaats in. Ook Vroom (1964, p. 100) noemt de JDI '... without doubt the most carefully constructed measure of job satisfaction in existence today' en meent dat 'The extensive methodological work underlying this measure as well as the available norms should insure its widespread use in both research and practice'. Dit instrument vraagt de respondent zijn werk te beschrijven. Het is derhalve niet direct betrokken op de tevredenheid van de respondent met het werk, maar deze wordt afgeleid uit de gegeven kwalificaties. De in aanmerking te nemen facetten zijn ingedeeld in de volgende vijf rubrieken: Work, Pay, Promotions, Supervision en Co-workers. Van in totaal 72 items binnen deze rubrieken moet de respondent aangeven of de gegeven beschrijving al dan niet opgaat voor zijn werk. De vragenlijst munt uit in begrijpelijkheid en is in een korte tijd in te vullen. Smith e.a. (1969) hebben een uitvoerige beschrijving gegeven van hun onderzoek dat heeft geleid tot deze schaal, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de gevolgde procedures bij de schaalconstructie en op de schaalkarakteristieken. Het validatieproces van de JDI omvatte vier deelstudies waarin gebruik werd gemaakt van de 'multitrek-multimethode benadering' van Campbell & Fiske (1959). Tevens worden voor de Amerikaanse situatie uitgebreide standaardgegevens verschaft. Neuberger & Allerbeck (1978) rapporteren goede resultaten met hun 'Arbeitsbeschreibungs-Bogen' (ABB) die geënt is op de JDI en ontwikkeld werd op basis van gegevens voor 7.000 personen in 20 Duitse organisaties. Zij geven eveneens veel vergelijkingsmateriaal en uitvoerige methodische informatie, waaronder een achttal deelstudies betreffende de confirmerende en discriminante validiteit van de ABB.

Aan enige andere instrumenten die (nog) niet in het overzicht en de vergelijking van Robinson e.a. (1974) konden worden betrokken, wordt hier apart aandacht besteed. Het eerste is de Index of Organizational Reactions (IOR). Dit instrument is in ons kader aparte aandacht waard, aangezien het geheel is ontwikkeld op ondernemingsniveau, namelijk binnen Sears, Roebuck and Company (zie Dunham & Smith, 1979, p. 79 en p. 155 e.v.). Deze onderneming heeft de IOR sinds 1962 gebruikt en voorgelegd aan vele verschillende populaties binnen de onderneming. Het instrument bestaat uit 42 items, die gezamenlijk acht facetten bestrijken, namelijk: Pay, Promotion, Co-workers, Supervision, Quality of work, Amount of work, Physical conditions of the work surroundings, en Company identification (policies and practices). Voor deze schaal worden goede uitkomsten wat de betrouwbaarheid en de validiteit betreft, gerapporteerd (ook op basis van de multitrek-multimethode benadering), zij het dat deze tot

nu toe uitsluitend gebaseerd zijn op gegevens voor de werknemers van Sears, Roebuck and Company (zie Dunham e.a., 1977, en Dunham & Smith, 1979, appendix III).

Ook in ons land zijn dergelijke instrumenten ontwikkeld. Bekende voorbeelden zijn de Attitude-Schaal voor Industriële Arbeid (A.S.I.A.) en de Bedrijfsenquête Staf- en Kaderpersoneel. De A.S.I.A. werd ontwikkeld om althans ten dele te '... voorzien in de behoefte aan werksatisfactieschalen, waarmee verschillende componenten van de tevredenheid met het werk zijn te meten' en is gericht op '... het niet-leidinggevende productiepersoneel in de industrie' (COP/SER, 1969, p. 5). De Bedrijfsenquête Staf- en Kaderpersoneel is daarentegen gericht op het personeel tussen de 'beleidsvoerende top ... d.w.z. directieleden en bedrijfsleiders van belangrijke bedrijfseenheden' en 'de uitvoerende rangen' (Van der Graaf & Huizinga, 1969, p. 15). In tabel 5.3. zijn de facetten van het werk, die uit de verrichte factoranalyses naar voren kwamen, reeds vermeld. Naast deze instrumenten die op grond van gegevens voor meerdere werknemerspopulaties tot stand kwamen, zijn ook in ons land bedrijfsspecifieke vragenlijsten ontwikkeld. Van den Berg e.a. (1970) bijv. beschrijven de ervaringen opgedaan bij de constructie van een vragenlijst voor Hoogovens. Ons zijn echter geen voorbeelden bekend van Nederlandse ondernemingen die de onderzoekresultaten verkregen met dergelijke instrumenten, hebben toegepast in de sociale berichtgeving. Het doel van dergelijke bedrijfsenquêtes is meestal beperkt gebleven tot een bepaalde vorm van informatieverschaffing aan het (top-)management (Van Kesteren, 1978, p. 18).

Ten slotte wordt nog het onderzoek van Quinn e.a. in de Verenigde Staten van Amerika, dat hier te lande is gerepliceerd door Zanders e.a. (1977), in herinnering geroepen (zie ook 5.3.4.). Aan deze studies op basis van representatieve steekproeven van de werkende beroepsbevolking lag onder meer de wens ten grondslag te komen tot landelijke gegevens, 'waarvoor onderzoekers data uit specifieke steekproeven van werknemers (bijv. uit bepaalde beroepen, organisaties of regio's) kunnen relateren aan de nationale trends' (Zanders e.a., 1977, p. 5). Nu is wellicht de vraagstelling met betrekking tot de arbeidssatisfactie in dit meer uitgebreide onderzoek te weinig specifiek om zonder meer op ondernemingsniveau te worden toegepast. Het lijkt waarschijnlijk dat ondernemingen de behoefte zullen voelen het onderzoek meer toe te spitsen op de eigen arbeidssituatie. Toch zou dan, wanneer landelijk op de ingeslagen weg wordt voortgegaan en de gehanteerde indicatoren gaandeweg worden verfijnd (zie Baayens &

Zanders, 1979), terwijl op ondernemingsniveau bepaalde (groepen) indicatoren ter referentie zouden blijken te kunnen worden overgenomen, vergelijkingsmateriaal beschikbaar kunnen komen, dat van grote waarde zou zijn voor de interpretatie van dit onderdeel van de maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen. Op dergelijke vergelijkbaarheid wordt in de literatuur omtrent maatschappelijke berichtgeving terecht vaak grote nadruk gelegd (vgl. AICPA, 1977, p. 234).

5.3.6. Een evaluatie van de toepassingsmogelijkheden

In de voorgaande drie paragrafen is materiaal aangedragen voor de beantwoording van de vraag of arbeidssatisfactie op ondernemingsniveau voldoende operationeel is te definiëren en te meten (vraag a in 5.3.2.). Vertrekpunt voor deze beschouwingen was de constatering dat vanuit onze eerder ontwikkelde optiek de beleving van arbeid door *de werknemers zelf* het uitgangspunt zal moeten vormen in het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving. Noodzakelijke voorwaarde daarvoor is de operationalisering van de arbeidssatisfactie op ondernemingsniveau. Kan op basis van de huidige stand van het onderzoek aan deze noodzakelijke voorwaarde worden voldaan?

Ons inziens is dat inderdaad in bevredigende mate het geval. In 5.3.3. werd geconcludeerd dat de oriëntatie in het onderzoek, waarbij gezocht wordt naar de factoren die op de arbeidssatisfactie van invloed zijn, nauw aansluit op ons doel. Daarbij gaat het ons om de factoren die behoren tot het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming, nl. de relevante facetten van het werk. De inventarisatie van de facetten van het werk die uit het onderzoek als relevant naar voren komen, leidde tot de conclusies dat 1. het zich laat aanzien dat sprake is van een beperkt en hanteerbaar aantal; en 2. het onderzoek hiervan een relatief homogeen beeld heeft opgeleverd (zie 5.3.4.). Inmiddels bleek in het voorgaande eveneens dat instrumenten ter meting van de arbeidssatisfactie ontwikkeld zijn, die goed aan de te stellen methodische eisen voldoen. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van betrekkelijk eenvoudige satisfactiemodellen; het onderzoek heeft vooralsnog zelden aangetoond dat complexere modellen meer betrouwbare of valide informatie opleveren. Een deel van de instrumenten is ontwikkeld voor algemeen gebruik of voor toepassing op landelijk niveau. Daardoor kan algemeen vergelijkingsmateriaal beschikbaar komen. Het mag worden verwacht dat op ondernemingsniveau de vraagstelling specifiek kan worden toegesneden op de karakteristieken van de

werksituatie, terwijl de resultaten van het onderzoek beter interpreteerbaar zullen zijn en gemakkelijker te relateren aan handelingsmogelijkheden (vgl. Barbash, 1976, p. 23).

De voorgaande overwegingen leiden tot de *conclusie* dat ondernemingen momenteel in staat moeten zijn de arbeidssatisfactie operationeel te definiëren en te meten en de resultaten hiervan te gebruiken in het kader van het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving. Bij deze algemene conclusie dient een tweetal *kanttekeningen* te worden gemaakt:

1. Uit hoofde van ons onderwerp hebben wij ons beperkt tot de arbeidssatisfactie, zoals bepaald door de relevante facetten van het werk. Op de algemene arbeidssatisfactie zijn waarschijnlijk ook andersoortige factoren van invloed, zoals demografische en persoonlijkheidskenmerken (vgl. Seashore, 1974, pp. 153-154). Deze factoren vallen buiten het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming. Voor zover echter in deze factoren mede een verklaring van het verkregen beeld is gelegen, kunnen zij uiteraard wel daartoe in de berichtgeving worden aangewend.
2. Het onderzoek heeft weliswaar een relatief homogeen beeld opgeleverd van de relevante facetten van het werk, maar geen eenstemmigheid. Hieraan is waarschijnlijk mede debet dat de populaties die in het onderzoek waren betrokken, veelal verschillend van samenstelling waren. Zo zijn herhaaldelijk verschillen vastgesteld per leeftijdsgroep en ook per beroepsgroep en bedrijfstak. Verder onderzoek zal nodig zijn voor de vaststelling welke facetten van het werk onder welke omstandigheden in aanmerking moeten worden genomen.³³

Wij hebben ons tot nu toe beperkt tot de operationalisering van het begrip arbeidssatisfactie op ondernemingsniveau. Nu de vraag naar de *mogelijkheden* van toepassing van dit begrip positief is beantwoord, komt onze tweede vraag aan de orde, namelijk of hiermee op zinvolle wijze gestalte kan worden gegeven aan het arbeidsgedeelte van de maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen. Deze vraag zal in de volgende paragraaf worden behandeld door vergelijking van de begrippen 'arbeidssatisfactie' en 'kwaliteit van de arbeid'. Daar zal blijken dat aan het satisfactiebegrip enkele beperkingen kleven, die bij de voorgaande bespreking van de toepassingsmogelijkheden nog buiten beschouwing zijn gebleven.

33. Daarbij is een goede afstemming van micro- en macro-onderzoek gewenst; het eerste kan waarschijnlijk ook een waardevolle bijdrage leveren aan de verdere ontwikkeling van het laatste (zo ook Portigal, 1976, p. 38).

5.3.7. *Arbeidssatisfactie en kwaliteit van de arbeid*

Vooraf in de recente, merendeels sociologisch getinte literatuur omtrent de 'kwaliteit van de arbeid' wordt op een aantal beperkingen van het begrip 'arbeidssatisfactie' gewezen. De naar voren gebrachte beperkingen kunnen als volgt worden gerubriceerd:

- a. arbeidssatisfactie is een statisch begrip;
- b. het gaat uit van de status quo in arbeidsorganisaties;
- c. het levert onvoldoende 'harde', 'objectieve' gegevens; en
- d. het is gebaseerd op een beperkt perspectief op de arbeid, nl. dat van de individuele werknemer.

Deze aspecten staan niet geheel los van elkaar. De aangevoerde argumenten, die vaak meerdere implicaties hebben, zijn door ons in de genoemde rubrieken ingedeeld in o.i. ruwweg klimmende volgorde van belang voor ons onderwerp. Na de bespreking hiervan wordt de balans opgemaakt omtrent de bruikbaarheid van arbeidsindicatoren voor de maatschappelijke berichtgeving.

ad a. De meting van arbeidssatisfactie geschiedt gewoonlijk als een bestandsopname met een bepaalde peildatum. Niet de ontwikkeling van de arbeidsvoldoening in de tijd wordt gevolgd, maar de stand (en de verdeling) op een gegeven moment wordt gemeten. Als bezwaar daartegen wordt aangevoerd dat de arbeidssatisfactie niet als een statisch begrip kan worden opgevat. De huidige tevredenheid wordt immers niet alleen bepaald door de huidige werkervaringen van de respondenten, maar evenzeer door de ervaringen opgedaan in hun eerdere loopbaan alsmede door hun verwachtingen. Zo kunnen bijv. minder gunstige, momentele arbeidsomstandigheden gepaard gaan met een relatief hoge tevredenheid vanuit een vooruitzicht op verbetering. Dit voorbeeld maakt reeds duidelijk dat dit bezwaar mank gaat aan een zekere interne contradictie. In het genoemde voorbeeld bergt de satisfactiemeting juist wel een dynamisch element in zich. Hier ligt in bedrijfseconomische termen een analogie met de balans. Daarop kan bijv. een oplopen van de voorraden worden geconstateerd, hetgeen vervolgens verklaard zou kunnen worden uit versomberde verwachtingen van de consumenten of een ongunstiger beoordeling van de concurrentiepositie door de afnemers. Dergelijke verklaringen liggen dan echter op een dieper analyseniveau dan uit de balans zelf kan blijken. Derhalve pleit dit bezwaar ons inziens niet tegen het verschaft-

fen van deze informatie als zodanig, maar verwijst het naar de noodzaak te komen tot een verdieping van het inzicht in de relevante samenhangen. Is een dergelijk inzicht aanwezig, dan kan dit analyseniveau zeker ook in de berichtgeving aan de orde komen, op sociaal gebied evenzeer als op financieel gebied.

ad b. Het nu te bespreken gezichtspunt is het meest duidelijk door Cherns & Davis (1975a, p. 14) naar voren gebracht. Naar hun mening is 'the fundamental issue – whether to retain or change the existing form of work organization and jobs, that is whether to change the means by which society gets its work done. Measuring job satisfaction takes the existing forms of organization of work as a given'. De meting van arbeidssatisfactie zou zijn gegrondvest op een (te) strikte scheiding tussen wetenschapsbeoefening en toepassing van de resultaten of, kortweg, tussen wetenschap en praktijk. Hiertegenover wordt een 'action research paradigm' geplaatst, waarin wordt gesteld dat kennis ook verworven en gevalideerd kan worden binnen een context van actie en kennisverspreiding (en sommige vormen van kennis uitsluitend op die wijze). De traditionele criteria van de wetenschappelijke methode zouden daarop niet toepasbaar zijn (Cherns & Davis, 1975b, p. 59).

Uit de omstandigheid dat de meting van arbeidssatisfactie plaatsvindt binnen een gegeven werkconstellatie, kan ons inziens niet worden afgeleid dat daarmee de status quo ook wordt geaccepteerd. Integendeel, veel van dergelijk onderzoek heeft zeker op organisationeel niveau ten doel tot een diagnose te komen van de noodzaak tot en de aangrijpingspunten voor veranderingen (vgl. Dunham & Smith, 1979, hfdst. 3). Daarnaast is zeker plaats voor kennisverwerving door middel van actie-onderzoek, hetgeen ten dele kan leiden tot andere vormen van kennis. Ook in het actie-onderzoek betreffende de kwaliteit van de arbeid wordt deze toch niet los gezien van de beleving van arbeid door de werknemers. Men zal er dan niet aan kunnen ontkomen de beleving te meten in een bepaalde, zij het veranderende of geheel nieuwe, werkconstellatie.

ad c. In aansluiting op hetgeen in 5.2.4. omtrent sociale indicatoren in het algemeen werd gezegd, moet ook op het terrein van de arbeid worden vermeld dat sommigen zich willen beperken tot 'harde', 'objectieve' indicatoren. Nu zijn deze gegevens in de eerste plaats minder 'hard' dan men op het eerste gezicht zou zeggen. In plaats van 'de beleving van de beloning' zou men 'de beloning' zelf als indicator kunnen nemen, maar dan

moet men het wel eerst eens worden over een operationele definitie. Bruto of netto beloning?; in- of exclusief overwerk?; met of zonder toeslagen en/of vergoedingen? etc. Seashore (1974, pp. 150-151) wijst er voorts op dat het onderzoek uitwijst dat dergelijke situationele indicatoren vaak laag correleren met de direct gemeten algemene arbeidssatisfactie en dat de belevingsindicatoren vaak grotere voorspelkracht vertonen. Ten slotte zijn voor aspecten als de relatie met collega's of met de supervisor valide situationele indicatoren moeilijk voor te stellen. Het voorgaande wil geenszins een pleidooi zijn voor veronachtzaming van situationele arbeidsindicatoren. Waar mogelijk, zullen deze moeten worden ontwikkeld en gebruikt, ook in de berichtgeving (zie ook ad d.). Ook op het gebied van de arbeidsindicatoren is o.i. de conclusie van 5.2.4. gewettigd, dat de belevingsindicatoren en de situationele indicatoren als *aanvullend* dienen te worden beschouwd.

ad d. De meting van arbeidssatisfactie geschiedt vanuit het gezichtspunt van de individuele werknemers. Door onder anderen Seashore (1974) is naar voren gebracht dat ook vanuit ander perspectief tot een legitieme evaluatie van de arbeid kan worden gekomen. Hij noemt naast het perspectief van de werknemers ook dat van de werkgevers en van de samenleving als geheel. Vanuit deze verschillende gezichtspunten zou steeds een andere verzameling arbeidsindicatoren relevant kunnen worden geacht. Dit argument is eigenlijk al aan de orde geweest in 5.2.3., waar een welvaartstheoretische interpretatie van maatschappelijke indicatoren is gegeven. Teruggrijpend op daar gemaakte onderscheidingen zouden wij Seashores argument nu aldus willen interpreteren, dat arbeidsindicatoren kunnen worden opgevat als de componenten van:

- een welvaartsfunctie van het individualistische type, gebaseerd op de oordelen van de werknemers omtrent de eigen welvaart;
- een Policy-maker's function van de besluitvormingsgroep, gebaseerd op hun oordeel omtrent de organisationele welvaart; en
- een Policy-maker's function van beleidsvormende instanties in de samenleving, gebaseerd op hun oordeel omtrent de maatschappelijke welvaart.

Met Seashore (1974) zijn wij van mening dat ieder van de genoemde perspectieven legitiem kan worden geacht. Op grond van onze stellingname ten aanzien van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen zijn wij uitgegaan van het eerstgenoemde gezichtspunt. De

hierachter nog te behandelen argumenten die in deze rubriek vallen, leiden er echter toe dat geconcludeerd moet worden tot de noodzaak van aanvullende informatie vanuit ander perspectief.

Eén van de krachtigste argumenten om de evaluatie van de arbeid niet uitsluitend te baseren op informatie geleverd door individuele werknemers is gelegen in *het menselijk aanpassingsvermogen*. Seashore (1974, p. 158) brengt als psychologische propositie naar voren dat '... there is in the "normal" worker a persistent force toward the experience of satisfaction and the avoidance of the experience of dissatisfaction'. Ook De Man (1927) ging overigens al van een dergelijke propositie uit (zie bijv. Ydo, hoofdstuk 3). Ervaart de werknemer dissatisfactie, dan zal hij volgens Seashore (1974) op een of andere wijze aanpassing zoeken. Daarvoor zijn verschillende, bewuste of onbewuste, aanpassingsstrategieën te volgen, zoals:

- het veranderen van de arbeidssituatie, hetzij door verandering van baan, hetzij door gebruikmaking van de 'rek' in de specificaties van de huidige baan;
- het terugbrengen van doelstellingen, verwachtingen en/of aspiratieniveaus;
- wijziging van percepties van de baan en/of zichzelf;
- berusting;
- agressie; en
- wijziging van waarden of nastreving daarvan buiten de werksituatie.

Dergelijke aanpassingsstrategieën liggen volgens Seashore (1974) ten grondslag aan de bevinding dat het percentage ontevreden werknemers meestentijds verrassend laag uitkwam in het arbeidssatisfactie-onderzoek en dat dit percentage weinig wijzigingen vertoonde in de loop der jaren.³⁴ Indien de standaarden die men aanlegt bij het aangeven van de arbeidssatisfactie, de aspiraties die men koestert en de verwachtingen die men heeft, in hoge mate worden bepaald door de arbeid en de arbeidsgeschiede-

34. In 5.3.4. werd reeds besproken dat het meest recente onderzoek van het Institute for Social Research onder de Amerikaanse beroepsbevolking wel degelijk een significante daling van de algemene arbeidssatisfactie en van de deelsatisfacties t.a.v. vijf (van de zes) facetten van het werk laat zien. Quinn & Staines (1979, pp. 304-305) wijzen erop dat eerdere conclusies t.a.v. de stabiliteit van de ontevredenheidspercentages vaak gebaseerd waren op de resultaten van één enkele vraag naar de algemene arbeidssatisfactie, één van de weinige vragen die ook in hun recente studie geen daling van de satisfactie aanwees. Ook op organisationeel niveau worden satisfactiewijzigingen gerapporteerd, onder meer als gevolg van organisatieveranderingen (Portigal, 1976, p. 22).

nis zelf, zou de arbeidsvoldoening zelfs grotendeels 'een maat voor maatschappelijke aanpassing' kunnen zijn (De Sitter, 1980, p. 59 en p. 72). Aangezien de meerderheid der werknemers zich succesvol aanpast, resulteren vrij hoge satisfactiescores, die vervolgens zelfs als 'alibi' voor het achterwege laten van concrete verbeteringen zouden kunnen gaan dienen (Neuberger & Allerbeck, 1978, p. 69). Behalve op psychische aanpassing moet ook op fysieke aanpassing worden gewezen. Een werknemer zou zich bijv. steeds minder ontevreden kunnen betonen over lawaaiige arbeidsomstandigheden wegens steeds toenemende gehoorstoornissen.

In de hierboven weergegeven kritiek treedt een accentverschuiving op. Bij Seashore fungeren de geschetste aanpassingsstrategieën als verklaring voor de stabiliteit van de percentages (on)tevreden. Blijkbaar wordt de tevredenheid op zich echter zijns inziens wel valide gemeten. Bij De Sitter is dat in wezen echter niet meer het geval: de tevredenheidsscores indiceren zijns inziens de 'maatschappelijke aanpassing' van de respondenten. De validiteit van de satisfactiemetingen is wellicht het meest pregnant in twijfel getrokken door De Swaan (1971, pp. 211-214). Deze hanteert daarbij een viertal argumenten:

1. 'Om te beginnen is het de gewoonte enquêtes naar de arbeidsvreugde te houden binnen het bedrijf zelf en in de tijd van de baas. In een omgeving dus waar het alvast niet gebruikelijk is om kritiek en protest openlijk te uiten, behalve dan tegen de "eigen mensen". Hier wordt inderdaad op een reëel gevaar gewezen. Voor de beteugeling van dit gevaar moeten goede procedurele waarborgen worden geschapen (zie verder 5.4.1.).
2. Enquêtes worden met wantrouwen gezien en roepen bij de laagstgeschoolden associaties op met 'iets waarin ze gefaald hebben: examens'. Voor het wegnemen van dit wantrouwen gelden dezelfde opmerkingen als bij het vorige punt. Voor zover de indruk gewettigd is dat de enquêtebenadering bij de laagstgeschoolden niet de juiste is, kan het (semi-) gestructureerde interview hiervoor in de plaats treden.
3. Een fabrieksarbeider betoont zich tevreden in de context van zijn verwachtingen die ten aanzien van het werk waarschijnlijk minder zijn dan bij anderen. Hij zoekt dan volgens De Swaan arbeidsgenoegen, verantwoordelijkheid en eigenwaarde buiten het werk: 'Hij is bereid zijn werk te beschouwen als niet anders dan offer voor de opbrengst van vrije tijd en welstand ...' Een dergelijke instrumentele houding valt o.i. binnen de argumentatie van Seashore, waar het in wezen niet gaat om de validiteit van de meting, maar om de verklaring van het resultaat.³⁵

4. Arbeiders vatten tevredenheid niet op als een gemoedstoestand, maar als een eigenschap of een vermogen, namelijk het vermogen zich te schikken in de omstandigheden: 'Op deze manier wordt de vraag naar de tevredenheid van de man met zijn werk een vraag niet naar de beoordeling door de man van zijn werk, maar naar de beoordeling door de man van zichzelf'. Hier is de validiteit van de meting duidelijk in het geding en wel in het bijzonder de begripsvaliditeit. In hoeverre in het satisfactie-onderzoek werkelijk wordt gemeten wat men beoogt te meten, is een empirische vraag. Op grond van de in 5.3.5. besproken gegevens over de validiteit van verschillende instrumenten is er o.i. aanleiding hierover beduidend minder somber te zijn dan De Swaan.

Moet uit de bovenstaande overwegingen echter toch niet worden afgeleid dat dergelijke subjectieve maten zich niet lenen voor een evaluatie van de kwaliteit van de arbeid? Zouden daarvoor dan niet uitsluitend objectief-structurele factoren in aanmerking komen? De Bedrijfssociologische Studiedagen van 1978 waren onder meer aan een dergelijke vraagstelling gewijd. In zijn evaluatie constateert Van Hoof (1980, p. 243) dat 'de ontoereikendheid en het misleidend karakter van veel satisfactie-onderzoek' herhaaldelijk werd bevestigd in de discussies, maar dat evenzeer naar voren kwam dat naast structurele factoren 'de individuele en collectieve beleving en zingeving van de arbeid wezenlijk bestanddeel zijn van de problematiek en onmisbaar als verklarende factoren. Het zich afzetten tegen de eenzijdigheid van een subjectivistische a-structurele benadering mag niet leiden tot een nieuwe eenzijdigheid waarin voor beleavings- en gedragsaspecten geen plaats is'. In dit verband constateert hij dat de term 'kwaliteit van de arbeid' in twee betekenissen wordt gebruikt (p. 246): 1. als aanduiding van de overeenstemming tussen de vereisten en mogelijkheden van de arbeidssituatie enerzijds en de feitelijke kenmerken van de werkers anderzijds; en 2. als aanduiding van de mate waarin de arbeidssituatie een beroep doet op hoger gewaardeerde kenmerken van de werkers. Bij de laatste opvatting worden normatieve elementen ingebracht. Maar als dan blijkt dat 'werkers zelf niet altijd de kwaliteit van hun arbeid als het meest urgente probleem ervaren en als het primaire punt van actie beschouwen', rijst de vraag of het hier gaat om 'een echt probleem of alleen maar één voor sociologen'. Deze mogelijke discrepantie

35. Faase (1979, p. 80) meent steun in onderzoekmateriaal te hebben gevonden voor een dergelijke instrumentele houding ten opzichte van het werk.

tussen de zienswijze van 'de wetenschap en het beleid' enerzijds en 'de mensen zelf' anderzijds houdt zijns inziens een ernstige waarschuwing in: '... de socioloog mag de ervaringen van de mensen zelf niet op hun face-value nemen, maar nog veel minder mag hij eraan voorbijgaan; hij dient die ervaringen en opvattingen nog meer serieus te nemen dan die van zichzelf, want uiteindelijk is de kwaliteit van de arbeid in de eerste plaats het probleem van en voor de werkers zelf' (Van Hoof, 1980, p. 246).

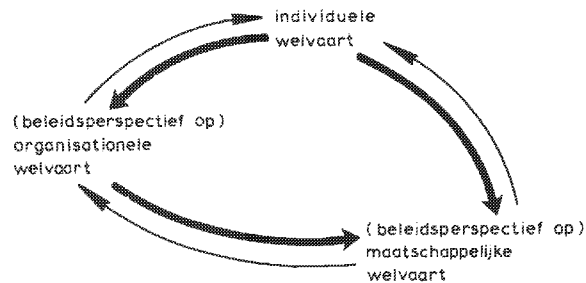
Een andere benadering van de vraag welke betekenis moet worden toegekend aan de beoordelingen van de individuele werknemers zelf, kan uitgaan van de drie door ons onderscheiden welvaartsfuncties (zie 5.3.7.). Bezien moet dan worden in welke verhoudingen deze ten opzichte van elkaar staan. Een dergelijke benadering wordt bijvoorbeeld aangetroffen in Davis & Cherns (1975, deel II, p. 38): 'We took the position that the point of view of the individual was the most central. The quality of working life from the societal point of view could be considered in some loose sense a function of the quality of working life of the individual ($QWL_s = f \sum QWL_i$). We said the same was true of the organizational view of the quality of working life ($QWL_o = f \sum QWL_i$). We said that this was an intransitive relationship – that the reverse was not as true ...'. Een en ander wordt tot uitdrukking gebracht in figuur 5.1.³⁶ Ook zo bezien, zal voor de individuele beoordelingen een centrale plaats moeten worden ingeruimd. Overigens constateert Van Voorden (1980, p. 771) dat er spanningen optreden tussen '... het beleidsdenken van beleidvoerders en de adviserende organisaties (het beleidscircuit) enerzijds en de feitelijke gedragingen van deelnemers in het arbeidsproces anderzijds ... Het beleidscircuit lijkt zich namelijk sterk te hebben verzelfstandigd ten opzichte van de feitelijke arbeidsmarktgedragingen'. Als voorbeeld noemt hij onder meer de betekenis die in het beleidscircuit wordt toegekend aan vergroting van de medezeggenschap als satisfactieverhogend element in de baan. Indien een dergelijk oordeel op individueel niveau geen empirische geldigheid bezit,³⁷ is het gevaar groot dat beleidsmaatregelen worden genomen, die niet zijn afgestemd op het individuele gedrag. Dan zou inderdaad een situatie ontstaan van een 'beleidscircuit dat overeenkomstig zelf ontwor-

36. Indien de organisationele en maatschappelijke welvaart uitsluitend opgebouwd worden gedacht uit de individuele welvaartsoordelen (zie 5.2.3.), zijn de relaties uiteraard eenzijdig en hiërarchisch geordend. Dan wordt echter geen ander legitiem perspectief toegelaten. De organisationele en maatschappelijke welvaartsfuncties zijn dan niet van het Policy-maker's, maar van het individualistische type.

37. Zie voor enige empirische indicaties bijv. Zanders (1978, p. 67) of Faase (1979, p. 80).

pen kaders en stereotypen werkt en het gedragscircuit dat daar grotendeels los van functioneert of tracht zich daar min of meer openlijk aan te onttrekken' (Van Voorden, 1980, p. 771). Ter voorkoming of beteugeling van een dergelijke situatie lijkt het noodzakelijk dat de beleidsinformatie indicaties bevat van de beleving van arbeid op individueel niveau. Deze belevingsindicatoren vervullen dan niet alleen een stuurfunctie bij de ontwikkeling van situationele indicatoren (zie 5.2.4.), maar ook bij de voorbereiding en de evaluatie van beleidsmaatregelen.

Figuur 5.1. Relaties tussen welvaartsoordelen.

Ten slotte kan nog kort worden stilgestaan bij de term 'humanisering van de arbeid', die eveneens vaak in deze context wordt gebruikt. Van Strien (1980, p. 15) verstaat hieronder 'het beter in overeenstemming brengen van de vormgeving, organisatie en waardering van de arbeid met de behoeften, mogelijkheden en waarden van de mens'. Aan het eind van zijn overzichtsartikel somt hij een drietal onderzoekstaken op, die van primair belang zijn voor de humanisering van de arbeid. Eén daarvan betreft onderzoek naar 'sociale indicatoren', waarbij gegevens over 'arbeidssatisfactie en de factoren waarvan deze afhankelijk is' te zamen met andere maten worden opgevat als indices voor de meting van de kwaliteit van de arbeid (Van Strien, 1980, p. 46). De Galan, Van Gils & Van Strien bespreken in hun slotbeschouwing van een bundel gewijd aan de humanisering van de arbeid de mogelijkheden tot meting hiervan. Zij achten directe meting slechts in beperkte mate mogelijk. Indirecte meting achten zij denkbaar met behulp van indicatoren. Daarbij komen als elementen in aanmerking: arbeidsverzuim, personeelsverloop, arbeidsproductiviteit en 'tevredenheid met het werk, een grootheid die moeilijk te meten is, maar waar via enquêtes toch wel enigszins achter te komen valt. Tevre-

denheid is zeker met humanisering verbonden; humane arbeid leidt tot het zich welbevinden in de werksituatie of, in een wat andere belichting, humanisering houdt in dat negatieve facetten van de arbeid worden opgeheven' (De Galan e.a., 1980, p. 232).

Samenvattend komen wij tot de volgende conclusies:

1. *Voor de individuele beoordelingen van de arbeidssituatie door de werknemers moet een zelfstandige plaats worden ingeruimd bij de evaluatie van de kwaliteit van de arbeid (of de humanisering van de arbeid).* De beperkingen van het begrip 'arbeidssatisfactie', die in de literatuur omtrent de kwaliteit van de arbeid naar voren worden gebracht, leiden o.i. niet tot de conclusie dat aan deze belevingsindicatoren voorbij kan worden gegaan. Ook indien ons uitgangspunt voor de maatschappelijke berichtgeving niet (geheel) wordt onderschreven, zal ter vermijding van 'een nieuwe eenzijdigheid' of 'een verzelfstandiging van beleid' aan de beoordelingen op individueel niveau aandacht moeten worden geschonken bij de evaluatie van de kwaliteit van de arbeid. De geschetste kritiek leidt echter wel tot de conclusie dat het gebruik van belevingsindicatoren met goede procedurele waarborgen omkleed moet zijn en dat voorzichtigheid is geboden bij de interpretatie van de uitkomsten.
2. *De resulterende belevingsindicatoren zijn op zichzelf ontoereikend en zullen moeten worden aangevuld met situationele indicatoren.* Vooral de invloed van het menselijk aanpassingsvermogen noodzaakt tot het zoeken naar complementaire indicatoren die zoveel mogelijk onafhankelijk van individuele waarderingen het probleemgebied beschrijven. In het kader van de berichtgeving geldt bovendien dat aanvullende informatie nodig is waar sprake is van onvolkomen kennis van de deelgenoten (vgl. par. 4.8.).
3. *De selectie van deze situationele indicatoren kan niet alleen plaatsvinden op grond van hun (veronderstelde) samenhang met de belevingsindicatoren, maar ook vanuit een organisationeel en/of maatschappelijk perspectief.* Zowel op organisationeel als op maatschappelijk niveau wordt een beleid gevoerd ten aanzien van de arbeid. Voor de beleidsvoorbereiding alsook voor de informatieverschaffing over (c.q. de verantwoording van) het beleid kunnen naast belevingsindicatoren ook situationele indicatoren van belang worden geacht. In het geval van de

maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen betekent dit, dat vanuit het totale beleidsperspectief van de besluitvormingsgroep of van besluitvormende instanties in de samenleving relevante situationele indicatoren kunnen worden toegevoegd.

5.4. NAAR EEN TOEPASSING VAN ARBEIDSINDICATOREN IN HET KADER VAN DE SOCIALE BERICHTGEVING?

Aan het einde van hoofdstuk 4 werd de probleemstelling voor dit slot-hoofdstuk geïntroduceerd. Daar werd gesteld dat gezien moest worden 'in hoeverre de maatschappelijke berichtgeving met behulp van meerdere meeteenheden (meetniveau 2) verwezenlijkt kan worden. Belangrijke vragen hierbij zijn onder meer of de onderneming zelf in staat is haar effecten te waarderen vanuit het standpunt van haar deelgenoten en in hoeverre een integratie van de totale informatieverstrekking te bewerkstelligen is'. In paragraaf 5.2. werd geconcludeerd dat de algemene verzamelingen van maatschappelijke indicatoren op (inter)nationaal niveau (nog) niet toepasbaar zijn op ondernemingsniveau. Op grond van een viertal overwegingen werd deze studie vervolgens toegespitst op het terrein van de arbeidsindicatoren. De vraag die daarbij centraal kwam te staan, was 'of althans op het specifieke deelterrein van de arbeid een indicatorenbenadering van de maatschappelijke berichtgeving door ondernemingen vruchtbaar kan zijn' (zie par. 5.3.1.).

Vanuit onze stellingname ten aanzien van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen werd (in 5.3.2.) geconcludeerd dat uitgegaan diende te worden van de beleving van de arbeid door de werknemers zelf. Noodzakelijke voorwaarde daartoe is dat de arbeidssatisfactie op ondernemingsniveau voldoende operationeel is te definiëren en te meten. Aan deze noodzakelijke voorwaarde is o.i. in bevredigende mate voldaan, zodat de onderneming in dit geval inderdaad in staat moet worden geacht haar effecten te waarderen vanuit het standpunt van haar deelgenoten. Bij de bespreking van de vraag of uitsluitend met behulp van dergelijke belevingsindicatoren op zinvolle wijze gestalte kan worden gegeven aan de sociale berichtgeving, kwam aan het licht dat situationele indicatoren dienen te worden toegevoegd, die mede geselecteerd kunnen zijn vanuit organisationeel en/of maatschappelijk perspectief. In deze paragraaf willen wij nu ter afronding van onze beschouwingen over sociale berichtgeving nog enkele aspecten bespreken, die bij toepassing van

arbeidsindicatoren in dit kader naar voren zullen komen. In 5.4.1. worden enkele procedurele aspecten belicht; in 5.4.2. een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving geschetst; in 5.4.3. komt de verstrekking van prospectieve informatie aan de orde en in 5.4.4. wordt aandacht besteed aan enkele wettelijke verslagplichten op het terrein van de arbeid. In 5.4.5. wordt dan ten slotte stilgestaan bij de te verwachten voor- en nadelen van de geschetste ontwikkelingsgang van de sociale berichtgeving.

5.4.1. Enkele procedurele aspecten

Onder de *procedure* van de maatschappelijke c.q. sociale berichtgeving verstaan wij het geheel van organisatorische regelingen (afspraken, overeenkomsten, bevoegdheden, verantwoordelijkheden, rechten, sanctiemogelijkheden e.d.) die verbonden zijn aan het periodiek concipiëren, uitbrengen, bespreken en evalueren van de betreffende ondernemingsberichten (vgl. Dekker e.a., 1980, p. 110). De gevolgde procedure kan onder meer van invloed zijn op de inhoud, vorm, kwaliteit en acceptatie van de berichtgeving. Vandaar dat wij hier op enkele belangrijke procedurele aspecten willen ingaan. Deze betreffen de verantwoordelijkheid voor de berichtgeving; de verhoging van de effectiviteit van de procedure; de onderwerpkeuze voor de bedrijfsenquête; de toevoeging van situationele indicatoren; de vorm en de frequentie van de berichtgeving; en de organisationele inbedding van de te verrichten taken. Vooraf moet echter worden opgemerkt dat ten aanzien van de meeste procedurele aspecten geen sprake kan zijn van één 'juiste' handelwijze. Daarvoor is de organisationele verscheidenheid te groot.

In hoofdstuk 2 hebben wij de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen opgevat als de collectieve verantwoordelijkheid van allen die bijdragen aan de besluitvorming in de onderneming. In de maatschappelijke berichtgeving dient dan ons inziens verantwoording te worden afgelegd over de wijze waarop deze verantwoordelijkheid is uitgeoefend (zie par. 4.2.). Een consequentie van deze opvatting is dat de besluitvormingsgroep ook de *verantwoordelijkheid* voor deze berichtgeving draagt. In de literatuur omtrent sociale verslaggeving spitst de vraag naar de verantwoordelijkheid zich toe op de betrokkenheid van de OR. Hierover worden uiteenlopende meningen aangetroffen, terwijl de praktijk ook een gevarieerd beeld te zien geeft (zie Dekker e.a., 1980, p. 112 en pp. 138-142). Onze voormelde uitgangspunten impliceren dat, voor zover de OR bij de besluitvorming betrokken is (geweest), hij ook over zijn rol hier-

in verantwoording zal dienen af te leggen. Of dit voor een concreet onderwerp zelfstandig dient te gebeuren, hangt ervan af of de OR hierbij een zelfstandig beleid heeft gevoerd. Wanneer dit het geval is, zal in de procedure met een aparte verantwoording door de OR rekening moeten worden gehouden.

Volgens Van Kesteren (1978) zijn bedrijfsenquêteprocedures veelal weinig effectief, d.w.z. zij blijken zelden tot concrete veranderingen in de organisatie aanleiding te geven. Zijn onderzoek richt zich op de kritische factoren voor de verhoging van deze *effectiviteit* in het kader van een organisatieveranderingsproject. Mede omdat hij zich richt op de probleemstellende fase van een dergelijk project, is veel van hetgeen hij hierover opmerkt ook van belang voor ons onderwerp. Op het vertrouwen dat de direct betrokkenen hebben in de uiteindelijke bedoeling van dergelijke experimenten acht hij zowel sociaal-maatschappelijke als psychologische condities van invloed (pp. 49-50). Met het oog op deze psychologische condities kan het afsluiten van een 'psychologisch contract' zijns inziens de geloofwaardigheid van het project ten goede komen (pp. 119-122; vgl. FNV, 1976, p. 19). In een dergelijk psychologisch contract worden onder meer de beschikbare financiële middelen, de fasering van de procedure en de voortgangsbewaking vastgelegd. In het kader van organisatieveranderingsprojecten beveelt Van Kesteren aan dat het adviesstelsel en een groep waarin alle partijen uit het cliëntsysteem vertegenwoordigd zijn, optreden als contractpartijen. Wanneer externe adviseurs bij de opzet van de sociale berichtgeving worden betrokken, is een dergelijke constellatie eveneens denkbaar. Is de opzet van de berichtgeving een geheel interne aangelegenheid, dan kan de betrokken redactiecommissie of -afdeling wellicht als contractpartij worden gezien (in plaats van het adviesstelsel) of kan een contract worden afgesloten tussen ondernemingsleiding en OR. Het behoeft geen betoog dat met het oog op de doelstelling van het contract juist de werknemersvertegenwoordiging zorgvuldig dient te worden geregeld, evenals de wijze van enquête-afname. Wellicht moet ter bestrijding van de door De Swaan (1971, zie 5.3.7.) genoemde gevaren de OR bij dit laatste eveneens een rol spelen.

Een belangrijk onderdeel van zo'n contract behelst de wijze waarop de sociale berichtgeving gestalte zal krijgen. Welke *onderwerpen* worden in de bedrijfsenquête aangesneden en welke situationele indicatoren worden aan de onderzoekresultaten toegevoegd? Wat de eerste vraag betreft moet een keuze worden gemaakt tussen een standaardvragenlijst of een 'tailored survey' afgestemd op de specifieke bedrijfssituatie en de daarin actuele

problematiek (Wheatley & Cash, 1973). Van Kesteren (1978, pp. 124-128) pleit voor een 'tailored survey' in de probleemstellende fase van organisatieveranderingsprojecten, aangezien daarmee eerder voldaan kan worden aan de voor een gezamenlijke probleemstelling benodigde condities. In het kader van de sociale berichtgeving heeft de 'tailored survey'-aanpak o.i. het voordeel dat de herkenbaarheid van de in de berichtgeving aangesneden problematiek voor de werknemers wordt opgevoerd. In de huidige sociale verslaggeving blijkt die herkenbaarheid veelal te wensen over te laten (zie Schreuder-Sunderman e.a., 1980, pp. 190-191). Door de onderwerpkeuze en de aanpak van de berichtgeving mede te laten leiden door hetgeen in de onderneming leeft, kan hieraan tegemoet worden gekomen. Hier kunnen interviews vooraf een goede dienst bewijzen (vgl. 5.3.5.). Anderzijds dient de berichtgeving op de hoofdpunten wel vergelijkbaar te zijn tussen ondernemingen (zie 5.3.5. en 5.4.2.). Vergelijkbaarheid bevordert de interpretatie van de relatieve positie van de onderneming. Al met al lijkt een aanpak gewenst waarbij rond een kern van standaardvragen additionele specifieke vragen zijn opgenomen. Wanneer bijvoorbeeld kan worden gekomen tot een bedrijfstaksgewijze aanpak van de berichtgeving, bestaat de mogelijkheid dat ook voor deze specifieke vragen vergelijkingsmateriaal beschikbaar komt.

Welke *situationele indicatoren* aan de enquêteresultaten worden toegevoegd, hangt in de eerste plaats af van de vigerende wettelijke bepalingen en kan daarnaast eveneens in het contract worden vastgelegd. In de FNV-nota 'Open Boek' (1976), waarin de informatieverstrekking aan ondernemingsraadleden het uitgangspunt vormt (p. 1), worden de volgende acht categorieën van 'sociaal-organisatorische' informatie genoemd, waarover jaarlijkse rapportage in ieder geval nodig is (pp. 18-19):³⁸

1. Het personeelsbestand en de verandering daarin, verdeeld naar relevante groepen.
2. De verdeling van de toegevoegde waarde gespecificeerd naar groepen werknemers, directieleden, commissarissen, aandeelhouders en eventuele anderen met vermelding van de beloningssystematiek.
3. De onderverdeling van het personeel naar de duur van het dienstverband, werktijden, eventueel ploegenarbeid, overuren en reistijden.
4. De contacten van de bedrijfsleiding met personeel en vertegenwoordigers uit hun midden of namens hen.

38. Naast deze 'sociaal-organisatorische' aspecten onderscheidt de nota materiële en werkgelegenheidsaspecten (FNV, 1976).

5. De veiligheid, de arbeidsomstandigheden, de taakstructurering en het werkoverleg.
6. De activiteiten ten aanzien van werving, selectie, beoordeling, opleiding, organisatie-ontwikkeling, promotie, ontslag.
7. De activiteiten op het gebied van maatschappelijk werk, gezondheidszorg, huisvesting, recreatie.
8. De activiteiten ten behoeve van speciale categorieën werknemers.

De nota merkt op dat op veel, misschien wel de meeste, onderdelen van sociaal-organisatorisch terrein door de bank heen volstaan kan worden met deze grofmazige informatie, terwijl slechts bij bepaalde onderwerpen dieper gravende informatie nodig zal zijn om een goede oordeelsvorming mogelijk te maken.

Behalve over de totstandkoming van de onderwerpkeuze zal het contract ook bepalingen dienen te bevatten over de *vorm* van informatieverstrekking over de onderzoekresultaten. Wie ontvangt wat en op welke wijze? Daarbij ligt het voor de hand dat in de openbare berichtgeving vooral wordt gestreefd naar een begrijpelijke weergave van de hoofdlijnen. Ter vermijding van 'information overload' kan in de eerste plaats gebruik worden gemaakt van het in paragraaf 4.2. besproken onderscheid tussen de spontane informatieplicht van de onderneming en haar antwoordplicht. Wordt ten aanzien van bepaalde onderwerpen in het contract een antwoordplicht vastgelegd, dan kan de in eerste instantie te verstrekken informatie daarover beperkt blijven. In Schreuder-Sunderman e.a. (1980, p. 197) deden wij voorts het voorstel te komen tot een tweeledige structuur van de 'werknemersgerichte sociale verslaggeving', namelijk: 1. een aanpassing en verbetering van het huidige sociale jaarverslag, waarbij dit (nog) meer dan voorheen zou moeten worden toegeschreven op de lagere functie- en opleidingsniveaus; en 2. tegelijkertijd de publikatie van een aanvullende en meer gedetailleerde nota omtrent het sociaal beleid. Voor zover nodig, zou deze aanvullende nota gesplitst kunnen worden in een openbaar en een vertrouwelijk gedeelte, waarbij het eerste voor iedere belangstellende ter beschikking staat en het laatste alleen voor de OR. In aansluiting op dit voorstel zullen wij in 5.4.2. een mogelijke structurering van de hoofdlijnen van de sociale berichtgeving aangeven.

Met welke *frequentie* dient de bedrijfsenquête te worden gehouden? Naar onze mening is de beantwoording van deze vraag afhankelijk van de beoogde omvang en verspreiding van de enquête. Voor berichtgevingsdoeleinden lijkt het niet noodzakelijk bijv. jaarlijks een uitgebreide enquête

te onder alle werknemers te houden. Dit kan ook stuiten op organisatorische en kostenoverwegingen. Bij de aanvankelijke opzet van de sociale berichtgeving is een zo groot mogelijke verspreiding van de enquête wel gewenst. Zijn dan eenmaal 'base-line statistics' verkregen, dan kunnen volgende enquêtes mede op grond van het oorspronkelijke materiaal alleen worden verspreid onder representatieve steekproeven. Daarbij lijken vooral het functie- en opleidingsniveau en de aard van het werk belangrijke criteria, terwijl voor de enquête-afname het (semi-)gestructureerde interview de beste methode lijkt (vgl. Schreuder, 1981). Van tijd tot tijd, bijvoorbeeld om de drie of vijf jaar, kan het onderzoek weer op meer uitgebreide schaal worden gehouden, onder meer om na te gaan of de vroeger gekozen steekproefcriteria nog in dezelfde mate relevant zijn.

Als laatste wordt nog stilgestaan bij de *organisationele inbedding* van de te verrichten taken. Van Hoorn (1978, pp. 98-100) ziet bij het verder uitbouwen van het sociaal informatiesysteem een functie ontstaan, die hij bestempelt als 'sociale of personeelscontroller'. De doelstelling van deze functie wordt omschreven als 'het systematisch bevorderen en ondersteunen van het oordeels-, beleids- en besluitvormingsproces m.b.t. de factor arbeid in de onderneming'. Een suggestie om bij de grotere onderneming te komen tot meer coördinatie op het terrein van de sociale informatie lijkt zeker op zijn plaats, mede gezien de toenemende sociale verslagplichten van de onderneming. Ten slotte is het van belang erop te wijzen dat, indien de onderneming als geheel op haar sociaal beleid beoordeeld wordt, dit ook op de diverse niveaus binnen de onderneming het geval moet zijn. Van vele zijden is reeds empirisch en theoretisch materiaal aangedragen voor de stelling dat voor een beïnvloeding van het gedrag van een organisatie in maatschappelijk verantwoorde richting de positieve instelling van het topmanagement alleen niet voldoende is. Indien meer dan louter financiële en technische criteria worden aangelegd bij de beoordeling van het ondernemingsbeleid, is het voor een goede motivatie van het lagere management noodzakelijk deze criteria ook tot uitdrukking te brengen bij de beoordeling van lagere niveaus in de organisatie (zie o.m. Ackerman, 1973; en Berger e.a., 1978). Uiteraard dienen deze criteria dan wel te kunnen worden geoperationaliseerd en gemeten.

Een aantal overige aspecten die te maken hebben met het verschaffen van prospectieve informatie en de evaluatie van het beleid, zal worden besproken in 5.4.3. Daartoe is eerst een inzicht benodigd in een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving, die hierachter aan de orde komt.

5.4.2. Een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving

Op welke wijze kan de sociale berichtgeving worden gestructureerd? Voor ons gaat het dan vooral om de structuur van het sociale 'totaalplaatje', zoals aangegeven in 5.2.7. Onder '*structuur*' wordt daarbij verstaan: de samenhang tussen de delen waaruit de sociale berichtgeving is opgebouwd. Tot nu toe zijn de volgende delen van de sociale berichtgeving aan de orde geweest:

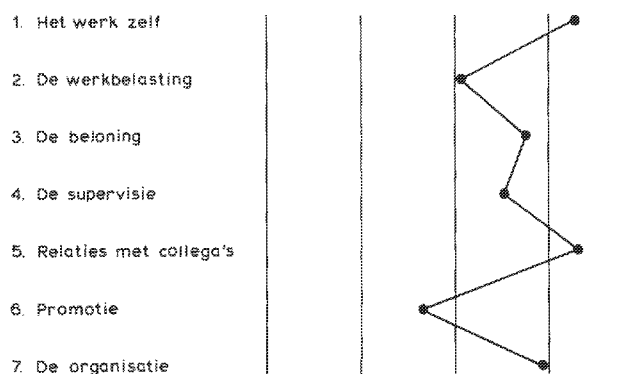
1. Belevingsindicatoren betreffende de arbeidssatisfactie ten aanzien van relevante facetten van het werk.
2. Aanvullende situationele indicatoren, geselecteerd op grond van hun (veronderstelde) samenhang met de belevingsindicatoren of vanuit organisationeel en/of maatschappelijk perspectief.

Op diverse punten in het voorafgaande is benadrukt dat geen absolute richtlijnen voor de inrichting van de sociale berichtgeving kunnen worden gegeven. Op sommige punten is onze theoretische kennis daartoe ontoereikend, mede in verband met de gesignaleerde organisationele verscheidenheid. Tevens moet, zoals in 5.4.1. is betoogd, procedureel de ruimte worden gelaten voor een afstemming van de berichtgeving op de concrete situatie en de wensen van de betrokkenen. Derhalve zullen hier slechts de hoofdlijnen worden geschetst van een *mogelijke structuur* van de sociale berichtgeving.

De arbeidsvoldoening is in 5.3.2. als uitgangspunt voor de sociale berichtgeving naar voren gebracht, terwijl in 5.3.7. werd geconcludeerd dat voor de individuele beoordelingen van de arbeidssituatie door de werknemers een zelfstandige plaats moet worden ingeruimd bij de evaluatie van de kwaliteit van de arbeid. Het ligt dan voor de hand de belevingsindicatoren die hiertoe worden gehanteerd, tot uitgangspunt te nemen van de structuur van de sociale berichtgeving. Stel dat, (mede) op basis van de resultaten van vooraf gehouden interviews, een zevental facetten van het werk in een concrete situatie relevant worden geacht. Bezien moet dan worden in hoeverre onderzoekinstrumenten voorhanden zijn, waarmee de beleving van deze facetten gemeten kan worden en waarvoor standaardgegevens beschikbaar zijn. Rondom de kern van beschikbare standaardvragen worden specifieke vragen opgenomen teneinde het gehele relevant geachte terrein te bestrijken. Wanneer deze additionele vragen zoveel mogelijk op dezelfde wijze worden gesteld, zou het mogelijk zijn een '*sociaal profiel*' op te stellen van de wijze waarop de relevante facetten

van het werk door de werknemers worden beoordeeld.³⁹ In figuur 5.2. wordt bij wijze van voorbeeld een dergelijk profiel weergegeven.

Figuur 5.2. Een sociaal profiel op basis van beleavingsindicatoren.

Een sociaal profiel, zoals hierboven geschetst, kan op verscheidene wijzen worden gebruikt ter beoordeling van de arbeidssituatie in het bedrijf. In de eerste plaats ligt een *ipsatieve vergelijking* van de verkregen scores voor de hand. Daarbij gaat het niet om de absolute hoogte van de uitkomsten of hun relatie tot een externe standaard, maar worden de deelscores slechts onderling vergeleken. Een dergelijke vergelijking kan een eerste antwoord opleveren op de vraag wat de sterke en de zwakke punten zijn in deze concrete arbeidssituatie. Voorts is het ook mogelijk, indien de bedrijfsenquête althans wordt herhaald, te komen tot een *longitudinale vergelijking*. Daarbij wordt de ontwikkeling van de uitkomsten in de tijd gevolgd. Aangezien een dergelijke vergelijking een geheel bedrijfsinterne aangelegenheid is, kan ervoor zorg worden gedragen dat de omstandigheden waar-

39. Vergelijk het 'sociaal rendementsprofiel' genoemd door Brevoord (1978). De benoeming van de 'assen' van het profiel is uiteraard afhankelijk van de specifieke vraagstelling. Zoals ook vermeld in hoofdstuk 4, zijn voorbeelden van een dergelijke werkwijze te vinden in de Migros-Sozialbilanz en in de berichtgeving van Singer S.A. Migros publiceerde een profiel van zichzelf gebaseerd op een onderzoek van de publieke opinie; Singer vroeg haar werknemers de onderneming op verschillende terreinen te beoordelen (zie Schreuder, 1980, pp. 243-249). De Southam Press te Canada werd door een team van buitenstaanders met behulp van een 'attitude survey' doorgelicht teneinde te komen tot een 'social audit' ten behoeve van kerkelijk beleggingsbeleid (zie Brooks, 1980). Overigens deed ook Blum (1958) al het voorstel gebruik te maken van een 'attitude survey' in het kader van een 'social audit of the enterprise'.

onder de enquête plaatsvindt, zoveel mogelijk gelijk worden gehouden. De longitudinale vergelijking kan indicaties opleveren van een verbeterde of verslechterde situatie ten aanzien van bepaalde facetten van het werk. Vooral in het laatste geval kan de aandacht dan worden gericht op de specifieke punten waar een nadere analyse en verklaring van de uitkomsten gewenst is.

Indien volledig gebruik gemaakt is van een vragenlijst waarvoor bijv. landelijke of bedrijfstaksgewijze standaardgegevens beschikbaar zijn, kan ten slotte ook het landelijke of bedrijfstakprofiel in figuur 5.2. worden 'ingetekend' ter bepaling van de relatieve positie van de onderneming. Op basis van een ipsatieve vergelijking lijken de facetten werkbelasting en promotie de primaire aandachtspunten voor de onderneming. Vergelijking met een 'standaardprofiel' kan uitwijzen of de onderneming hier ook een relatieve achterstand heeft opgelopen. Dat zou ook het geval kunnen zijn bij de overige facetten die op het eerste gezicht gunstiger uitkomen. Vanuit sociaal-psychologisch gezichtspunt is het aannemelijk dat het standaardprofiel aanwijzingen geeft omtrent het referentiekader dat de ondervraagden hanteren. Neuberger & Allerbeck (1978, p. 69) wijzen erop dat de onderneming ook in dit opzicht niet beschouwd kan worden als een gesloten systeem: 'Zufriedenheit ist das Ausmass, in dem eine Situation *im Vergleich zu anderen* günstig bewertet wird – und diesem Vergleich kann sich keine Organisation entziehen'. Deze overwegingen leiden tot de conclusie dat het aanbeveling verdient de 'kern' van de sociale berichtgeving zoveel mogelijk in samenwerking met vergelijkbare ondernemingen (bijv. bedrijfstaksgewijs) op te zetten, indien standaardgegevens niet bij voorbaat beschikbaar zijn.⁴⁰ Daarbij moet uiteraard bijzondere zorg worden gegeven aan de bewaking van de vergelijkbaarheid van de bedrijfsomstandigheden en de gevolgde procedures. Is een volledig 'standaardprofiel' niet te ontwikkelen, dan zal toch op onderdelen zoveel mogelijk vergelijkingsmateriaal moeten worden bijgeleverd.

Het opgestelde sociaal profiel valt in een aantal componenten (in ons voorbeeld een zevental) uiteen. Deze componenten bieden een mogelijkheid tot rubricering van de *aanvullende situationele indicatoren*. De sociale berichtgeving omvat dan voorts een aantal hoofdstukken die ieder aansluiten op een component van het sociaal profiel. In deze

40. Omtrent de additionele, op de concrete situatie toegesneden belevingsindicatoren kan in zijn algemeenheid weinig worden gezegd. Voor deze indicatoren in het bijzonder lijken de procedurele aanbevelingen die Van Kesteren (1978) doet voor de probleemstellende fase van een organisatieveranderingsproject, op hun plaats.

hoofdstukken worden de situationele indicatoren opgenomen, die geselecteerd zijn:

- a. op grond van hun (*veronderstelde*) *samenhang* met de belevingsindicatoren. Bij een aantal rubrieken zal de benodigde situationele informatie a priori min of meer duidelijk zijn. Zo zal in het hoofdstuk 'beloning' een inzicht moeten worden gegeven in de concrete beloningsstructuur. Voor enkele andere rubrieken liggen de situationele indicatoren a priori minder voor de hand. Vooral ten aanzien van deze rubrieken kunnen interviews of besprekingen achteraf een goede dienst bewijzen. Bij deze interviews/besprekingen kunnen bijv. de werknemers in de enquêtesteekproef,⁴¹ commissies op afdelingsniveau⁴² en/of de ondernemingsraden worden betrokken. In de loop van het gesprek dient dan te worden vastgesteld welke situationele informatie voor de oordeelsvorming relevant is;
- b. vanuit *organisatoneel perspectief*. Ook de besluitvormingsgroep heeft uiteraard de vrijheid vanuit een totaal beleidsperspectief op de onderneming situationele indicatoren toe te voegen. Deze indicatoren zullen dan betrekking hebben op de factoren die in de besluitvorming op sociaal gebied een rol spelen. De keuze van deze indicatoren zou bijvoorbeeld vastgelegd kunnen worden in het in 5.4.1. aangeduide contract;
- c. vanuit *maatschappelijk perspectief*. De Wet op de Ondernemingsraden en de Arbeidsomstandighedenwet bevatten een aantal onderwerpen op sociaal terrein, waarover schriftelijke informatie dient te worden verstrekt (zie 5.4.4.). Dergelijke wettelijke (en contractuele) bepalingen geven de minimumgrens van de informatieverstrekking aan; daarnaast kan de maatschappelijke ontwikkeling ertoe leiden dat beleidsvormende instanties in de samenleving ook andersoortige informatie relevant gaan achten. De onderneming dient te bepalen of zij op deze maatschappelijke ontwikkeling wil inspelen (zie ook 5.4.5.).

Overigens is het waarschijnlijk dat niet alle onder b. en c. genoemde situationele indicatoren in de genoemde hoofdstukken kunnen worden ingedeeld. Derhalve zal rekening moeten worden gehouden met één of meer hoofdstukken 'overige situationele indicatoren'.

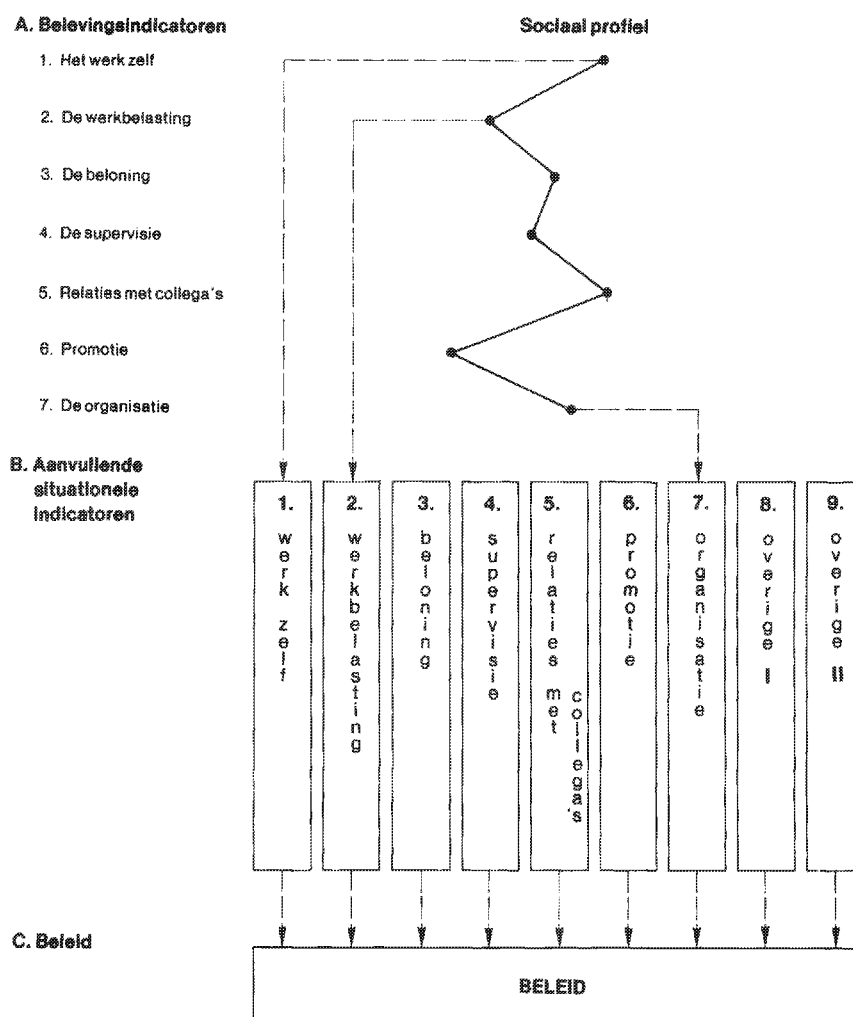
41. Zoals bepleit door Wheatley & Cash (1973, p. 458).

42. Palmer (1977) beschrijft een dergelijke 'participatieve' benadering van een bedrijfs-enquête. In het betrokken bedrijf wordt op afdelingsniveau aan de werknemers gevraagd de resultaten te analyseren en oplossingen voor gesignaleerde problemen aan te dragen.

De structuur van de sociale berichtgeving, zoals tot nu toe geschetst, kent derhalve als uitgangspunt een sociaal profiel, waaraan in een oogopslag de beleving van de relevante facetten van het werk door de werknemers zelf kan worden afgelezen. Zoals in 5.3.3. uiteengezet, kan op basis van dezelfde gegevens – indien gewenst – de facet-specifieke arbeidssatisfactie worden berekend. Bij iedere component van het sociaal profiel behoort een hoofdstuk met aanvullende situationele indicatoren; enige additionele situationele informatie kan afzonderlijk worden opgenomen. Het in 4.5.4. besproken verslag van de First National Bank of Minneapolis toont aan dat ook de hoofdzaken van deze informatie op beknopte en overzichtelijke wijze kunnen worden gepresenteerd. Al de genoemde indicatoren kunnen worden beschouwd als metingen waarmee het sociale terrein zoveel mogelijk in kaart wordt gebracht. De beschikbaarheid van dergelijke indicatoren stelt ook in staat tot *het kwantificeren van beleidsvoornemens*. De doelstellingen van het sociaal beleid kunnen (mede) worden uitgedrukt in de te behalen meetniveaus ten aanzien van de indicatoren die voor het betreffende beleidsonderdeel worden gehanteerd. Tevens kan worden aangegeven met behulp van welke maatregelen of programma's de realisatie van deze doelniveaus zal worden nagestreefd. Deze prospectieve informatie beschouwen wij als het sluitstuk van de sociale berichtgeving. In 5.4.3. zal op dit derde en laatste element nader worden ingegaan. Bij wijze van samenvatting van deze paragraaf kan figuur 5.2. waarin het sociaal profiel werd weergegeven, worden uitgebreid tot figuur 5.3. waarin alle drie besproken onderdelen van de sociale berichtgeving zijn opgenomen. Figuur 5.3. schetst aldus de hoofdlijnen van de sociale berichtgeving in de hier uitgewerkte, mogelijke structuur. De zeven onderdelen van het sociaal profiel, en daarmee ook de hoofdstukindeling van de situationele indicatoren, zijn nog steeds slechts ter illustratie benoemd.

Tot slot van deze bespreking van een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving moet erop worden gewezen dat de aandacht slechts gericht is geweest op het sociale 'totaalplaatje' voor de hele onderneming. Behalve de tussentijdse berichtgeving op deelgebieden van het sociaal terrein is ook de segmentatie van de informatie niet aan de orde geweest. De hoofdlijnen van de besproken structuur kunnen bijv. ook op regionaal, divisioneel of afdelingsniveau gehandhaafd worden. Daarnaast zal in de onderdelen van de onderneming vooral ook belangstelling bestaan voor de significante afwijkingen tussen de uitkomsten voor de gehele onderneming

Figuur 5.3. Een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving.

en het betrokken segment. Voorbeelden van handzame rapporteringsvormen voor zulke gesegmenteerde informatie worden o.a. gegeven door Van Kesteren (1978, bijlage B) en Dunham & Smith (1979, pp. 108-114).

5.4.3. Prospectieve introspectie

In paragraaf 4.8. werd bij de toelichting op onze omschrijving van de maatschappelijke berichtgeving opgemerkt dat het oordeel van de deelgenoten eveneens bepalend zal zijn voor het antwoord op de vraag of de te verstrekken informatie alleen van retrospectieve of ook van prospectieve aard zal zijn. Verwacht moet worden dat voor de prospectieve informatie een belangrijke plaats moet worden ingeruimd. In ons onderzoek naar de werknemersreacties op vijf sociale jaarverslagen van Nederlandse ondernemingen werd 'de opname van meer beleidsuitgangspunten en meer toekomstgerichte informatie' te zamen met gesegmenteerde informatie als meest dringende wenselijkheid bij de uitbouw van de sociale verslaggeving naar voren gebracht (zie Schreuder-Sunderman e.a., 1980, p. 192). Daarnaast kwamen wij tot de conclusie dat ook de specifieke functies van de Ondernemingsraad, waarbij het zwaartepunt ligt in de beïnvloeding van het te voeren beleid, noodzaken tot het kenbaar maken van de beleidsvoornemens in de informatieverstrekking aan dit orgaan (p. 196).

In de FNV-nota 'Open Boek' (1976, pp. 17-19) wordt gepleit voor een experiment in een aantal middelgrote en grote bedrijven 'met systematisering van het sociale beleid en de verslaggeving daarvan. Zo'n experiment zou 3 fasen moeten omvatten:

1. Ontwikkeling van plannen en programma's op sociaal-organisatorisch terrein.
2. Verslaggeving van het feitelijk gebeuren aan de hand van tevoren opgestelde analysemodellen.
3. Beoordeling van het sociaal-organisatorische beleid met behulp van de verslaggeving; op grond hiervan kunnen de oorspronkelijke plannen herzien of bijgesteld worden en kunnen nieuwe programma's worden ontwikkeld'.

Deze experimenten vormen een 'mogelijke weg naar verdere systematisering'. De uiteindelijke gereguleerde informatiestroom zou men zich dan op twee niveaus kunnen voorstellen:

- '1. Ten eerste een grofmazig patroon van ruime informatie over het gevoerde en te voeren sociaal-organisatorisch beleid: monitoring.

2. Ten tweede nauwkeurig praktisch onderzoek op die onderdelen die om een of andere reden speciale aandacht vragen: toetsing'.

De 'monitoring'-gegevens waarover in ieder geval volgens de FNV jaarlijkse rapportage nodig is, werden al in 5.4.1. opgesomd.⁴³ Het FNV-voorstel vormt o.i. een bruikbare en realistische bijdrage aan de discussie. Van realisme getuigt bijv. de opmerking dat op 'veel, misschien wel de meeste, onderdelen van sociaal-organisatorisch terrein' door de bank heen volstaan kan worden met de grofmazige informatie, terwijl slechts bij onderwerpen die om een of andere reden speciale aandacht vragen, ook dieper gravende informatie nodig zal zijn om een goede oordeelsvorming mogelijk te maken. Toch zien wij o.m. de volgende, deels samenhangende problemen kleven aan dit voorstel:

- a. Niet duidelijk is op grond van welke criteria de beleidsterreinen waarop plannen en programma's moeten worden ontwikkeld, worden geselecteerd.
- b. De inhoud van de 'tevorens opgestelde analysemodellen' moet nog worden uitgewerkt. De nota erkent geen oplossing te geven voor 'de problematiek van de sociale indicatoren op het niveau van de afzonderlijke onderneming' (p. 17).
- c. Terecht wordt opgemerkt dat niet ten aanzien van ieder onderwerp van sociaal-organisatorische aard voortdurend plannen en programma's behoeven te worden gemaakt: 'Zeer veel aspecten daarvan vloeien regelrecht voort uit andere onderdelen van het bedrijfsbeleid of uit gebeurtenissen buiten de onderneming. Ook is het mogelijk dat, eenmaal geregeld, er in geen jaren iets aan hoeft te veranderen' (p. 18). Als dat zo is, hoe worden dan die vele overige aspecten die niet samenhangen met plannen en programma's op systematische wijze in het informatie-systeem opgenomen? En hoe is dan bijv. het ook door de FNV (1976, p. 2) bepleite criterium van de 'volledigheid' van de informatie te hanteren?

43. In 'Open Boek' (p. 17) wordt overigens de suggestie dat onderzoek naar arbeidsvoldoening behulpzaam kan zijn bij het beoordelen van het sociale beleid van een afzonderlijke onderneming van de hand gewezen. Zonder opgave van redenen wordt vermeld dat daarmee geen 'bruikbare en hanteerbare indicaties' zijn te verkrijgen. Zie voor de uiteenlopende redenen van vakbondskritiek op dit onderzoek: Barbash (1976, pp. 20-21). In een eerdere publicatie van de drie vakverenigingen gezamenlijk betoonde men zich nog veel positiever over het onderzoek naar de arbeidsbeleving. Men achtte het waarschijnlijk mogelijk voor een bepaalde bedrijfstak meetinstrumenten te ontwerpen die voor een jaar of vijf geldig zouden zijn. Ook meende men zulk onderzoek te kunnen gebruiken om het effect van concrete beleidsmaatregelen te bepalen. (Overlegorgaan, 1974).

- d. Bij de selectie van onderwerpen die voor toetsing in aanmerking komen, wordt opgemerkt dat dat bijv. onderdelen van het sociaal-organisatorische beleid kunnen zijn, die door de werknemers als problematisch worden ervaren: 'Zoiets blijkt uit besprekingen tussen personeelsleden en hun vertegenwoordigers, uit verslagen van werkoverleg, uit wat chefs en bazen horen van hun medewerkers. Ook de genoemde "barometers" van personeelsbeleid kunnen eventueel aanwijzingen opleveren'.⁴⁴ Hoe waardevol de genoemde kanalen en indicaties ook zijn, wij betwijfelen of (alleen) op deze wijze 'een systematisering van het sociale beleid en de verslaggeving daarvan' kan worden bereikt.

Op basis van de in het voorafgaande geschetste procedure en structuur van de sociale berichtgeving kan o.i. aan deze problemen worden tegemoetgekomen met behoud van de waardevolle elementen van het FNV-voorstel. Daarbij worden de plannen en programma's niet als uitgangspunt, maar als sluitstuk van de berichtgeving beschouwd. Uitgangspunt vormt de opstelling van een sociaal profiel waarin de beleving van de relevante facetten van het werk door de werknemers tot uitdrukking komt. Wat relevant is, wordt bepaald door het oordeel van de werknemers zelf. Dit oordeel wordt niet alleen kenbaar gemaakt op de door de FNV aangeduide wijzen, maar ook in de interviews vooraf en bij het afsluiten van het 'psychologisch contract' (zie 5.4.1.). Het volledigheidscriterium steunt dan op een analyse van hetgeen door de werknemers zelf als relevant naar voren wordt gebracht. Ook de aanvullende situationele indicatoren maken, zoals vermeld, deel uit van het contract.

De *doelstellingen* van het sociaal beleid kunnen nu worden geoperationaliseerd met gebruikmaking van de geselecteerde indicatoren. Daarvoor kunnen zowel belevings- als situationele indicatoren worden gebruikt. De situationele indicatoren die zijn opgenomen op grond van hun (veronderstelde) samenhang met belevingsindicatoren, zullen daarbij vaak kunnen dienen als intermediaire doelstellingen. Het *sociaal beleid* kan vervolgens worden omschreven in termen van plannen en programma's waarmee de realisatie van de aangegeven doelstellingen wordt nagestreefd. Bij de keuze van deze plannen en programma's zal het sociaal profiel een stuurfunctie kunnen vervullen. Daarin komt immers tot uiting op welke onder-

44. Als 'barometers' worden genoemd: het personeelsverloop; het ziekteverzuim; de produktiviteit; het aantal klachten; en het aantal conflicten (zie Merrihue & Katzell, 1955, voor een op basis van dergelijke indicatoren geconstrueerde 'Employee Relations Index').

delen de werknemers zelf aangeven problemen te hebben. Bij een dergelijke opzet kan de *evaluatie* van het sociaal beleid op twee sporen geschieden: niet alleen kan worden nagegaan of de plannen en programma's volgens opzet zijn verlopen, maar ook kan de effectiviteit daarvan worden getoetst in de mate van realisatie van de doelstellingen. Ook indien een 'verklaring van getrouwheid' (FNV, 1976, p. 18) van sociale informatie wordt verlangd, is kwantificering een vereiste (zie ook Van Hoorn, 1978, pp. 100-101).

Dat in het voorafgaande de nadruk is gelegd op de mogelijkheden tot kwantificering van de sociale informatie neemt niet weg dat ook kwalitatieve informatie in de sociale berichtgeving een plaats zal krijgen. Kwalitatieve informatie kan bijv. noodzakelijk worden geacht ter completering van het beeld, voor het geven van toelichtingen of voor het maken van kanttekeningen bij de cijfermatige gegevens. Toch zullen, zoals hiervoor aangeduid, onder meer de mogelijkheden tot operationalisering van de sociale doelstellingen en evaluatie van het sociaal beleid afhankelijk zijn van de mate waarin men erin slaagt de sociale berichtgeving van het eerste naar het tweede door ons onderscheiden meetniveau (zie fig. 4.8.) te tillen. Wil de onderneming voor het eigen functioneren op sociaal gebied operationele doelstellingen ontwikkelen en het succes van het sociaal beleid mede aan de realisatie daarvan afmeten – hetgeen in de betiteling van dit stuk is aangeduid als 'prospectieve introspectie' bedrijven – dan zal dat o.i. alleen gelukken met behulp van een verzameling daarop afgestemde indicatoren.

5.4.4. *Arbowet, WOR en sociaal jaarverslag*

Eén van de overwegingen om deze studie toe te spitsen op de sociale berichtgeving was de toename van de verslagplichten van Nederlandse ondernemingen op het terrein van de arbeid (zie 5.2.7.). Nu in het voorafgaande een mogelijke procedure en structuur van deze berichtgeving is geschetst, kan worden stilgestaan bij de verhouding tussen dit voorstel en de wettelijke verslagplichten. Daartoe zal vooral worden ingegaan op de Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet), terwijl vervolgens relevante bepalingen van de Wet op de Ondernemingsraden (WOR) worden gezien en ook de plaats van de huidige praktijk van de sociale verslaggeving binnen dit geheel van wettelijke bepalingen wordt besproken.

In mei 1977 werd het ontwerp Arbeidsomstandighedenwet ingediend bij de Tweede Kamer (14 497, zitting 1976-1977). Met dit wetsontwerp

werd de vervanging beoogd van voornamelijk de Veiligheidswet 1934. In de Memorie van Toelichting bij dit wetsontwerp wordt de benadering ('zo men wil een filosofie', M.v.T., p. 1) aangeduid die aan dit ontwerp ten grondslag ligt: 'Deze kan zo worden verstaan dat naast de sterke motieven voortvloeiende uit de wens tot het voortdurend verhogen van de normen van bescherming, die op zichzelf al tot vernieuwing van de wetgeving dwingen, vooral geldt dat behalve aan *economische welvaart* in toenemende mate belang wordt gehecht aan *het zich welbevinden van de werkende mens met betrekking tot zijn werk*. Het zich welbevinden bij het werk moet geplaatst worden binnen het kader van het tijdsbestek en zal dan ook in overeenstemming moeten zijn met de heersende opvattingen onder de werknemers over *de beleving van hun arbeid*'. (M.v.T., p. 1, cursiveringen H.S.).

In het kader van deze studie vallen twee aspecten van deze omschrijving in het bijzonder op:

1. Blijkbaar is de wetgever van mening dat 'het zich welbevinden van de werkende mens met betrekking tot zijn werk' niet behoort tot de 'economische welvaart'. Deze opvatting moet op grond van het hier aangehangen formele, subjectieve welvaartsbegrip worden bestreden.
2. Evenals aan ons voorstel voor de sociale berichtgeving ligt ook aan de Arbowet een benadering ten grondslag die vertrekt vanuit de beleving van de arbeid door de werknemers zelf. Dit geldt vooral voor de uitbreiding ten opzichte van de Veiligheidswet 1934. De Memorie van Toelichting plaatst de Arbowet binnen het streven naar 'humanisering van de arbeid', terwijl bij één van de hiertoe opgenomen principes wordt opgemerkt dat deze kan 'leiden tot wat wel eens met het woord "job satisfaction" wordt aangeduid' (p. 24).

De Arbowet zal tot tweeërlei nieuwe informatieplichten leiden voor sommige typen ondernemingen die bij algemene maatregel van bestuur nog nader zullen worden aangewezen.⁴⁵ In de eerste plaats de verplichting tot het aanwezig zijn van een *arbeidsveiligheidsrapport*, bevattende een beschrijving van het bedrijf en het bedrijfsproces, de redelijkerwijs voorzien-

45. Over de categorieën bedrijven waarvoor het jaarverslag resp. het jaarplan verplicht zal worden gesteld, heeft de Minister opgemerkt: 'Zonder op de besprekingen met werkgevers en werknemers vooruit te willen lopen wil ik in het algemeen opmerken dat hierbij zeker gedacht kan worden aan de grote en middelgrote ondernemingen' (14497, nr. 5, p. 36). De wet zal vanaf 1982 geleidelijk worden ingevoerd over een periode van ongeveer acht jaar (Het Financieel Dagblad; 6-11-1980, p. 7).

bare gevaren, de getroffen voorzieningen om die gevaren zoveel mogelijk te voorkomen en de ernst van de gevolgen van storingen en foutieve handelingen zoveel mogelijk te beperken. In de tweede plaats, en voor ons onderwerp interessanter, de verplichting tot het vastleggen van 'het beleid gericht op veiligheid, gezondheid en welzijn door de werkgever jaarlijks in de vorm van een schriftelijk *plan* voor een periode van ten minste één jaar' (art. 4, lid 3) en het opmaken van een *jaarverslag* 'met betrekking tot de veiligheid, de bescherming van de gezondheid en de maatregelen ter bevordering van het welzijn van de werknemers in dat bedrijf of die inrichting' (art. 10, lid 1).

In het jaarplan moeten onder meer de doelstellingen worden opgenomen waarnaar zal worden gestreefd met betrekking tot de veiligheid, de gezondheid en het welzijn, alsmede de middelen waarmee deze doelstellingen dienen te worden bereikt. Uit het jaarverslag moet dan blijken in hoeverre de vooraf ontworpen plannen zijn gerealiseerd en welke de redenen waren waarom deze eventueel zijn bijgesteld of slechts ten dele zijn uitgevoerd (M.v.T., p. 12).

Artikel 10, lid 2 van de Arbowet bepaalt, kort samengevat, dat het jaarverslag ten minste dient te bevatten:

- a. een beschrijving van het beleid gericht op veiligheid, gezondheid en welzijn, alsmede de met redenen omklede wijzigingen daarin;
- b. inlichtingen over de wijze waarop uitvoering is gegeven aan de samenwerking en het overleg tussen werkgever en werknemers op deze terreinen;
- c. inlichtingen omtrent voorlichting en onderricht van werknemers en begeleiding van jeugdige werknemers;
- d. maatregelen naar aanleiding van ongevallen en aangetoonde of vermoede beroepsziekten;
- e. maatregelen naar aanleiding van gebeurtenissen die bijna tot een ongeval hebben geleid of waarbij grote materiële schade is ontstaan;
- f. een overzicht van de door de werknemers gemelde gevaren;
- g. een vermelding van de door de Arbeidsinspectie gegeven aanwijzingen of gestelde eisen;
- h. een cijfermatig overzicht van de ongevallen alsmede het arbeidsverzuim als gevolg daarvan en de daarbij betrokken werknemers.

Over het jaarplan moet ingevolge artikel 4, lid 4 vooraf overleg worden gevoerd met de Ondernemingsraad en het jaarverslag moet zo spoedig mogelijk aan deze raad worden verstrekt (art. 10, lid 3). De werkgever

moet ervoor zorgen dat iedere werknemer desgewenst van het jaarplan en het jaarverslag kennis kan nemen.

In hoeverre vormen deze bepalingen omtrent de informatieverstrekking nu een goede uitwerking van het uitgangspunt van de Arbowet, zoals hiervoor aangegeven? Veel hangt daarbij af van de interpretatie van artikel 10, lid 2, sub a (zie hierboven) en met name van de term 'welzijn' hierin. Hierover was de Memorie van Toelichting nog niet erg duidelijk (vgl. De Gier, 1978). Na kritiek hierop van vele zijden, waaronder ook de werkgevers (De Meester, 1978) en de werknemers (Bloemarts, 1978), wordt in de Memorie van Antwoord uitvoerig ingegaan op dit begrip. Daarbij wordt 'welzijn' omschreven als '... de ruimte, die de arbeidsomstandigheden, de arbeidsorganisatie en de arbeidsinhoud bieden voor eigen verantwoordelijkheid, inbreng en creativiteit van de werknemers'. Nader geconcretiseerd komt dit neer op o.m. opheffing van monotonie in het werk, bepaling van het werktempo door de werknemer in plaats van de machine, mogelijkheden tot contacten tussen de werknemers onderling, tot zelfontplooiing en vermeerdering van vakbekwaamheid alsmede vormen van inspraak en overleg (M.v.A., p. 7 e.v.; vgl. De Gier, 1980). Nadere wettelijke voorschriften ter concretisering van het begrip welzijn zullen in nauw en open overleg met het georganiseerde bedrijfsleven tot stand worden gebracht (M.v.A., p. 12).

Over deze omschrijving en nadere concretisering van het begrip 'welzijn' en de gevolgen daarvan voor de informatieverstrekking door ondernemingen kan het volgende worden opgemerkt:

1. Het is van de aanvang af bevreemdend dat veiligheid en gezondheid blijkbaar niet tot het welzijn van de werknemer worden gerekend. Steeds wordt in het wetsontwerp gesproken van veiligheid, gezondheid *en* welzijn (zo ook De Gier, 1978, p. 264). De Memorie van Antwoord merkt hierover op dat veiligheid, gezondheid en welzijn 'geen duidelijk onderling afpaalbare begrippen' zijn (p. 6).
2. Wellicht mede in verband hiermee wordt gekozen voor een omschrijving van welzijn in 'geobjectiveerde' (M.v.A., p. 7), situationele termen (de ruimte die de arbeidsomstandigheden etc. bieden ...), terwijl het uitgangspunt duidelijk subjectief van aard is (vgl. 'het zich welbevinden van de werkende mens m.b.t. zijn werk').
3. Hoe dit ook zij, de nadere omschrijving en concretisering van het begrip in de Memorie van Antwoord doen weinig af aan de opmerking van De Meester (1978, p. 609) dat de '... bepalingen inzake verplichtingen tot het opstellen van een jaarplan en een jaarverslag inzake vei-

ligheid en gezondheid en welzijn gemakkelijk (kunnen) worden geïnterpreteerd als een verplichting tot het opstellen van een sociaal plan en een sociaal jaarverslag'. De omschrijving is immers dermate ruim dat een groot deel van het sociale terrein wordt bestreken, terwijl de 'nadere concretisering' niet leidt tot een belangrijke inperking van dit gebied. De Memorie van Antwoord stelt weliswaar (op p. 12) dat een zodanig ruime interpretatie van de term 'welzijn' niet aan de Arbowet mag worden toegedacht, maar hoe ruim (of hoe eng) die interpretatie dan wel mag zijn, wordt ook uit dit stuk niet goed duidelijk.

Over de verhouding tussen ons voorstel voor de sociale berichtgeving en de Arbeidsomstandighedenwet werd hiervóór al opgemerkt dat aan beide dezelfde benadering, 'zo men wil een filosofie', ten grondslag ligt: het zich welbevinden van de werkende mens met betrekking tot zijn werk. Bij nadere beschouwing van de informatieplichten die in het wetsontwerp zijn opgenomen, blijkt dat de beleving van de arbeid door de werknemers als zodanig niet expliciet in deze informatieplichten tot uitdrukking komt. De wetgever heeft gekozen voor een vrij ruime, situationele omschrijving van het begrip 'welzijn' en een 'nadere concretisering' daarvan door middel van een opsomming van onderwerpen waaraan dan onder meer kan worden gedacht. Als gevolg van de gekozen uitwerking blijft duister hoe met name de *volledigheid* van de informatieverstrekking moet worden beoordeeld. Moet worden aangenomen dat op terreinen die niet in het jaarplan of het jaarverslag aan de orde komen, géén beleid wordt gevoerd door de onderneming? En behoeft de onderneming dan over die terreinen ook geen informatie te verschaffen?

De Arbowet legt blijkbaar ook voor de nadere uitwerking van het begrip 'welzijn' sterk de nadruk op de samenwerking en het overleg binnen de onderneming. De werkgevers hebben er terecht op gewezen dat bij een ruime interpretatie van dit begrip een wettelijke verplichting tot het opstellen van een sociaal plan en een sociaal jaarverslag kan ontstaan. Dat de overheid zich hierbij niet geheel kan baseren op de samenwerking en het overleg binnen de onderneming blijkt uit de bepalingen omtrent meningsverschillen tussen werkgever en werknemers. In een dergelijk geval kan bijv. de Ondernemingsraad een verzoek om wetstoepassing richten aan het districtshoofd van de Arbeidsinspectie (art. 40). Deze kan dan terzake een aanwijzing geven (art. 35; zie ook M.v.A., p. 63). Zou een verzoek om wetstoepassing betreffende het jaarplan of het jaarverslag de Arbeidsinspectie bereiken, dan zal deze zich toch een oordeel moeten vormen

omtrent de door de wetgever bedoelde inhoud van deze stukken.⁴⁶

Welke relatie bestaat nu tussen de bepalingen van de Arbowet en de informatieverstrekking aan de Ondernemingsraad op grond van de *WOR*? Artikel 4, lid 3 en artikel 10, lid 1 van de Arbowet bepalen dat het jaarplan respectievelijk het jaarverslag *mogen* worden opgenomen in de gegevens, die ingevolge artikel 31b, eerste lid van de *WOR* ten minste éénmaal per jaar schriftelijk aan de Ondernemingsraad moeten worden verstrekt. Deze gegevens betreffen de aantallen en de verschillende groepen van de in de onderneming werkzame personen en het ten aanzien van die personen gevoerde sociale beleid. In het bijzonder dienen daarbij gegevens te worden verschaft met betrekking tot aangelegenheden waarbij de Ondernemingsraad instemmingsbevoegdheid bezit (art. 27) of die krachtens artikelen 28 en 29 tot zijn taak moeten worden gerekend. Daartoe wordt ook gerekend het bevorderen van de naleving van de voorschriften ter bescherming van de veiligheid en gezondheid van de in de onderneming werkzame personen (art. 28, lid 1).⁴⁷ De expliciete vermelding van de mogelijkheid om de informatieverstrekking aan de Ondernemingsraad krachtens de Arbowet enerzijds en de *WOR* anderzijds te combineren, voorkomt derhalve een mogelijke doublure met betrekking tot de in de *WOR* reeds genoemde gegevens. Deze worden ten gevolge van de Arbowet vooral uitgebreid met prospectieve informatie (het jaarplan), terwijl – naast de veiligheid en de gezondheid – het welzijn van de werknemers een prominentere plaats heeft gekregen.

Ten aanzien van *het sociaal jaarverslag* van ondernemingen, zoals dat zich in de praktijk heeft ontwikkeld, bestaan geen wettelijke verplichtingen. Wel heeft de Minister van Sociale Zaken in zijn adviesaanvraag aan de SER inzake het sociale beleid in de onderneming (december 1974) ook de sociale rapportering genoemd als mogelijk onderdeel van nieuwe wetgeving. De SER heeft echter nog geen advies hierover uitgebracht. In zijn algemeenheid heeft de Minister in de Memorie van Toelichting bij het ontwerp Arbeidsomstandighedenwet opgemerkt dat bedrijven waarvan het uit anderen hoofde reeds opgestelde jaarverslag voldoet aan de bepalingen van de Arbowet inzake de jaarverslaggeving daarmee kunnen volstaan (M.v.T., p. 27).

46. Het ligt in de bedoeling van de Minister om zo spoedig mogelijk met de in te stellen Arbeidsraad overleg te voeren over 'nadere regelen' met betrekking tot de inhoud van het jaarplan en het jaarverslag (M.v.A., p. 35).

47. Onder de instemmingsbevoegdheid van de OR krachtens artikel 27 valt een regeling op het gebied van de veiligheid, de gezondheid *of het welzijn* in verband met de arbeid.

Samenvattend komen wij tot de volgende conclusies:

- a. Aan ons voorstel voor de sociale berichtgeving en aan de Arbeidsomstandighedenwet ligt een zelfde benadering ten grondslag, nl. één die vertrekt vanuit de beleving van arbeid door de werknemers. Dit geldt met name voor de uitbreiding van de Arbowet ten opzichte van de Veiligheidswet, zoals tot uitdrukking komend in het begrip 'welzijn'.
- b. Met De Gier (1980) zijn wij van mening dat ook na de nadere concretisering van het begrip 'welzijn' vragen blijven ten aanzien van de interpretatie hiervan: 'Wat evenwel problematisch blijft, is de operationalisering van wat nu eigenlijk tot humane arbeid gerekend moet worden en wat niet? Welke normen dienen er bijvoorbeeld te worden gehanteerd, en op welke betrouwbare indicatoren kan men zich baseren? Wat is maatschappelijk gezien nog aanvaardbaar en wat niet?' (De Gier, 1980, p. 104).
- c. Van de interpretatie van het begrip 'welzijn' hangt af in welke mate de Arbowet nieuwe informatieplichten schept voor bepaalde ondernemingen. Bij een restrictieve interpretatie blijven deze informatieplichten in feite beperkt tot aspecten van veiligheid en gezondheid, zoals door de werkgevers bepleit (vgl. De Meester, 1978, p. 611). Bij een ruime interpretatie zou hierin – althans ten dele – een verplichting tot het opstellen van een sociaal plan en een sociaal jaarverslag kunnen worden gelezen (zo ook De Meester, 1978, p. 609).
- d. De wet zelf en de Memorie van Toelichting daarbij scheppen mogelijkheden tot het combineren van de informatieverstrekking uit hoofde van Arbowet, WOR en (sociaal) jaarverslag. Indien een uit anderen hoofde opgesteld verslag voldoet aan de bepalingen van de Arbowet, kan daarmee worden volstaan.
- e. Ons voorstel voor de sociale berichtgeving kan de besproken informatieplichten krachtens de Arbowet incorporeren. Een belangrijk onderdeel van dit voorstel wordt immers gevormd door de omschrijving van het sociaal beleid in termen van plannen en programma's (het Arbo-jaarplan) en de evaluatie daarvan (het Arbo-jaarverslag).
- f. Ons voorstel gaat echter verder dan vooralsnog door de wetgever is aangegeven, vooral ten gevolge van de opstelling van een 'sociaal profiel' met behulp van belevingsindicatoren. Ons inziens biedt deze benadering, die geheel in overeenstemming is met het uitgangspunt van de Arbowet, onder meer de mogelijkheid tot invulling van het volledigheidscriterium.
- g. Wij hebben in het algemeen meer nadruk gelegd op de mogelijkheden

tot kwantificering en op de wenselijkheid daarvan met het oog op de evaluatie van het sociaal beleid. In ons voorstel kan deze evaluatie niet alleen geschieden door na te gaan of de plannen en programma's volgens opzet zijn uitgevoerd, maar kan ook de effectiviteit van de genomen maatregelen worden afgemeten naar de mate van realisatie van de doelstellingen. Deze doelstellingen kunnen immers worden ge-operationaliseerd in termen van de geselecteerde indicatoren.

5.4.5. Voor- en nadelen

Afsluitend moet worden stilgestaan bij de voor- en nadelen die bij toepassing van de in het voorgaande geschetste ontwikkelingsgang van de sociale berichtgeving moeten worden verwacht. Daarbij gaan wij ervan uit dat de onderneming zich verantwoordelijk voelt in de in hoofdstuk 2 geschetste zin. Hier gaat het dan om de voor- en nadelen van een 'verbreding' van de verslaggeving langs de lijnen die in dit hoofdstuk zijn aangegeven.

De *mogelijke nadelen* vallen o.i. in drie hoofdgroepen uiteen:

- I. *Kosten*: Het is evident dat de 'verbreding' van de verslaggeving kosten veroorzaakt op velerlei gebied. Zo zal de opzet van het sociaal informatiesysteem investeringen vergen en zullen de periodieke gegevensverzameling, -verwerking en -presentatie kosten veroorzaken. Waarschijnlijk zullen de belangrijkste kosten min of meer 'onzichtbaar' zijn, nl. de kosten van het tijdsbeslag dat de voorbereiding, productie, verspreiding en bespreking van de sociale berichtgeving vergt. Al deze kosten zullen per organisatie sterk kunnen verschillen (vgl. Dekker e.a., 1980, pp. 158-159). Het is overigens duidelijk dat de kosten van informatieverschaffing grenzen stellen aan hetgeen van ondernemingen mag worden verwacht. De kosten zullen daarbij afgewogen moeten worden tegen de hierna te bespreken mogelijke voordelen. Overigens moet worden opgemerkt dat reeds éénderde van de 498 door het Management Centre Europe geënquêteerde Europese ondernemingen opgaf '... formal opinion or attitude surveys of employees ...' te hebben uitgevoerd (MCE, 1978, p. 16).
- II. *Concurrentienadelen*: De onderneming kan nadelen van een grotere openheid ondervinden op de markten waarop zij opereert. Zulke nadelen kunnen bijv. optreden indien de onderneming informatie verspreidt, waarmee de concurrent zijn voordeel kan doen of die een

ongunstige relatieve positie van de onderneming aan het licht brengt. Ten aanzien van de arbeidsmarkt lijkt vooral de laatstgenoemde categorie van belang. Voor zover de ondernemingsinterne afweging van de voordelen en de nadelen van grotere openheid de informatieverstrekking ten aanzien van bepaalde aspecten verhindert, zijn wettelijke maatregelen te verwachten, indien vanuit maatschappelijk perspectief – dus na afweging van meerdere betrokken belangen – deze informatie toch noodzakelijk wordt geacht. In die maatschappelijke afweging moet ook het 'recht op privacy' dat voor het functioneren van de onderneming vereist is, worden betrokken.

- III. *Verwachtingen*: Het houden van een bedrijfsenquête en het publiceren van gesignaleerde problemen schept verwachtingen dat de onderneming bereid zal zijn aan oplossingen hiervoor te werken. Wanneer effectieve maatregelen uitblijven, kan dat probleemversterkend werken. Deze mogelijkheid vereist een doelmatig informatie- en communicatiebeleid van de onderneming, waarin o.m. tot uiting komt welke maatregelen wel en niet binnen ondernemingsbereik liggen. Een duidelijke signalering van het probleem en beredenering van de handelingsmogelijkheden moet waarschijnlijk in de meeste gevallen worden geprefereerd boven het negeren van het probleem in de berichtgeving. Het kritisch gehalte van de huidige sociale verslaggeving wordt door de werknemers in ieder geval overwegend ongunstig beoordeeld (zie Schreuder-Sunderman e.a., 1980, p. 188).

Tegenover deze nadelen staan o.i. *voordelen* die als volgt kunnen worden gerubriceerd:

- A. *Legitimering*: 'At the very least, a system of *social* accounting, whether applied to a nation or any other organization, has the initial virtue of *legitimizing* variables that are not included in the current systems of economic accounting' (Bauer, 1966, p. 43). Voor een dergelijke legitimering blijkt meetbaarheid van de betrokken variabelen bevorderlijk te zijn. Intern maakt meetbaarheid de opname van deze variabelen in beoordelingssystemen mogelijk (zie 5.4.1.), waardoor de achterstand van sociale doelstellingen en criteria op financiële en technische althans gedeeltelijk kan worden ingelopen. In de externe berichtgeving kan de indruk worden vermeden dat de onderneming met min of meer 'wollige' formuleringen slechts lippendienst bewijst aan haar sociale doelstellingen. Pfeffer & Salancik (1978, pp. 13-14)

onderstrepen dit punt als volgt: 'Information which is not collected or available is not likely to be used in decision making, and information which is heavily represented in the organization's record keeping is likely to emphatically shape decisions. Some organizations, such as Sears, collect information on a regular basis about worker opinions and morale, while others do not. It is inevitable that those organizations not collecting such information will make decisions that do not take those factors into account. Information systems both determine what will be considered in organizational choice and also provide information about what the organization considers important'.

- B. *Interne besluitvorming*: Indien de onderneming inderdaad in haar besluitvorming rekening wil houden met sociale effecten, biedt de opbouw van een systeem van arbeidsindicatoren een mogelijkheid tot instrumentering daarvan. Met behulp daarvan kunnen in de eerste plaats, zoals geschetst in 5.4.3., de sociale doelstellingen worden ge-operationaliseerd en kan het sociaal beleid beter worden geformuleerd en geëvalueerd. Daarnaast kunnen deze indicatoren, voorzover zij een relatie vertonen met andere uitkomsten van ondernemingsactiviteiten, ook in deze samenhang worden gehanteerd. Zij stellen dan in staat tot een meeromvattende planning en controle van de uitkomsten van ondernemingsactiviteiten. Daarbij gaat het wellicht niet zozeer om de bevordering van positieve uitkomsten (als produktiviteit e.d.), maar eerder om de vermindering van negatieve (als verloop, absentieïsme e.d., vgl. 5.3.3. en Picot, 1977, p. 209).
- C. *Externe communicatie*: 'Sociale indicatoren ... kunnen een empirisch fundament zijn voor de discussie tussen alle betrokkenen in het systeem over de toestand van het systeem en de richting waarin het zich begeeft, waardoor een zekere rationaliteit de ideologische interpretatie van het sociale leven kan vervangen' (Swanborn, 1974, p. 89). Als in de externe berichtgeving het accent verschuift van rapporteren via informeren naar communiceren, zoals Brevoord (1978, p. 1187) stelt, kunnen de indicatoren daarvoor een gezamenlijke informatiebasis verschaffen. Daarbij hoeft niet iedere betrokken groep uiteindelijk dezelfde indicatoren relevant te achten of te gebruiken, maar baseert men zich wel op elementen uit dezelfde verzameling metingen van aspecten van de sociale werkelijkheid.

Zoals al in paragraaf 4.2. is vermeld, betekent de aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid door ondernemingen in ieder geval dat omtrent de door de deelgenoten relevant geachte effecten van ondernemingsactiviteiten informatie zal moeten worden verzameld, bewerkt en in- en extern verspreid. Zelf gingen wij een stapje verder en zagen wij als noodzakelijk pendant van verantwoordelijkheid de bereidheid tot het afleggen van verantwoording. Voor de wijze waarop dat dient te gebeuren, is het oordeel beslissend van de deelgenoten aan wie verantwoording moet worden afgelegd. Onder meer in verband met de betere mogelijkheden tot doelstellingsformulering, evaluatie van het beleid en certificering moet worden verwacht dat meting van de effecten, in plaats van louter identificatie en beschrijving, op prijs zal worden gesteld. In het voorgaande is onderzocht in hoeverre onze huidige stand van kennis het mogelijk maakt hieraan op sociaal gebied tegemoet te komen. In hoeverre de uitgestippelde ontwikkelingsgang in de praktijk zal worden aanvaard, zal in eerste instantie worden bepaald door de afweging van bovengenoemde voor- en nadelen op ondernemingsniveau. Daarbij zijn de grenzen die uit kosten- en privacy-overwegingen moeten worden getrokken, van geval tot geval steeds een empirische vraag.⁴⁸ Uiteindelijk zal echter de verdere ontwikkeling van de ondernemingsberichtgeving worden bepaald in het politieke krachtenveld in en rondom de onderneming. Een actieve en anticiperende houding van ondernemingen kan deze verdere ontwikkeling alleen maar ten goede komen.

5.5. VERBREDING VAN HET PERSPECTIEF

5.5.1. *Andere deelterreinen*

Het vertrekpunt voor dit slothoofdstuk was de vraag in hoeverre met behulp van meerdere meeteenheden (indicatoren) gestalte kan worden gegeven aan de maatschappelijke berichtgeving. Nadat over de momentele toepasbaarheid van maatschappelijke indicatorensystemen op (inter)nationaal niveau negatieve conclusies waren bereikt, is de probleemstel-

48. Tempelaar (1979, p. 472) meent daarover dat '... de kostenverzwaring wel een rol kan spelen, doch ten slotte niet de doorslag zal geven. De ondernemingsleiding zal een dergelijke administratieve verwerking primair nodig hebben om het eigen beleid te ondersteunen ... Zonder interne informatie kan de leiding immers geen beleid voorbereiden of toetsen'. Zie ook onze opmerkingen hierover in par. 4.2.

ling toegespitst op het deelterrein van de arbeid. Vanaf 5.2.7. is de aandacht verder gericht geweest op dit deelterrein. Nu de vraag of een indicatorenbenadering van de sociale berichtgeving vruchtbaar kan zijn, in het voorgaande positief is beantwoord, kan ter afsluiting van deze studie het perspectief weer worden verbreed. Allereerst kan dan de blik worden gericht op enkele andere deelterreinen van de maatschappelijke berichtgeving. In het volgende zal derhalve eerst enige literatuur over de toepassing van indicatoren op andere gebieden dan de arbeid kort worden besproken. In 5.5.4. wordt bezien in hoeverre een integratie van de verschillende deelterreinen van de maatschappelijke berichtgeving kan en moet worden bewerkstelligd.

Welke overige deelterreinen van de maatschappelijke berichtgeving vallen te onderkennen? In paragraaf 4.3. werd reeds vermeld dat Brevoord (1978, p. 1186) de informatiebehoeften van de geïnteresseerde groeperingen in een drietal categorieën indeelt: a. financieel-economische informatie; b. sociale informatie; en c. milieu/omgevingsinformatie. Evenzo wordt zijns inziens het totale rendement van een organisatie (het maatschappelijke rendement) beheerst door drie overeenkomstige rendementen, ieder met eigen indicatoren. Voor het milieu/omgevingsrendement worden de volgende indicatoren aangegeven (p. 1189):

- arbeidsplaatsengegevens;
- investeringsgegevens;
- technologische gegevens (licenties, patenten, octrooien, enz.);
- omzetgegevens;
- grondstofgegevens;
- afvalgegevens;
- vervuilingsgegevens.

Afgezien van de specifieke gegeven voorbeelden, kan worden opgemerkt dat Brevoord in dit deel van de berichtgeving blijkbaar situationele en soms ook financiële indicatoren wil toepassen.

Traas (1975) ziet de externe berichtgeving van ondernemingen – als gevolg van de moderne visie op de grotere onderneming, die hij karakteriseert als ‘het coalitiemodel’ (p. 27) – uiteenvallen in een financieel-economisch gedeelte en een tweede onderdeel nl. ‘... de wijze waarop de onderneming haar sociale verantwoordelijkheid opvat en nakomt’ (p. 34). Hij volstaat met het in willekeurige volgorde noemen van een aantal deelterreinen die zijns inziens door deze berichtgeving dienen te worden bestreken, aangezien de onderneming daarover in wijder verband verantwoor-

ding schuldig is. Dat zijn:

- het werkklimaat in de onderneming en het beleid dat te dien aanzien wordt gevoerd;
- de invloed die de onderneming uitoefent op de omgeving; en
- de aard van de produkten of diensten die worden voortgebracht en de bijdrage aan welvaart en welzijn die men daarmee denkt te leveren.

De meergenoemde AICPA-studie 'The Measurement of Corporate Social Performance' uit 1977 vermeldt zonder veel argumentatie zes deelterreinen van een 'initially achievable system of social measurement': 1. the environment; 2. nonrenewable resources; 3. human resources; 4. suppliers of purchased goods and services; 5. products, services, and customers; en 6. the community. Nadere beschouwing van deze en andere '(voorbeeld)lijstjes' met mogelijke onderdelen van de maatschappelijke berichtgeving op niet-financieel en niet-sociaal terrein leert dat er een aanzienlijke variëteit bestaat in de opvattingen van de diverse auteurs. Naar onze mening valt ook geen lijst samen te stellen die zonder meer op iedere onderneming toepasbaar zou zijn. Daarvoor is de verscheidenheid van de mogelijke ondernemingseffecten te groot. Hoogstens kunnen 'checklists' worden gehanteerd van onderwerpen die in de berichtgeving aan de orde zouden kunnen komen.⁴⁹ Op een dergelijke lijst zullen zeker onderwerpen voorkomen die liggen op de terreinen van consumptie en milieu. Aan een indicatorenbenadering van deze gebieden zal in het hiernavolgende in kort bestek aandacht worden geschonken op basis van enige literatuur. Daarbij kan de vraag of een dergelijke benadering ook ten aanzien van de terreinen van consumptie en milieu vruchtbaar kan zijn, niet diepgaand worden behandeld. De bedoeling is slechts om aan te geven of voor een indicatorenbenadering van deze deelgebieden ook aanzetten in de literatuur zijn te vinden.

5.5.2. *Indicatoren van de consumptie*

Eén van de theoretisch goed onderbouwde voorstellen voor de ontwikkeling op ondernemingsniveau van een systeem van indicatoren van de *consumptie* is te vinden in Picot (1977, pp. 215-223). Uitgangspunt van zijn model is de overweging dat '... die Zufriedenheitswahrnehmung eines

49. Zie voor dergelijke checklists bijv. Jensen (1976, appendix A), AICPA (1977, part two) en de meer als 'social responsibility audit' ingerichte vragenlijst van Humble (1973).

Mitglieds der Organisationsumwelt von der Gesamtheit der wahrgenommenen Tatbestände, die als von der Unternehmung geschaffen gelten, beeinflusst wird. Demnach muss das Modell sowohl die internen, von der gängigen Absatzerfolgsrechnung erfassten, als auch besonders die externen, bislang nicht berücksichtigten Beziehungszusammenhänge systematisieren'. Het model is gegoten in matrixvorm (zie fig. 5.4.). Daarbij is getracht de matrix zodanig op te zetten dat van links naar rechts gezien de kolommen eerst de ondernemingsinstrumenten, dan de directe gevolgen en de indirecte gevolgen van de ondernemingsactiviteiten, en ten slotte de resulterende tevredenheid van de consumenten aangeven. De drie kolommen 'objectieve indicatoren' bevatten naar Picot vermoedt, gezamenlijk '... die wesentlichen von der Unternehmung beeinflussbaren Bedingungen des Meinungs- und Willensbildungsprozesses der Konsumenten ...'. De ondernemingsinstrumenten zijn ingedeeld volgens de bekende marketing-mix en vormen de ingangen tot de vier rijen van de matrix. In ieder van de cellen worden mogelijke indicatoren verbaal aangeduid.

Picot is zich ervan bewust dat de relaties tussen de verschillende rijen en kolommen van zijn matrix problematisch zijn. De meeste indicatoren zullen juist als gevolg van het samenspel van meerdere instrumenten en ook externe invloeden een bepaalde waarde aannemen. Hij vermoedt echter dat de matrix toch de accenten in deze samenhangen weergeeft en ook kan dienen als analysekader voor de interdependenties en voor de beoordeling van het ondernemingsresultaat. Verder onderzoek wordt aanbevolen voor de theoretische verfijning en de empirische toetsing van zijn voorstel. Eén van de gebieden waarop het onderzoek inmiddels inderdaad enigermate is voortgeschreden, betreft de laatste kolom van de matrix: de meting van consumentensatisfactie.

Vergeleken met het aantal publikaties op het gebied van de arbeidssatisfactie, is de literatuur omtrent *consumentensatisfactie* nog betrekkelijk gering van omvang. Tevens heeft nog vrij weinig empirisch onderzoek plaatsgevonden. Theoretisch stuit men, zoals te verwachten was, voor een groot deel op dezelfde problemen als besproken in het kader van de arbeidssatisfactie, zoals:

- moet gebruik gemaakt worden van situationele of belevingsindicatoren? (Andreasen, 1977; vgl. 5.2.4.);
- liggen satisfactie en dissatisfactie op een continuüm of is er sprake van twee onafhankelijke dimensies? (Leavitt, 1977; vgl. 5.3.4.);
- welke onderzoeksmethoden en meettechnieken komen in aanmerking? (Day, 1973; vgl. 5.3.5.).

instrumenten van het markt- gedrag van de onderneming	indicatoren- categorieën	objectieve indicatoren			4. subjectieve indicatoren
		1. prijswaardigheid van het produkt (hoogte en samen- stelling omzet en prijs)	2. produkt- eigenschappen	3. marktsituatie	
1. Transactiebeleid (prijs, voorwaarden)		11. prijsontwikkeling, rentabiliteit produkt	12. prijsconsequenties van additionele produkteigenschappen	13. prijzen, voorwaarden en marktaandelen van de concurrentie	14. bereidheid van actuele en potentiële kopers tot beta- ling prijs, beoordeling voor- waarden
2. Produktbeleid		21. aandeel R. & D.-kosten – voor produkt – voor fundamenteel onderzoek	22. feitelijke eigenschappen – technische levensduur – technische prestatie – veiligheid – milieubelasting – gezondheid	23. eigenschappen van direct concurrerende produkten en functionele alternatieven	24. attitudes en meningen t.a.v. gebruiksnut, additioneel nut en sociale levensduur, merkentrouw
3. Distributiebeleid		31. aandeel distributiekosten (structuur handelsmarge)	32. distributie-afhankelijkheid van de produkt- eigenschappen	33. levertijden, toegankelijk- heid van de verkooppunten	34. beoordeling van de marktvoorziening
4. Communicatiebeleid		41. aandeel reclamekosten – per produkt – per kanaal	42. afwijking tussen de gepubli- ceerde en de feitelijke eigenschappen	43. beschikbaarheid en beslag op externe, 'neutrale' infor- matiekanalen	44. aantal en evaluatie van de waargenomen produktalter- natieven, inschatting van de geloofwaardigheid van de informatiebronnen en de dringendheid van de behoef- ten

Bron: Picot (1977, p. 219), ongeautoriseerde vertaling.

Andreasen (1977, pp. 13-15) noemt als speciaal probleem de vraag of de initiële dan wel de finale consumentensatisfactie moet worden gemeten. In het eerste geval wordt de initiële reactie van de consument op het produkt gemeten; in het tweede geval wordt rekening gehouden met de mogelijkheid van de consument om te klagen bij de producent en een bevredigende reactie van de producent te krijgen. Het antwoord op deze vraag is o.i. probleemafhankelijk. Bij het meten van het succes van een introductiecampagne voor nieuwe produkten zal men wellicht van de eerstgenoemde satisfactie gebruik willen maken; bij de verklaring van de kans op herhalingsaankopen waarschijnlijk van de laatstgenoemde. Wordt een dergelijk onderscheid niet reeds voor andere doeleinden aangehouden, dan zal het waarschijnlijk in het kader van de berichtgeving te verfijnd worden geacht.

Als situationele indicatoren van de consumptie kunnen worden gebruikt: de afzet, de marktaandelen, het aantal 'herhalingsaankopen', het aantal aanspraken op garantie, het aantal klachten, e.d. Er is nog weinig *empirisch* onderzoek verricht naar de structuur van de achter deze verschijnselen liggende consumentensatisfactie en de daaraan te ontlelen indicatoren. Een belangrijke uitzondering op dit algemene beeld vormt het onderzoek uit 1974 van Pfaff naar de mogelijkheid tot constructie van een Index of Consumer Satisfaction. Dergelijke indices kunnen zijns inziens worden beschouwd als 'empirical welfare indices' (Pfaff, 1977, p. 44). In de testfase van zijn onderzoek waren velerlei produkten in de index opgenomen, variërend van voeding tot kleding en huisvesting. In het hoofdonderzoek heeft men zich beperkt tot voedingsprodukten. Deze werden geselecteerd op basis van hun belang voor het consumentenbudget of wegens het probleemkarakter van deze produkten (p. 58). Vervolgens werden de relevante attributen van deze produkten vastgesteld met behulp van telefonische interviews. Deze attributen werden te zamen met enige 'open vragen' opgenomen in een enquêteformulier dat werd verspreid onder een representatieve steekproef van Amerikaanse huishoudingen (zie ook Handy, 1977).

Op basis van de 72 procent response op deze enquête (1.831 huishoudingen) werden de attribuutscores gecombineerd tot satisfactiematen per produkt, deze op hun beurt weer tot maten voor produktgroepen en deze ten slotte tot één 'Index of Consumer Satisfaction with Food Products'. Pfaffs (1977, p. 57) conclusie na deze hele exercitie is duidelijk: 'The pretests and the national index construction clearly demonstrated that consumer satisfaction can be measured, that an index can be constructed

which is expressive of individuals' and groups' perceptions of overall satisfaction as well as of satisfaction with particular aspects of market goods ... There is little doubt that it is sufficiently sensitive to identify significant differences among the satisfaction levels of different groups and, we hope, also over time periods'. Het Amerikaanse Ministerie van Landbouw heeft dit onderzoek dan ook in 1976 reeds gerepliceerd en hoopt een tijdreeks van deze gegevens op te bouwen (Handy, 1977).

Voor ondernemingen kunnen dergelijke nationale indices van de tevredenheid met bepaalde produkten of produktgroepen weer als standaardgegevens dienen, waartegen de bevindingen van de eigen consumenten worden afgezet. General Electric heeft bijvoorbeeld maandelijks een satisfactie-vraag voorgelegd aan een steekproef van 1.000 personen betreffende ieder apparaat in de huishouding van de respondent (Day, 1973, p. 121; zie ook McNeal, 1969). Niet iedere onderneming zal natuurlijk kunnen beschikken over de mogelijkheden om dergelijk consumentenonderzoek uit te (doen) voeren. In dit verband is het onderzoek interessant dat Schneider e.a. (1980) uitvoerden met betrekking tot de consumenten- en werknemerspercepties van de kwaliteit van de dienstverlening door bankfilialen. Op grond van organisatiethoretische literatuur stelden zij de hypothese op dat deze percepties sterk zouden samenhangen. In hun onderzoek waren 23 bankfilialen betrokken waarvoor gegevens werden verzameld van in totaal 263 werknemers en 1.657 klanten. De structuur van de consumenten- en de werknemersperceptie van de kwaliteit van de dienstverlening werd onderzocht en het verband tussen beide werd bepaald. Schneider e.a. (1980, p. 263) concluderen: 'As hypothesized, employees were sensitive to customer perceptions of branch service quality. This sensitivity to customers was primarily revealed in the correlation of .67 between customer perceptions of branch service and employee perceptions of how customers feel about branch service. In addition, however, it was shown that employee perceptions of service-oriented practices and procedures were consistently related to customer perceptions of overall service quality, as well as to customer perceptions of specific facets of service'. De resultaten van dit onderzoek suggereren derhalve niet alleen dat werknemerspercepties in dergelijke gevallen zouden kunnen worden gebruikt als surrogaat-variabelen voor de werkelijke klantenpercepties, maar ook dat deze kunnen dienen als effectief instrument in de diagnose van de kwaliteit van de dienstverlening.

Samenvattend kan worden gesteld dat ook het onderzoek naar mogelijke indicatoren van de consumptie op gang is gekomen. Het lijkt erop dat

daarbij grotendeels dezelfde weg kan worden gevolgd als hiervoor aangegeven ten aanzien van de arbeidsindicatoren. Vooral de onderzoekresultaten van Pfaff (1977) suggereren dat ook op het terrein van de consumptie belevingsindicatoren kunnen worden opgesteld. Daaruit zou dan ook de structuur van de consumentensatisfactie kunnen blijken. Indien dat mogelijk zou zijn, zou niet alleen een 'sociaal profiel' van de arbeidseffecten van ondernemingen kunnen worden opgesteld, maar ook een 'consumptieprofiel' van de welvaartsbijdrage geleverd door de produkten of diensten van de onderneming. Daarnaast kunnen ook op het gebied van de consumptie situationele indicatoren worden aangewend. Het onderzoek op dit gebied is echter nog zo gering van omvang dat hieraan momenteel niet meer dan een suggestie van de mogelijkheid en de zinvolheid van een indicatorenbenadering kan worden ontleend.

5.5.3. Milieu-indicatoren

Er is waarschijnlijk geen terrein waarop het onderzoek naar bruikbare indicatoren de laatste jaren zo'n vlucht heeft genomen, als het natuurlijk (extern) milieu. Onder invloed van met name de Club van Rome-rapporten is de milieuproblematiek in de jaren zeventig in snel tempo een belangrijk maatschappelijk aandachtsveld geworden. In de enquête 'Zorgen voor Morgen' uit 1974 kwam een schoner milieu reeds op de tweede plaats (na de vermindering van de misdadigheid) op de lijst van onderwerpen waar (dringend en snel) iets aan gedaan zou moeten worden (SMO, 1975, pp. 11-16). Naar het oordeel van vele respondenten op deze enquête hebben de ondernemingen een taak op dit gebied, terwijl zij slechts naar het oordeel van weinigen er veel aan deden (p. 37). Recentere gegevens van vergelijkbare aard ontbreken. Wel bestaan indicaties dat het 'milieuprobleem' en de 'vervuiling door de industrie' ook begin 1980 nog behoorden tot de problemen waarbij de Nederlandse bevolking het meest emotioneel betrokken was, terwijl het milieuprobleem ook behoorde tot de problemen met 'de grootste kans op maatschappelijke onrust' (NSS, 1980, p. 21). Ook is het zo dat volgens 69 procent van de Europese ondernemingsleiders, die in 1978 over de maatschappelijke druk op ondernemingen werden geënquêteerd, de druk tot het verminderen van schadelijke milieu-effecten in de voorafgaande vijf jaar was gestegen (MCE, 1978, p. 11). Van de 60 Nederlandse ondernemingen in deze enquête rapporteerden er 22 dat deze druk 'belangrijk was gestegen' en 16 dat deze 'was gestegen' (p. 33).

In overeenstemming met deze maatschappelijke belangstelling is ook het theoretisch onderzoek op milieugebied de laatste jaren sterk toegenomen. Wat het economisch onderzoek betreft, kan in ons land bijvoorbeeld worden gewezen op de dissertaties van Goudzwaard (1970), Hueting (1974) en Opschoor (1974). Ook door organisaties als het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit is hier veel milieu-onderzoek verricht. Het is uiteraard niet de bedoeling te trachten in het kader van deze studie hiervan een overzicht te geven.⁵⁰ Wij zullen ons vrijwel direct beperken tot het ondernemingsniveau. Eerst komt een indeling van milieu-aspecten en -indicatoren, zoals gehanteerd door Hueting, aan de orde. Dan zal aandacht worden besteed aan enkele voorstellen die zijn gedaan voor de informatieverstrekking door ondernemingen over hun milieu-effecten. Vervolgens zal worden stilgestaan bij de voornemens tot het invoeren van milieu-effectrapportage in Nederland en bij de ervaringen die zijn opgedaan tijdens de proefnemingen hiermee.

Volgens Hueting (1974, p. 90) heeft een milieucomponent steeds drie aspecten: een kwantitatief (de hoeveelheid materie), een kwalitatief (de mate van verontreiniging) en een ruimtelijk aspect. Milieuverslechtering wordt door hem gedefinieerd als verminderde beschikbaarheid van functies van een milieucomponent. Dit functieverlies kan betrekking hebben op elk van de drie genoemde aspecten. Als indicatoren van kwalitatieve milieuverslechtering noemt Hueting (1974, p. 107):

1. de uitwerp gedurende een bepaalde periode (emissie);
2. de concentratie van de verontreiniging in het milieu (imissie);
3. de effecten van de verontreiniging.

Hij komt tot de conclusie dat de kosten van eliminatie van milieuverslechtering in principe wel zijn te achterhalen. Veel groter moeilijkheden doen zich voor bij het berekenen van compensatiekosten en van financiële schade. Het allermoeilijkst is echter de vaststelling van preferenties voor milieufuncties, die niet direct op de markt blijken (p. 116). Deze kunnen maar zeer gedeeltelijk in geld worden gekwantificeerd. Daardoor blijft alleen de mogelijkheid over dat de overheid de waarde van milieufuncties inschat (p. 128).

50. Zie voor overzichten van het milieu-economisch onderzoek bijv. Baumol & Oates (1975) en Nijkamp (1977, 1979a). In de publikatie 'Indicatoren Selectieve Groei 1979' heeft het CBS de in ons land aanwezige gegevens betreffende de zogenoemde facetten van het selectieve groeibeeld, waaronder het milieu, bijeengebracht (CBS, 1979).

Welke voorstellen zijn nu gedaan voor verstrekking van milieu-informatie door ondernemingen? In vele landen zijn de ondernemingen in de loop van de jaren zeventig in hun verslaggeving aandacht gaan besteden aan het milieu. Zo is volgens de jaarlijkse publikaties van het accountantskantoor Ernst & Ernst de categorie 'environment' al een aantal jaren de best gevulde uit een reeks 'social responsibility disclosures' van de grootste vijfhonderd Amerikaanse ondernemingen (zie Schreuder, 1980). Veelal is de informatieverstrekking echter beperkt gebleven tot de genomen maatregelen en de gepleegde investeringen – de inputzijde dus – zonder dat het effect daarvan – de outputzijde – werd vermeld.⁵¹ Dierkes & Preston (1977) hebben getracht een raamwerk te ontwerpen waarmee aan dit bezwaar kan worden tegemoetgekomen. Daarbij gaan zij terecht van uit dat de aard en de omvang van de milieu-effecten zodanig kan verschillen tussen ondernemingen '... that the search for a single set of analytical categories, measurement techniques, and decision-criteria for corporate social accounting-reporting in this area seems almost certain to be fruitless' (p. 6). Hun voorstel tracht het midden te houden tussen de zeer gedetailleerde 'environmental impact statements', zoals in de Verenigde Staten van Amerika gehanteerd, en 'more sketchy efforts' (p. 14). Het is gebaseerd op veldwerk van de beide auteurs, dat van Dierkes bij Deutsche Shell AG. In figuur 5.5. wordt hun raamwerk gepresenteerd.

Zoals uit figuur 5.5. blijkt, maken Dierkes & Preston gebruik van verschillende meeteenheden voor de onderscheiden milieu-effecten: 'This usage reflects the position ... that we see no way at present, nor for the foreseeable future, to define a common denominator integrating the diverse measurements that are available and appropriate for the various environmental impacts to be covered' (pp. 14-16). Zij menen dat een dergelijke integratie ook niet nodig is, aangezien allerlei groeperingen blijken een goed gebruik te kunnen maken van feitelijke detailinformatie. Wanneer deze detailinformatie verloren gaat in de constructie van één index of andere totaalmaat, vrezen zij dat meer informatie wordt verborgen dan verschaft (p. 16). In het volgende komen wij op de wenselijkheden en mogelijkheden tot integratie terug. De bespreking van het voorstel van Dierkes & Preston afsluitend, kan nog worden opgemerkt dat alle gehanteerde indicatoren situationeel van aard zijn. In andere voorstellen voor

51. Ook de door het Jong Management NCW voorgestelde 'Materiaal- en energiebalans' beperkt zich tot verbruiksmeting en daarmee tot de inputzijde.

Figuur 5.5. Een raamwerk voor milieu-indicatoren op ondernemingsniveau.

Factor	Input (Commitment)			Output (Performance)		
	Description	Measure	Further information	Description	Measure	Further information
Energy	Research and development	D, No, \$	% production costs	Consumption—total oil	\$, \$ per sales	Comparison with Standards
	Savings measures	D, \$		gas	\$ per unit output	
Air pollution	Policy, Goals	D, No, (\$ or %)		coal		
				other		
Water pollution				Re-use waste heat	\$, % of total consumption	
				Noise level (nearest house)	dB A	
Solid waste	Policy and goals	D, No		Air pollution by pollutant	W, W/P	
	Research and development (by pollutant or waste)	D, No \$		Water pollution by pollutant	W	
Noise	Control equipment	\$, D		Water charges	B.o.D.	
	Recycling equipment	% of total investment % increase in production cost		Solid/Semi-solid dumped	\$	
Despoliation of landscape				Solid/Semi-solid sold	\$, W	
	Policy and goals	D, No		New by-products	D, S, \$	
Raw materials*	Rehabilitation (landscaping)	D, \$		Complaints	No	
	Beautification	D, \$ size area despoiled size area reclaimed		Law suits	No, \$	
Packaging	Policy and goals	D, No		Complaints	No	
	Research and development: substitution recycling	D, No \$		Law suits	No, \$	
Transport	Research and development	D, No, \$		Type	W, %, \$	
	Modal policy	D		Waste	W, %, \$	
				Use of recycled materials	W, %, \$	
				Returnable	W, %	
				Waste	W, %	
				Energy use	\$, W	
				Pollution	(as above)	

*Consideration may also be given to the use of scarce non-renewable resources, and the use of renewable but long-term resources, e.g. trees.

Legend

- No. : Absolute quantity. Could mean both staff and beneficiaries.
- \$: Cost in applicable currency.
- % : Proportion or percentage in terms of applicable denominator.
- D : Description of policy, measure, goal, activity.
- Fr : Frequency of activity.
- T : Length of time applicable to activity.
- W : Weight.
- S : Sales.
- P : Product.
- A : Assessment.

Bron: Dierkes & Preston (1977).

dit terrein komen soms wel belevingsindicatoren voor. Zo zou volgens het AICPA (1977, pp. 89-90) gebruik kunnen worden gemaakt van 'citizen perception surveys' voor aspecten van de lucht- en watervervuiling, geluidsoverlast en esthetische aspecten ('horizon-vervuiling'). Op ondernemingsniveau zijn wij toepassing van dergelijke belevingsindicatoren echter nog niet tegengekomen. Wel is op regionaal niveau onderzoek naar de milieubeleving gedaan; hier in Nederland bijv. in de Rijnmond en in het gebied rond het Noordzeekanaal. De hierover uitgebrachte rapporten bevatten een aanzet tot theorievorming en instrumentontwikkeling met betrekking tot de milieubeleving. Ook leveren zij vele gegevens over de milieubeleving van de bevolking in deze regio's en ter vergelijking ook van een representatieve steekproef uit de gehele Nederlandse bevolking (Openbaar Lichaam Rijnmond, 1976).

In navolging van vooral de Verenigde Staten van Amerika wordt in Nederland de wettelijke verplichting tot milieu-effectrapportage (m.e.r.) overwogen. De initiatiefnemer tot bepaalde soorten projecten zou dan verplicht worden vooraf een milieu-effectrapport (MER) op te stellen, waaruit de effecten van de activiteit op het milieu blijken en waarin ook de alternatieven worden besproken. Ter voorbereiding van het regeringsstandpunt inzake milieu-effectrapportage dat eind 1979 werd ingenomen, heeft de Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne een tweetal adviesbureaus opdracht gegeven een aantal proefnemingen met m.e.r. te begeleiden. Uit de aanbevelingen die door deze bureaus zijn gedaan op grond van de ervaringen bij de proefnemingen, blijkt dat zij invoering van een m.e.r.-plicht overwegend gewenst achten voor werken van publieke aard (grote infrastructurele werken, stedenbouwkundige werken e.d.). In een aantal gevallen zouden volgens deze aanbevelingen echter ook ondernemingen met een m.e.r.-plicht kunnen worden geconfronteerd, bijvoorbeeld bij de oprichting, uitbreiding of wijziging van grote bedrijfsvestigingen of bij de productie, opslag, transport en introductie van grondstoffen en produkten die belangrijke nadelige effecten op het milieu kunnen hebben (Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, 1979b, p. 114). In het regeringsstandpunt inzake de milieu-effectrapportage worden als voorbeelden o.m. genoemd 'grootschalige industrievestigingen' en 'het op de markt brengen van bepaalde produkten' (15 715, nrs. 1-2, p. 27). Bij de proefnemingen was ook al een dergelijk voorbeeld betrokken, namelijk een bedrijfsconcentratie van de verffabriek Sigma Coatings B.V. te Uithoorn.⁵²

Met milieu-effectrapportage wordt een *inventarisatie* van alle relevante

milieu-effecten beoogd, niet een waardering daarvan (Spaink, 1978, p. 1033; Nijkamp, 1979b, p. 85). Daarbij wordt overwegend gebruik gemaakt van situationele indicatoren, zoals emissie-, transmissie- en immisiegegevens alsmede risicoberekeningen.⁵³ Effecten op de milieubeleving worden onderkend (Ministerie van V. en M., 1979b, p. 48) en kunnen ook in een aparte paragraaf van het MER worden opgenomen (p. 45). Dit wordt volgens de adviesbureaus zelfs als een 'onontkoombaar onderdeel' ervaren door de MER-makers bij de proefnemingen (1979a, p. 82). Toch zijn de uitgebrachte stukken over dit onderdeel wel zeer weinig specifiek. In de aanbevelingen van de onderzoekbureaus wordt over de effecten op de milieubeleving slechts opgemerkt dat 'bedoeld zijn die effecten die concreet te verwachten zijn; geen algemene filosofieën' (1979b, p. 48). In het regeringsstandpunt wordt over de reikwijdte van de m.e.r. wat de gevolgen voor de mens betreft, opgemerkt dat 'niet alleen met lichamelijke maar ook met psychische gevolgen (leefbaarheid) rekening (moet) worden gehouden' (15715, nrs. 1-2, p. 25). Overigens werd bij de proefnemingen geconstateerd dat de beschrijving van zowel de bestaande toestand van het milieu als de te verwachten milieu-effecten van activiteiten op aanzienlijke problemen stuiten. Er bestaan belangrijke leemten in de benodigde kennis en de bestaande kennis is zeer fragmentarisch verdeeld en moeilijk toegankelijk opgeslagen (1979a, p. 69 en pp. 91-92). Vooral ten aanzien van de dosis-effectrelaties bestaan nog belangrijke kennisleemten. Daarbij blijkt het weliswaar steeds beter mogelijk de verspreiding van bepaalde emissies te traceren, maar de stap van de berekende concentraties van uitgeworpen stoffen naar de te verwachten milieu-effecten is nog uiterst moeilijk.

Welke ervaringen werden nu opgedaan bij de proefneming met milieu-effectrapportage in een particuliere context, namelijk de bedrijfsconcentratie van Sigma Coatings B.V. te Uithoorn? Deze worden door de adviesbureaus in hun evaluatie van de proefnemingen opgesomd (1979a, pp. 35-36). Enkele van deze ervaringen zijn:

- 'Deze proefneming heeft zeker beantwoord aan één van de hoofddoelen van m.e.r., namelijk het laten meewegen van het milieubelang, ook al in het stadium van het maken van plannen door de initiatiefnemer. De ter-

52. Een MER inzake een mogelijke DSM-vestiging op de Graetheide werd gerangschikt onder 'beleidsplannen van de overheid' (1979a, p. 20).

53. Vergelijk de definitie van 'milieu-effect': 'Verandering (in de bestaande conditie) van het milieu ten gevolge van een menselijke activiteit' (Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, 1979a, bijlage 8, blad 6).

reinindeling werd door Sigma Coatings B.V. gewijzigd toen uit tussen-tijdse resultaten bleek dat bij de oorspronkelijke opstelling het gevaar en de geluidshinder voor de directe omgeving evident onaanvaardbaar zouden zijn'.

- 'De grote open(baar)heid door Sigma Coatings B.V. betracht, heeft medio 1978 de houding van de bevolking, welke ten gevolge van recente gebeurtenissen rond naburige industrie aanvankelijk negatief-kritisch was, ten gunste van de voorgestelde activiteit beïnvloed'.
- 'Bij deze proefneming bleek het mogelijk in een vroeg stadium een MER op te stellen en dit te toetsen zonder dat vertraging bij de vergunningverlening ontstaat'.

Uiteraard kunnen op basis van dit enkele voorbeeld geen algemene conclusies worden getrokken. Wel vormt het een illustratie van de mogelijkheid van harmonie tussen het ondernemingsbelang en de bescherming van het milieubelang door uitgebreide rapportage omtrent milieu-effecten.

Samenvattend kan worden geconstateerd dat momenteel in de berichtgeving omtrent milieu-aspecten van ondernemingsactiviteiten vooral de inputzijde wordt belicht, zoals genomen maatregelen en gepleegde investeringen. Bij uitbreiding van deze informatie met de werkelijke milieu-effecten, zoals onder meer voorgestaan door Dierkes & Preston, moeten blijkens de ervaringen met milieu-effectrapportage nog belangrijke leemten in de benodigde kennis worden verwacht. Wel kan worden bericht over de emissies door de onderneming, mede omdat deze uit hoofde van de emissieregistratie al vastgelegd worden. Tevens kan in een aantal gevallen worden aangegeven welke concentraties hiervan het gevolg zullen zijn. De stap naar de werkelijke milieu-effecten is echter vaak nog uiterst moeilijk. Bij een eventuele invoering van een wettelijke verplichting tot m.e.r. lijkt deze wat particuliere activiteiten betreft beperkt te blijven tot incidentele rapportage omtrent beleidsplannen en projecten met mogelijk zwaarwegende gevolgen voor het milieu.⁵⁴ In een dergelijk MER zal de nadruk liggen op situationele indicatoren. De regering heeft al in de Nota inzake de selectieve groei de gedachte neergelegd dat de milieu-effectrapportage zou kunnen uitgroeien tot een meeromvattende omgevingseffectrappor-

54. Overigens wordt in het regeringsstandpunt voorgesteld dat ook de provincies een lijst van m.e.r.-plichtige activiteiten kunnen opstellen ter bescherming van bepaalde gebieden (Tweede Kamer, 1978-1979, 15 715. nrs. 1-2, p. 31).

tage. Zij onderschrijft in het regeringsstandpunt inzake de m.e.r. deze gedachte nog steeds (p. 25). Indien een dergelijke ontwikkeling op nationaal niveau inderdaad in gang wordt gezet, zouden daaraan wellicht ook inzichten ten behoeve van de instrumentering van de milieu/omgevingsinformatie op ondernemingsniveau kunnen worden ontleend. Mede gezien de moeilijkheden die al ten aanzien van de m.e.r. moesten worden geschetst, is hier echter hooguit sprake van een lange-termijn perspectief.

5.5.4. Integratie van de berichtgeving

Eén van de basisvragen van de maatschappelijke berichtgeving, zoals aangegeven in paragraaf 4.7., betreft de mate waarin deze berichtgeving kan en moet worden geïntegreerd. Met '*integratie*' wordt dan bedoeld op het onderbrengen van de diverse onderdelen van de maatschappelijke berichtgeving in één geheel, op een zodanige wijze dat de onderlinge samenhang wordt geëxpliciteerd. Gezien de omstandigheid dat onze probleemstelling voornamelijk op de sociale berichtgeving toegespitst is geweest, is voor ons van bijzonder belang in hoeverre deze sociale informatie met de overige ondernemingsinformatie kan en moet worden geïntegreerd. Hieronder zal eerst op de wenselijkheid worden ingegaan; vervolgens op de technische mogelijkheden.

De *wenselijkheid* van integratie wordt bij de interne informatieverstrekking bepaald door de karakteristieken van de besluitvorming; bij de externe informatieverstrekking door het oordeel van de deelgenoten. De onderneming die in haar besluitvorming rekening wil houden met de effecten op haar deelgenoten, zal er niet aan kunnen ontkomen deze effecten in een onderlinge samenhang te plaatsen en af te wegen. Binnen de 'speelruimte' die geboden wordt door (de welvaartsfuncties van) de diverse groeperingen deelgenoten, zal een beleidsalternatief worden gekozen, waarbij de noodzakelijk geachte participatie van deze groeperingen behouden blijft (vgl. Tinker & Lowe, 1980). De besluitvormingsgroep zal derhalve in de eerste plaats deze multidimensionale 'speelruimte' moeten bepalen en vervolgens daarbinnen een beleidskeuze maken op basis van een eigen, impliciete of expliciete, doelstellingsfunctie. In deze doelstellingsfunctie zullen bij de grotere onderneming waarschijnlijk meerdere variabelen zijn opgenomen (zie par. 2.3.).

Wat betekent dit voor de *externe informatieverstrekking*, waarop wij ons primair hebben gericht? In paragraaf 4.2. werd geconcludeerd dat de onderneming die maatschappelijke verantwoordelijkheid in de door ons

aangegeven zin aanvaardt, haar deelgenoten in staat zal moeten stellen zich een oordeel te vormen over de effecten die uitgaan van het ondernemingsgebeuren en over de beslissingen die op grond daarvan worden genomen. In deze formulering liggen reeds twee niveaus besloten, die in de berichtgeving goed dienen te worden onderscheiden, namelijk in de eerste plaats de informatie omtrent de ondernemingseffecten op zich; in de tweede plaats de informatie omtrent de besluitvorming. Reden van het belang van dit onderscheid is de mogelijkheid dat de te onderkennen effecten op (zeer) uiteenlopende wijze in de welvaartsfuncties van de deelgenoten zijn opgenomen. Steeds kan een andere verzameling uit het totale aantal effecten door de onderscheiden deelgenoten relevant worden geacht, terwijl op basis van deze selecties zeer verschillende welvaartsfuncties kunnen worden gespecificeerd. Derhalve zullen de deelgenoten in staat moeten worden gesteld een eigen selectie van relevante effecten aan de ondernemingsinformatie te ontlelen.⁵⁵ Deze effecten dienen derhalve niet slechts op één of andere wijze 'gesaldeerd' te worden gepresenteerd. In 5.5.3. werd al instemming betuigd met de mening van Dierkes & Preston (1977) dat veel informatie verloren kan gaan, indien gestreefd wordt naar de opstelling van één saldo of index op milieugebied. Deze argumentatie geldt o.i. des te sterker wanneer sprake is van meerdere deelgebieden.

Daarnaast is echter één bepaalde configuratie van de ondernemings-effecten van bijzonder belang en wel de weergave van de wijze waarop deze een rol hebben gespeeld in de besluitvorming. Indien immers de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen behelst dat de effecten van het ondernemingsgebeuren op de deelgenoten in de besluitvorming worden betrokken, zal in de maatschappelijke berichtgeving informatie moeten worden verstrekt c.q. verantwoording afgelegd over de wijze waarop dat is gebeurd. Welke effecten heeft de besluitvormingsgroep relevant geacht, in welke vorm zijn deze in de besluitvorming opgenomen, en welk gewicht is er aan toegekend? Het ligt voor de hand dat deze informatie wordt opgenomen bij de vermelding van plannen, programma's en maatregelen en bij de evaluatie van de uitvoering hiervan.

Welke *technische mogelijkheden* zijn voorhanden om aan deze wensen gestalte te geven? Allereerst moet dan worden gezien welke mogelijkheden de verdere ontwikkeling van maatschappelijke indicatorenverzamelingen op nationaal en internationaal niveau biedt. In 5.2.3.

55. Uiteraard zijn aan deze algemene eis grenzen gesteld uit een oogpunt van technische mogelijkheden, kosten en ondernemingsprivacy (zie ook 5.4.5.).

werd geconcludeerd dat sommige van deze verzamelingen kunnen worden geïnterpreteerd als benaderingen van een MWF van het individualistische type. Deze zijn gebaseerd op ondervragingen van de bevolking, zoals bijv. gerapporteerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau. Andere van dergelijke verzamelingen ontstaan door raadpleging van deskundigen en stellen dan eerder Policy-maker's functions voor, zoals in de OECD-benadering. Beide soorten benaderingen leiden echter, zo gezien, tot MWF's op maatschappelijk niveau. In 5.2.7. merkten wij op dat deze verzamelingen vooralsnog te voorlopig en te algemeen van aard zijn om in deze vorm van dienst te kunnen zijn op lagere niveaus, maar dat bij een voortgezette ontwikkeling en theoretische verankering van maatschappelijke indicatoren een analysekader kan worden verkregen, dat zich evenzeer leent voor toepassing op meso- en microniveau.

Welke betekenis zouden de resultaten van een dergelijke analyse hebben? De ondernemingseffecten zouden worden gewaardeerd met behulp van een (benadering van een) MWF die pretendeert aan te geven welke factoren bijdragen aan de maatschappelijke welvaart. Estes (1976) vooronderstelt bijv. een dergelijke MWF, aangezien hij de ondernemingseffecten wil waarderen vanuit het standpunt van de samenleving als geheel (zie 4.6.). Onze uitgangspunten impliceren echter dat deze effecten dienen te worden gewaardeerd vanuit het standpunt van de deelgenoten. Tussen beide benaderingen kunnen aanzienlijke afwijkingen optreden.⁵⁶ Toch zien wij ook in onze benadering twee belangrijke functies weggelegd voor beide typen verzamelingen van maatschappelijke indicatoren:

- a. De 'policy-maker's verzamelingen' kunnen mede een grondslag vormen voor de selectie van situationele indicatoren vanuit maatschappelijk perspectief (vgl. 5.3.7. en 5.4.2.).
- b. Bij de verdere ontwikkeling en verfijning van de 'individualistische' benadering kunnen 'schaduwverzamelingen' indicatoren ontstaan, die gebruikt kunnen worden wanneer het peilen van het werkelijke oordeel van de deelgenoten om praktische redenen onhaalbaar is.

Voor een integratiekader lenen dergelijke systemen van maatschappelijke indicatoren zich echter vanuit onze optiek niet. Het gaat ons immers niet

56. Alleen al door de verschillende populaties waarop zij gebaseerd zijn. Bij de individualistische benadering daarnaast ook door de momenteel gehanteerde technieken bij de verwerking van de individuele gegevens, waardoor – i.t.t. het theoretisch gebodene – individuele welvaartsoordelen kunnen 'wegvallen' uit de MWF. Bij de policy-maker's benadering kunnen uiteraard ook zelfstandige beleidsoordelen een rol spelen.

om *de* maatschappelijke waardering van de ondernemingseffecten.

De eventuele integratie van de onderdelen van de berichtgeving zal, zoals hiervoor betoogd, dienen te verlopen langs dezelfde lijnen als de integratie van de overeenkomstige beleidsonderdelen in de besluitvorming. Indien bijvoorbeeld het sociaal beleid en het financieel beleid in de besluitvorming niet werkelijk zijn geïntegreerd, heeft het weinig zin in de berichtgeving wel daarnaar te streven. Er zou dan in de vorm van de berichtgeving uitdrukking worden gegeven aan een situatie die in de praktijk (nog) niet bestaat. Uiteraard grijpen het sociaal en het financieel beleid in de praktijk wel degelijk in elkaar, al was het maar wegens de financiële ruimte voor maatregelen op sociaal gebied. Waar het hier echter op aankomt is, in hoeverre deze samenhang in de besluitvorming reeds is geëxpliciteerd. Voor zover dat het geval is, kan (en moet o.i.) deze expliciete samenhang in de berichtgeving tot uitdrukking worden gebracht. Te denken valt hier bijvoorbeeld aan de afweging van de factoren die van invloed zijn op de ondernemingsstrategie, aan financiële mogelijkheden en grenzen voor sociale maatregelen, aan de criteria die worden aangelegd bij de investeringsselectie etc. Wanneer een situatie zou zijn bereikt waarin de besluitvorming grotendeels is geformaliseerd en daarin bijv. gebruik gemaakt wordt van besluitvormingsmethodieken met multiële doelstellingen en/of criteria, zouden hieraan gewichten kunnen worden ontleend voor de onderlinge plaatsbepaling van de diverse beleidsonderdelen in de berichtgeving. Het laat zich echter aanzien dat een zodanige graad van formalisering vooralsnog niet zal worden bereikt bij de meeste ondernemingen.

Samenvatting en slotbeschouwing

---

ii

6.1. SAMENVATTING

Welke taak en plaats hebben ondernemingen in onze samenleving? En welke consequenties vloeien daaruit voort voor de informatieverstrekking door ondernemingen? Dat waren, zeer algemeen gesteld, de twee hoofdvragen waarmee deze studie aanving. Aan het eind van de rit gekomen, zal nu eerst worden samengevat welke antwoorden op deze vragen zijn verkregen. Vervolgens wordt stilgestaan bij de praktische toepasbaarheid van de resultaten van deze studie, waarna wordt afgesloten met enige aanbevelingen.

Het eerste deel van onze probleemstelling betrof de mogelijke betekenissen van de term 'maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen'. Daarbij moest een zodanige begripsafbakening en operationele omschrijving tot stand komen dat een vertrekpunt zou worden verkregen voor het onderzoek naar de consequenties voor de informatieverstrekking door ondernemingen. In hoofdstuk 2 bleek allereerst dat de meest beperkte opvatting omtrent de verantwoordelijkheid van ondernemingen (de zgn. 'klassieke visie') voor de grotere onderneming niet valt vol te houden. Het klassieke model van de onderneming steunt op een ideaalbeeld van de werking van het marktmechanisme. De onvolkomenheden van de markt knagen derhalve al aan de fundamenteën van dit model. Daarnaast vertonen ook enkele bouwstenen van het model ernstige gebreken. Zo moet worden getwijfeld aan de relevantie van de veronderstellingen dat winstmaximalisatie het enkelvoudige doel van de onderneming zou (moeten) zijn en dat het management louter het belang van de aandeelhouders zou (dienen te) behartigen.

Als de klassieke visie op de ondernemingsverantwoordelijkheid te beperkt is, welke uitbreiding dient daaraan dan te worden gegeven? Ter

beantwoording van deze vraag worden de argumenten pro en contra een 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' van ondernemingen behandeld. Daarbij blijkt dat de voor- en tegenstanders van een dergelijke verantwoordelijkheid formeel niet van mening verschillen, maar dat het gaat om de invulling van dit begrip. Uiteindelijk zal men daarbij terug moeten gaan op de eigen subjectieve waarderings. Geconcludeerd wordt derhalve dat ieder standpunt in deze discussie (dus ook het eigen!) noodzakelijkerwijs van normatieve aard is. Mede in verband hiermee werd het van belang geacht zoveel mogelijk transparantie te betrachten omtrent andere mogelijke standpunten in deze discussie (vgl. de appendix).

Voor het innemen van een eigen standpunt wordt het 'open model' van de onderneming uitgewerkt. Hierin wordt de onderneming opgevat als een maatschappelijk subsysteem dat in voortdurende wisselwerking met de omgeving staat. Degenen die worden beïnvloed door het ondernemingsgedrag, worden aangeduid als de deelgenoten in de onderneming. De deelgenoten spelen een uiteenlopende rol in de besluitvorming van de onderneming. Sommige deelgenoten behoren tot de besluitvormingsgroep zelf, nl. degenen die de eigen waarderings zelfstandig kunnen inbrengen in de ondernemingsbesluitvorming. Van andere wordt het te verwachten gedrag door de besluitvormingsgroep betrokken in de ondernemingsbeslissingen, aangezien van hen een min of meer actieve bijdrage aan het functioneren van de onderneming wordt gevraagd. Deze deelgenoten worden, te zamen met de besluitvormingsgroep, aangeduid als de 'deelnemers'. Ten slotte zijn er dan de 'deelhebbers': degenen die slechts passief de invloed van het ondernemingsgedrag ondergaan. Hun waarderings van dit gedrag dreigen te worden veronachtzaamd, omdat zij niet worden waargenomen als essentieel voor het functioneren van de onderneming.

Ons standpunt ten aanzien van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen komt er nu op neer dat in principe alle effecten van ondernemingsbeslissingen op alle deelgenoten worden betrokken in de besluitvorming. Ook de effecten op de deelhebbers en ook de effecten die niet direct via marktgrootheden aan de onderneming kenbaar worden gemaakt, behoren tot de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen. Daarbij is het uitgangspunt dat de deelgenoten zélf de relevantie en de waardering van de ondernemingseffecten bepalen. Met het aanvaarden van maatschappelijke verantwoordelijkheid verlaat de onderneming echter niet het gebied van haar primaire functie-uitoefening. Zou de onderneming buiten dit gebied willen treden om maatschappelijke problemen te helpen bestrijden, die niet gerelateerd zijn aan haar

specifieke functie-uitoefening, dan duiden wij dat aan als 'maatschappelijk activisme'. De eerder besproken argumenten tegen een maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen ontkrachten naar onze mening niet de wenselijkheid van een dergelijke verantwoordelijkheid in de hier aangegeven betekenis. Zij pleiten o.i. sterker tegen een eventueel voortgeschreden maatschappelijk activisme van ondernemingen.

In onze afbakening van het begrip 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' is sprake van de effecten die van de onderneming uitgaan. In tegenstelling tot de klassieke visie behoren ook de effecten die niet in marktgrootheden tot uitdrukking komen, tot de ondernemingsverantwoordelijkheid. Dergelijke effecten zijn vooral in de welvaartstheorie bestudeerd en staan bekend als 'externe effecten'. In hoofdstuk 3 wordt nagegaan welke inzichten aan de welvaartstheorie kunnen worden ontleend voor het tweede deel van onze probleemstelling. Daartoe worden de Pigovianse, Paretiaanse en Bergsoniaanse varianten van de welvaartstheorie op dit punt behandeld. De conclusies van dit hoofdstuk blijken voornamelijk negatief te zijn in de zin dat duidelijk wordt wat niet kan bij de huidige stand van onze kennis. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de constructie van maatschappelijke welvaartsfuncties met een collectief karakter vooralsnog niet mogelijk is. Derhalve is het ook niet mogelijk op een dergelijke functie de waardering van externe effecten te baseren. Wel kan aan de diverse varianten een instrumentarium worden ontleend voor de aanpak van verschillende soorten externe effecten. Tot dit instrumentarium behoren belastingen en subsidies, ge- en verboden, directe onderhandelingen alsmede wijzigingen van eigendomsrechten. Tegelijkertijd is echter duidelijk dat zeker niet alle door een onderneming gegenereerde effecten met behulp van dit instrumentarium benaderd kunnen worden. De onderneming die maatschappelijke verantwoordelijkheid in de hier aangehangen betekenis wil dragen, zal ook de overige effecten in de besluitvorming dienen te betrekken.

Uit het voorgaande wordt al duidelijk dat aanvaarding van maatschappelijke verantwoordelijkheid consequenties zal hebben voor de interne informatieverstrekking door ondernemingen, indien bepaalde effecten tevoren buiten beschouwing bleven. Maar ook de externe informatieverstrekking zal dan wijziging ondergaan. De onderneming zal haar deelgenoten in staat moeten stellen zich een oordeel te vormen over de effecten die van de onderneming uitgaan, en over de beslissingen die op grond daarvan worden genomen. Hoewel voor de loop van het betoog niet noodzakelijk, zouden wij nog een stapje verder willen gaan. De aanvaarding

van verantwoordelijkheid behelst o.i. niet alleen de bereidheid om informatie te verstrekken, maar ook om verantwoording af te leggen. Hoe dit ook zij, zowel in de interne als in de externe informatieverstrekking zullen de ondernemingseffecten opgenomen moeten worden. Wij concentreren ons verder op de externe informatieverstrekking. De door ons bedoelde informatieverstrekking wordt aangeduid als 'maatschappelijke berichtgeving'. Deze term wordt als volgt gedefinieerd: de informatieverstrekking door een onderneming aan haar deelgenoten omtrent de door deze deelgenoten relevant geachte effecten.

In hoofdstuk 4 worden enige aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving besproken, die in theorie en praktijk reeds zijn gegeven. Deze bespreking is er o.m. op gericht een lijst op te stellen van 'basisvragen' waarop iedere poging tot maatschappelijke berichtgeving een antwoord zal moeten geven. Daarbij blijkt een vrij grote diversiteit in conceptuele kaders die aan de besproken benaderingen ten grondslag liggen. Ten aanzien van de meest pretentieuze van deze benaderingen – nl. de poging tot integrale, financiële waardering van alle ondernemingseffecten – wordt geconcludeerd dat deze niet binnen afzienbare tijd operationeel zal kunnen zijn. Aangezien naast het geld geen ander operationeel meetinstrument voorhanden is, dat zich leent voor algemene toepassing, moet worden teruggevallen op meting met behulp van meerdere meeteenheden die ieder zijn toegesneden op een specifiek deel van de te verstrekken gegevens. Een dergelijke aanpak wordt aangeduid als een 'indicatorenbenadering' van de maatschappelijke berichtgeving. Voordat de mogelijkheden tot een dergelijke benadering worden onderzocht, wordt aan het eind van hoofdstuk 4 nagegaan in hoeverre de basisvragen van de maatschappelijke berichtgeving in het voorgaande reeds zijn beantwoord. Daaruit blijkt dat vooral nog gezien moet worden of de onderneming met een indicatorenbenadering in staat is haar effecten te waarderen vanuit het standpunt van de deelgenoten en in hoeverre een integratie van de totale informatieverstrekking te bewerkstelligen is.

Het ligt dan voor de hand dat in hoofdstuk 5 eerst wordt onderzocht of verzamelingen van maatschappelijke indicatoren zich lenen tot toepassing op ondernemingsniveau. Dergelijke verzamelingen zouden immers een kader kunnen vormen voor de maatschappelijke berichtgeving van ondernemingen als subsysteem van de maatschappij. De conclusie is dat deze verzamelingen nog te voorlopig van opzet en te algemeen van aard zijn om voor dit doel te worden toegepast. Bovendien zou hantering van een dergelijk kader leiden tot selectie en waardering van ondernemings-

effecten vanuit algemeen-maatschappelijke optiek, terwijl dat in onze benadering vanuit het standpunt van de deelgenoten zou dienen te geschieden. Toch kunnen verzamelingen van maatschappelijke indicatoren ook in onze benadering belangrijke functies vervullen, hetgeen in 5.5.4. wordt toegelicht.

Op grond van een viertal overwegingen wordt onze probleemstelling vervolgens toegespitst op arbeidsindicatoren in het kader van de sociale berichtgeving van ondernemingen. De sociale berichtgeving vormt een onderdeel van de maatschappelijke berichtgeving en wordt omschreven als: de informatieverstrekking door een onderneming, primair aan haar werknemers, omtrent de door de werknemers relevant geachte effecten van het verrichten van arbeid in de onderneming. Uit deze omschrijving volgt dat vooral de (subjectieve) indicatoren ten aanzien van de beleving van de arbeid voor ons doel van belang zijn. Deze indicatoren geven de 'welvaartsbijdrage van arbeid' aan. Gewoonlijk wordt de term 'arbeids-satisfactie' daarvoor gebruikt. Kunnen aan de resultaten van het onderzoek naar de arbeidssatisfactie indicatoren worden ontleend ten behoeve van de sociale berichtgeving van ondernemingen?

Naar onze mening kan deze vraag bevestigend worden beantwoord. De arbeidssatisfactie is o.i. op ondernemingsniveau voldoende operationeel te definiëren en te meten. De algemene arbeidssatisfactie kan opgebouwd worden gedacht uit meerdere componenten die ieder de tevredenheid met een bepaald facet van het werk representeren. Op deze wijze kunnen belevingsindicatoren worden gevonden voor de diverse door de werknemers zelf relevant geachte facetten van het werk. Een andere vraag is of uitsluitend met behulp van zulke belevingsindicatoren op zinvolle wijze gestalte kan worden gegeven aan de sociale berichtgeving. Ons inziens zijn de belevingsindicatoren op zichzelf ontoereikend en zullen deze moeten worden aangevuld met situationele (objectieve) indicatoren. Vooral de invloed van het menselijk aanpassingsvermogen noodzaakt tot het zoeken van aanvullende indicatoren die zoveel mogelijk onafhankelijk van individuele waarderingen het probleemgebied in kaart brengen. Ook kan sprake zijn van onvolkomen kennis bij de deelgenoten. De aanvullende indicatoren kunnen worden geselecteerd vanuit organisationeel en/of maatschappelijk perspectief. De gesignaleerde beperkingen van de belevingsindicatoren leiden o.i. echter niet tot de conclusie dat deze kunnen worden gemist. Voor de individuele beoordelingen van de arbeidssituatie door de werknemers moet een zelfstandige plaats worden ingeruimd bij de sociale berichtgeving. Wel moet het gebruik ervan met

goede procedurele waarborgen worden omkleed.

Nadat op de procedurele aspecten is ingegaan, wordt een mogelijke structuur van de sociale berichtgeving in hoofdlijnen geschetst. De belevingsindicatoren vormen daarbij het uitgangspunt. Deze markeren het verantwoordelijkheidsgebied van de onderneming, zoals gezien vanuit de optiek van de werknemers zelf. De belevingsindicatoren worden aangevuld met situationele indicatoren die vanuit organisationeel en/of maatschappelijk perspectief zijn geselecteerd. Het sluitstuk van de sociale berichtgeving wordt dan gevormd door de prospectieve informatie op sociaal terrein. Daartoe behoren de doelstellingen van het sociaal beleid, die nu kunnen worden geoperationaliseerd met gebruikmaking van de geselecteerde indicatoren. De concrete beleidsvoornemens kunnen worden uitgedrukt in plannen en programma's, maar ook in de te behalen meetniveaus ten aanzien van de indicatoren die voor het betreffende beleidsonderdeel worden gehanteerd. De evaluatie van het sociaal beleid kan dan ook op twee sporen geschieden: niet alleen kan worden nagegaan of de plannen en programma's volgens opzet zijn verlopen, maar ook kan de effectiviteit daarvan worden getoetst in de mate van realisatie van de doelstellingen. De bespreking van de sociale berichtgeving wordt afgesloten met het aangeven van de voor- en nadelen van implementatie van dit voorstel in de praktijk.

Aan het eind van de studie wordt het perspectief weer enigszins verbreed door de aandacht te richten op enkele andere deelterreinen van de maatschappelijke berichtgeving. Daartoe wordt enige literatuur omtrent indicatoren van de consumptie en omtrent milieu-indicatoren besproken. Ook komt de vraag aan de orde of deze informatie moet worden geïntegreerd. Daarover wordt opgemerkt dat integratie er niet toe moet leiden dat informatie over de ondernemingseffecten op zich verloren gaat. De verschillende deelgenoten kunnen immers uiteenlopende verzamelingen effecten relevant achten. Wel is van belang op welke wijze deze effecten een rol hebben gespeeld in de besluitvorming. Naar de mate waarin de besluitvorming is geformaliseerd en de samenhang van de diverse effecten meer is geëxpliciteerd, kan (en moet o.i.) deze samenhang ook in de berichtgeving tot uitdrukking worden gebracht.

6.2. PRAKTISCHE TOEPASBAARHEID

In het voorgaande heeft de nadruk uiteraard gelegen op de theoreti-

sche aspecten van het probleemgebied. Het is daarom wellicht nuttig in dit slothoofdstuk ook een paragraaf te wijden aan de praktische toepasbaarheid van het behandelde, zoals beoordeeld door de auteur. Met andere woorden: welke aanknopingspunten liggen in deze studie voor de onderneming die in de praktijk geconfronteerd wordt met overeenkomstige vragen als die welke de aanleiding tot dit werk hebben gevormd?

Hoofdstuk 2 biedt, naar wij menen, een overzicht van argumenten en standpunten voor de onderneming die zich in het algemeen wil bezinnen op haar taak en plaats in de samenleving. Een dergelijke bezinning vindt vaak plaats bij pogingen de ondernemingsdoelstellingen te formuleren of een algemene beleidsfilosofie te ontwerpen.¹ De transparantie die is betracht bij het innemen van een standpunt in hoofdstuk 2, maakt het voor de individuele onderneming mogelijk hierop variaties aan te brengen door bijv. bepaalde argumenten zwaarder te laten wegen dan hier is gebeurd. Ook kunnen in concrete situaties nog specifieke argumenten worden toegevoegd. Wij hopen echter de argumenten die in het algemeen hierover naar voren kunnen worden gebracht, te hebben besproken en een mogelijk standpunt in deze discussie te hebben uitgewerkt.

De bespreking van de ondernemingsverantwoordelijkheid is hier gericht op het verkrijgen van een uitgangspunt voor de externe, niet-financiële berichtgeving van ondernemingen. Welke aanknopingspunten worden geboden voor de inrichting van deze berichtgeving in de praktijk? In de eerste plaats hopen wij duidelijk gemaakt te hebben dat de conceptie van de onderneming, die ten grondslag ligt aan de externe berichtgeving, bepalend is voor de inrichting van deze berichtgeving. De verscheidenheid in de aanzetten tot maatschappelijke berichtgeving, die in hoofdstuk 4 besproken zijn, reflecteert de diversiteit in conceptuele kaders die de basis vormen van deze aanzetten. Vragen naar bijv. de doelgroepen en de inhoud van de berichtgeving kunnen slechts beantwoord worden indien duidelijkheid bestaat over dit uitgangspunt. Wordt onze opvatting omtrent maatschappelijke verantwoordelijkheid onderschreven, dan vormt de vaststelling van het gebied van primaire functie-uitoefening het logische startpunt voor de beantwoording van deze vragen. De primaire functie-uitoefening van de onderneming en alle (positieve en negatieve) effecten die daarmee samenhangen, bepalen dan de inhoud van de maatschap-

1. Een recent voorbeeld is de brochure 'Amro in de jaren tachtig' (concept, juni 1980) waarin de Raad van Bestuur zijn kijk geeft op plaats en taak van Amro in de samenleving en de medewerkers uitnodigt hierop te reageren.

pelijke berichtgeving. Degenen die deze effecten ondergaan, vormen de doelgroepen.

Ten aanzien van de wijze van meting en presentatie van de te rapporteren gegevens is in paragraaf 4.6. vastgesteld dat integrale, financiële waardering van alle ondernemingseffecten vooralsnog onhaalbaar moet worden geacht. Voor zover kwantificering wenselijk wordt geacht, zal een indicatorenbenadering moeten worden gevolgd. Zoals in paragraaf 5.2. is besproken, lenen verzamelingen van maatschappelijke indicatoren zich o.i. nog niet voor toepassing op ondernemingsniveau. De onderneming zal derhalve op de verschillende deelgebieden van haar berichtgeving naar geschikte indicatoren moeten zoeken. Voor de sociale berichtgeving is in 5.3. en 5.4. de stelling verdedigd dat een indicatorenbenadering vruchtbaar kan zijn. Voor de deelgebieden van de consumptie en het milieu zijn in 5.5. enige suggesties op grond van de literatuur aangedragen.

Zowel vanuit ons uitgangspunt als vanuit een meer instrumentele benadering (zie bijv. Picot, 1977) kan worden geconcludeerd dat de waarden van de deelgenoten tot uitdrukking moeten komen in de gekozen indicatoren. Men zal dan niet om het type indicatoren heen kunnen dat hier als belevingsindicatoren is aangeduid. Ten aanzien van de sociale berichtgeving is in 5.3.6. de conclusie bereikt dat ondernemingen momenteel in staat moeten zijn de arbeidssatisfactie operationeel te definiëren en te meten en de resultaten hiervan te gebruiken in de berichtgeving. De onderneming die de toepasbaarheid hiervan op de eigen situatie wil onderzoeken, is aangeraden eerst aansluiting te zoeken bij de gegevens die op landelijke schaal reeds zijn verzameld (zie 5.3.5.). Zijn landelijke gegevens op bepaalde punten niet beschikbaar of onvoldoende specifiek, dan is aanbevolen de kern van de sociale berichtgeving zoveel mogelijk in samenwerking met vergelijkbare ondernemingen (bijv. bedrijfstaksgewijs) op te zetten (zie 5.4.2.). Ook is de nadruk gelegd op de procedurele waarborgen bij de verzameling en het gebruik van deze gegevens. Voor de sociale berichtgeving is een mogelijke structuur aangegeven, waarin naast de belevingsindicatoren ook situationele indicatoren en prospectieve informatie een plaats hebben gevonden. Dit voorstel (zie figuur 5.3.) kan door de onderneming als 'geraamte' worden gebruikt waaraan in de praktijk nog vlees en bloed moet worden gegeven.

Tot slot nog de vraag of ondernemingen in de praktijk naar integratie van de berichtgeving moeten streven. De beantwoording van die vraag is hier afhankelijk gesteld van de mate waarin de besluitvorming reeds geïntegreerd is. Integratie van de maatschappelijke berichtgeving dient naar

onze mening geen doel op zichzelf te zijn. De behoefte aan integratie van de informatie is waarschijnlijk groter aan de aanbodzijde dan aan de vraagzijde. De informatievragers zullen eerder geïnteresseerd zijn in deelgebieden (vgl. 5.5.4.). De onderneming als informatieverstrekker heeft dan behoefte aan een geïntegreerd totaalbeeld om duidelijk te kunnen maken welke samenhang bestaat met andere deelgebieden (bijv. waarom niet maximaal tegemoetgekomen kan worden aan wensen op één deelgebied). Voor zover die samenhang expliciet uit de besluitvorming blijkt, zal deze ook in de berichtgeving tot uitdrukking (moeten) komen. Dat geldt evenzeer voor de sociale berichtgeving als voor de financiële berichtgeving. In het financieel jaarverslag lijkt het verslag van de Raad van Bestuur daarvoor overigens de aangewezen plaats. Wellicht kan dan op den duur de samenhang tussen de diverse deelgebieden in hoofdlijnen worden gepresenteerd in één geïntegreerd totaalbericht. Al eerder merkten wij op (vgl. Schreuder-Sunderman e.a., 1980) dat daardoor o.i. de behoefte aan berichtgeving op deelgebieden niet zal worden opgeheven.

6.3. ENIGE AANBEVELINGEN

Tot slot zouden wij op grond van het voorgaande nog enige aanbevelingen willen formuleren. Daarmee wordt een auteur immers de mogelijkheid geboden de zijns inziens wenselijke implicaties van zijn werk aan te geven. Dat zal hier overigens zeer globaal gebeuren; meer gedetailleerde aanbevelingen liggen in het voorgaande besloten. Allereerst dan aanbevelingen voor *verder onderzoek*. Voor de ontwikkeling van de maatschappelijke berichtgeving is vooral het ontwerp en de toetsing van indicatoren op ondernemingsniveau van belang. Dat geldt voor de sociale berichtgeving en des te sterker voor de deelgebieden die niet door de financiële of sociale berichtgeving worden bestreken. Daarbij moet vastgesteld worden welke informatie door de deelgenoten relevant wordt geacht. Hieromtrent is nog te weinig bekend, evenals van het gebruik dat van de verschaftte of nog te verschaffen informatie wordt gemaakt. Het hier bepleite onderzoek heeft derhalve een sterk empirische inslag.

Mede met het oog op deze nog bestaande lacunes in onze kennis zouden wij voor terughoudendheid aan de kant van de *wetgever* willen pleiten, waar het nadere regelgeving met betrekking tot de niet-financiële berichtgeving betreft. Eventueel komt de bestaande praktijk van het uitbrengen van een sociaal jaarverslag door grotere ondernemingen in aanmerking

voor codificatie. De regelgeving zou zich dan o.i. echter moeten beperken tot een verplichting tot sociale berichtgeving voor bepaalde typen organisaties en tot de inachtneming van bepaalde procedures daarbij. Gedetailleerde voorschriften omtrent vorm en inhoud van deze berichtgeving zouden echter verstarrend kunnen werken ten aanzien van een praktijk die nog volop in ontwikkeling is. Daarbij moet bedacht worden dat ondernemingen de komende jaren al een modus zullen moeten vinden voor de informatieplichten uit hoofde van de Arbowet in relatie tot die van de WOR en hun eventuele sociaal jaarverslag (vgl. 5.4.4.).

Bij de vorige aanbeveling is uitgegaan van een praktijk die inderdaad de laatste jaren een sterke ontwikkeling te zien heeft gegeven. Op vele onderdelen van de berichtgeving is sprake geweest van ondernemingsinitiatieven. Onze laatste aanbeveling is dat *ondernemingen* blijvend een actieve houding in dezen aannemen. Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven, laten de maatschappelijke opvattingen omtrent de verantwoordelijkheid van ondernemingen waarschijnlijk een voortdurende evolutie zien. Daarmee samenhangend zijn ook de opvattingen van de deelgenoten omtrent de berichtgeving van ondernemingen steeds in ontwikkeling. Als ondernemingen hun berichtgeving onder invloed van deze ontwikkelingen modificeren, kan de wetgever zich inderdaad louter beperken tot codificeren.

Appendix:

Een methodologische notitie

---

1. INLEIDING

In hoofdstuk 2 van deze studie wordt als basis voor de beschouwingen omtrent mogelijke verbredingen van de verslaggeving van ondernemingen het begrip 'de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen' aan een analyse onderworpen. Daarbij blijkt dat de voor- en tegenstanders van een dergelijke verantwoordelijkheid van de onderneming formeel niet van mening verschillen, maar dat de strijd zich toespitst op de invulling van dit begrip (zie 2.4.6.). Aangezien deze invulling noodzakelijkerwijs teruggaat op de eigen subjectieve, en deels ethisch bepaalde, waarden van de discussiegenoten, wordt geconcludeerd dat ieder standpunt in deze discussie – ook het eigen – als *normatief* dient te worden beschouwd (zie ook 2.5.). Ons eigen standpunt wordt in paragraaf 2.10. dan ook nadrukkelijk als normatief gepresenteerd. De omstandigheid dat onze studie uitdrukkelijk aanvangt met deze normatieve discussie noodzaakt tot een verduidelijking van de methodologische opvattingen van de auteur. De plaats van de normativiteit in de wetenschappen in het algemeen en de sociale wetenschappen in het bijzonder is immers allerm minst onomstreden.¹ Dit blijkt eens te meer bij de behandeling van maatschappelijke indicatoren in hoofdstuk 5. Ook daar moet de vraag worden beantwoord in hoeverre deze indicatoren van normatieve aard moeten worden geacht (zie 5.2.5.).

Als beginpunt van deze normativiteitsstrijd ('Werturteilsstreit') worden meestal de methodologische geschriften van Max Weber (i.h.b. 1904,

1. In de bedrijfseconomie is de – hierna te constateren – terminologische verwarring daarbij nog vergroot doordat Limperg (1954) de 'zedelijk normstellende' betekenis van het normativiteitsbegrip heeft verruimd voor de omschrijving: 'richtinggevend voor hetgeen economisch doelmatig is' (zie ook Limperg, 1964, annotatie p. 24).

1917 en 1919) genomen (Albert & Topitsch, 1971, p. IX). Hierin wordt het principe van de 'waardevrijheid der wetenschap' geformuleerd en verdedigd.² Webers 'waardevrijheidspostulaat' heeft echter nooit algemene acceptatie ondervonden in de sociale wetenschappen (Albert, 1963, p. 170); ook niet in de bedrijfseconomie (Heinen & Dietel, 1976). Wanneer derhalve in een bedrijfseconomische studie een onderwerp wordt behandeld dat zo uitdrukkelijk met waarden is verbonden als het onze, heeft de lezer er o.i. recht op te vernemen welke plaats de auteur in dit strijdgewoel inneemt. Deze taak wordt inmiddels niet vergemakkelijkt door het inzicht dat de waardevrijheidsdiscussie sterk vervlochten is met meer algemene methodologische en wetenschapstheoretische vragen. Zo merken Heinen & Dietel (1976, p. 2) terecht op dat de positiebepalingen in deze discussie steeds in 'wissenschaftsprogrammatische Grundkonzeptionen' zijn verankerd en ten leste zijn terug te voeren op opvattingen omtrent de taken der wetenschap. Bovendien blijkt bij deze methodische vragen sprake te zijn van 'een bijna griezelige spraakverwarring: nogal wat tegenstellingen zijn geheel of grotendeels schijn, eenvoudig het gevolg van de verschillende inhoud die de een en de ander aan dezelfde term geven, vaak impliciet en zonder het zichzelf bewust te zijn; dit geldt vooral voor het kernbegrip "waardevrijheid".' (De Boer & Köbben, 1974, p. 9).

In het licht van deze constatering zal het duidelijk zijn dat wij ons in het kader van deze notitie beperkingen moeten opleggen in de behandeling van dit probleemgebied. Ons doel zal zijn zo snel mogelijk door de terminologische verwarring heen te stoten naar de werkelijk fundamentele strijdvragen. Het betoog zal erop gericht zijn de relevantie van deze vragen voor de bedrijfseconomie zo direct als mogelijk tot uitdrukking te brengen en onze positie in deze controverse toe te lichten. Wij zijn ons ervan bewust dat als gevolg van deze werkwijze op bredere wetenschapstheoretische vragen voor sommigen wellicht onvoldoende wordt ingegaan. De behandeling daarvan zou echter zowel de competentie van de auteur als het bestek van deze studie te buiten gaan.

In het vervolg van deze notitie zal eerst worden getracht Webers oorspronkelijke formulering van het waardevrijheidspostulaat samen te vatten (par. 2). Vervolgens zal paragraaf 3 worden gewijd aan een afbakening van de niveaus waarop waarden en wetenschap met elkaar in aanra-

2. Uit het volgende zal duidelijk worden dat beter gesproken zou kunnen worden van 'waarde-oordeelsverbod'. De discussie betreft immers niet zozeer 'waarden' als wel 'waarde-oordelen' (zie par. 2). Voorts kan de term 'vrijheid' worden opgevat als 'vrij tot', maar ook als 'vrij van', terwijl uitdrukkelijk de laatste betekenis is bedoeld.

king kunnen komen en aan enige terminologische verscherping. Terwijl hierbij voornamelijk gebruik wordt gemaakt van bijdragen van voorstanders van het waardevrijheidspostulaat, komen in paragraaf 4 de kritiek en de alternatieven van enige tegenstanders aan bod. In paragraaf 5 ten slotte wordt het eigen standpunt toegelicht en toegepast op het object van deze studie.

2. WEBERS POSITIE

Met Polak (1948, p. 16) kan worden opgemerkt dat Max Weber het ons niet gemakkelijk maakt tot een juiste waardering van zijn gedachtengangen te komen: 'Als alle geniale pioniersarbeid is ook de zijne niet vrij van innerlijke tegenspraak en onvolkomenheid'. Voor ons doel is het echter slechts noodzakelijk enige hoofdpunten van zijn stellingname voor het voetlicht te brengen. De basis van Webers positie wordt gevormd door zijn onderscheid tussen het waarde-oordeel (Werturteil) in en de waardegebondenheid (Wertbeziehung) van de wetenschap. Onder *waarde-oordelen*³ verstond Weber (1917, p. 239): 'praktische Wertungen sozialer Tatsachen als, unter ethischen oder unter Kultur Gesichtspunkten oder aus anderen Gründen, praktisch wünschenswert oder unerwünscht'. Het gaat hierbij dus om beoordelingen van empirische feiten door de wetenschapsbeoefenaar. Dergelijke beoordelingen dienen strikt gescheiden te blijven van de constatering van feiten op zich. De geldigheid van de in deze oordelen besloten normen enerzijds en de waarheid van feitelijke constatering en anderzijds behoren volgens Weber (1917, p. 241) tot 'absolut heterogenen Ebenen der Problematik'.

Daarmee is echter nog niet gezegd dat waarde-oordelen zich geheel onttrekken aan de wetenschappelijke discussie (1904, p. 4). In de eerste plaats kan wetenschappelijk worden nagegaan welke middelen zich lenen tot het bereiken van een gegeven doel. De kansen om het doel te bereiken, kunnen worden afgewogen en daarmee kan indirect de doelstelling zelf binnen de gegeven omstandigheden als praktisch zinvol of zinloos worden gekritiseerd. Verder kunnen de nevengevolgen van het inzetten van bepaalde middelen worden nagegaan, waardoor de beslisser in staat wordt gesteld de 'kosten' van deze middelen (in termen van andere waarden) af te

3. Hij gebruikt 'Werturteil' en 'Wertung' als synoniemen. In de eerdere definitie van 'Wertungen' (p. 229) wordt in plaats van 'sociale feiten' gesproken van 'een door ons handelen beïnvloedbaar verschijnsel'.

wegen tegen de kans op het beoogde resultaat. Ten slotte kan de wetenschap de in de praktijk voorkomende waarde-oordelen analyseren; deze op innerlijke consistentie toetsen; en de eraan ten grondslag liggende 'laatste axioma's' aan het licht brengen. Of het oordelende subject echter deze laatste axioma's dient te onderschrijven, is zijn persoonlijke wils- en gewetensvraag; het is geen vraag voor de empirische wetenschap. Weber heeft dit standpunt als volgt samengevat: 'Eine empirische Wissenschaft vermag niemanden zu lehren, was er *soll*, sondern nur, was er *kann* und – unter Umständen – was er *will*' (1904, p. 6).

Hoewel de probleemstellingen in de empirische wetenschappen waardevrij te beantwoorden zijn, zijn zij wel 'betrokken op' waarden. Onder het begrip 'Wertbeziehung' verstond Weber (1917, p. 250) – in navolging van Rickert – het volgende: '... die philosophische Deutung desjenigen spezifisch wissenschaftlichen "Interesses"..., welches die Auslese und Formung des Objekts einer empirischen Untersuchung beherrscht'. Het is deze waarde-interesse die richting geeft aan ook het zuiver empirisch-wetenschappelijke werk. Na deze vaststelling maakt Weber de belangrijke opmerking dat '... diese Wertinteressen durch Wertdiskussionen in ihrer Kasuistik sich entfalten können' (p. 251). Deze opmerking komt na een uitvoerig betoog over de zin van waardendiscussies.⁴ Deze ziet hij gelegen in de verduidelijking van de werkelijke laatste waarden van opposenten. Slechts wanneer daaromtrent duidelijkheid bestaat, is een stellingname ten opzichte van die waarden mogelijk: 'Weit entfernt (davon) also, dass vom Standpunkt der Forderung der "Wertfreiheit" empirischer Erörterungen aus – Diskussionen von Wertungen steril oder gar sinnlos wären, ist gerade die Erkenntnis dieses ihres Sinnes Voraussetzung aller nützlichen Erörterungen dieser Art' (Weber, 1917, p. 243). De uitkomst van dergelijke waardendiscussies toont nu juist datgene waarover men geen overeenstemming kan bereiken en ook deze kennis is ware kennis.

Webers positie komt neer op een afgrenzing van 'objectieve' wetenschap van 'subjectieve' waarde-oordelen. Onder 'objectiviteit' moet hierbij 'intersubjectieve geldigheid' worden verstaan.⁵ Hij erkent volmondig dat geen objectieve wetenschappelijke analyse van sociale ver-

4. Terloops kan worden gewezen op Webers opmerking dat waardendiscussies de onderzoeker ook kunnen helpen bij *waarde-interpretaties*: de ontwikkeling van *mogelijke*, zinvolle stellingnamen ten opzichte van een gegeven verschijnsel (p. 251) en dat deze discussies ook de *vraagstellingen* voor empirische arbeid leveren (p. 250).

5. Vergelijk zijn uitspraak dat een methodisch correcte, sociaal-wetenschappelijke bewijsvoering ernaar moet streven ook door een Chinees als juist te worden erkend (1904, p. 10).

schijnselen mogelijk is zonder gebruikmaking van speciale, eenzijdige gezichtspunten bij de selectie, analyse en vormgeving van het onderzoeksobject (1904, p. 24). Meer in het algemeen zijn waarden richtinggevend aan wetenschappelijk onderzoek (1917, p. 251) en bepalend voor de persoonlijke beantwoording van de vraag of de onderzoeksresultaten 'wetenswaard' zijn (1919, p. 599). Uit de (externe) waardegebondenheid der wetenschap kan echter niet de onmogelijkheid van haar (interne) waardevrijheid worden afgeleid; hier is immers sprake van volstrekt heterogene niveaus van de kenmerkende begrippen (1917, p. 241). Wat de interne waardevrijheid betreft, draait het gehele betoog om de keuze der doelstellingen (1917, p. 240). Webers – zijns inziens onbestreden – standpunt behelst dat weliswaar overeengekomen kan worden bepaalde doelstellingen in te voeren als 'a priori vaststaand', maar niet als 'feit'. De strijdvraag is zijns inziens in welk opzicht de waardering, die het individu daarbij aanlegt, onderwerp van wetenschappelijke kritiek kan zijn. Het is duidelijk dat Weber van mening is dat de wetenschap zich over die waardering als zodanig niet heeft uit te spreken. Ook wanneer 'het normatief geldende' object is van empirische onderzoekingen, verliest het als zodanig zijn normatief karakter en wordt als feitelijk bestaand behandeld (1917, p. 268). Derhalve kunnen in wetenschappelijke uitspraken nimmer normen worden gerechtvaardigd of gelegitimeerd.⁶ Deze principiële scheiding van feiten en waarde-oordelen is noodzakelijk om zowel de wetenschappelijke als de waardendiscussie mogelijk te maken. Daarbij heeft de waardendiscussie om velerlei redenen zin, niet in de laatste plaats ook omdat zij de *vraagstellingen* voor de empirische arbeid levert (1917, p. 250).

3. WAARDEN EN WETENSCHAP: NIVEAUS EN TERMEN

Bij voorbaat kan reeds worden opgemerkt dat veel van hetgeen ten faveure van het waardevrijheidspostulaat naar voren kan worden gebracht, in het voorgaande reeds besloten ligt. Aangezien echter telkens weer blijkt dat hierover misverstanden mogelijk zijn, heeft het zin te speuren naar terminologisch en begripsmatig verscherpte formuleringen, die meer duidelijkheid in deze discussie kunnen brengen. In aansluiting op Webers opmer-

6. Vergelijk zijn op de economische wetenschap betrokken uitspraak 'dass noch so zweifellos "technisch richtige" ökonomische Rationalisierungen durch diese ihre Qualität *allein* noch in keiner Art vor dem Forum der *Bewertung* legitimiert seien' (1917, p. 268).

king omtrent de heterogene niveaus die in deze problematiek te onderkennen zijn, heeft Albert (1963, p. 180) drie probleemcomplexen onderscheiden:

1. het probleem van de *waardenbasis* van de sociale wetenschappen: de vraag in hoeverre aan sociaal-wetenschappelijke uitspraken een of ander soort waarderingen ten grondslag moet liggen;
2. het probleem van de *waarderingen in het objectgebied* van de sociale wetenschappen: de vraag in hoeverre deze wetenschappen waarderingen van welke soort dan ook tot thema van hun uitspraken moeten maken; en
3. het eigenlijke *waarde-oordeelsprobleem*: de vraag in hoeverre sociaal-wetenschappelijke uitspraken zelf het karakter van waarde-oordelen moeten hebben.

Over *het eerste probleem* merkt Albert (1963, p. 181) op dat iedere wetenschappelijke bezigheid afhankelijk is van waardegezichtspunten, volgens welke allerlei beslissingen genomen worden, bijvoorbeeld over de keuze van problemen, de aanvaardbaarheid van methoden, de bruikbaarheid van hypothesen en de relevantie van waarnemingen voor bepaalde problemen. De noodzakelijkheid van bepaalde basisbeslissingen is zijns inziens op zichzelf beslist geen punt om over te redetwisten (p. 182). Ieder theoretisch, maar ook praktisch, gedrag is *selectief* en heeft daarom slechts op bepaalde aspecten van de werkelijkheid betrekking. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de wetenschappelijke activiteit gezichtspunten vereist, die een beoordeling van de relevantie mogelijk maken. Ook *het tweede probleem* – dat van de waarderingen in het objectgebied – kan zijns inziens nauwelijks omstreden zijn (p. 181). Aangezien voor de sociale betrekkingen en handelingen allerlei waarderingen medebepalend zijn, moeten deze onder bepaalde omstandigheden worden geanalyseerd. Uitspraken die het normatieve gedrag van mensen beschrijven, verklaren en voorspellen, zijn echter geen waarde-oordelen, maar uitspraken over feiten.

De beide voorgaande standpunten nopen volgens Albert niet tot het opnemen van waarde-oordelen in sociaal-wetenschappelijke uitspraken. Op *dit derde probleemcomplex* is het waardevrijheidsprincipe van toepassing. Hij past daarbij het onderscheid toe tussen de objecttaal (de taal waarin sociaal-wetenschappelijke uitspraken over het objectgebied worden vervat) en de metataal (waarin over de objecttaal wordt gesproken). Het waardevrijheidspostulaat behoort tot het niveau van de metataal en heeft

betrekking op de constructie van de objecttaal. Anders gezegd: het waardevrijheidspostulaat is zelf een waarde, namelijk de waarde van de objectiviteit of intersubjectieve toetsbaarheid, uitgedrukt in de metataal. In deze taal wordt geponeerd dat het stellen van waarden in de objecttaal ongeoorloofd is (vgl. De Boer, 1974, p. 69). Zoals reeds in de inleiding is aangekondigd, gaat de waarde belichaamd in het waardevrijheidspostulaat terug op de wetenschapsopvatting van zijn aanhangers, bij Albert het Popperiaans kritisch-rationalisme (vgl. Albert, 1976, p. 16 e.v.). Voor ons doel is van belang dat hierin wordt uitgegaan van de these van de feilbaarheid van de menselijke rede.⁷ Derhalve streeft men naar kritische toetsing en verbetering van de bestaande probleemoplossingen op alle gebieden in plaats van naar absolute zekerheid ten aanzien van bepaalde uitgangspunten. Dit laatste zou immers op dogmatisering van deze uitgangspunten uitlopen. Bij gebrek aan een waarheidscriterium houdt de kritisch-rationalistische methodologie zich bezig met de ontwikkeling van gezichtspunten die het mogelijk maken de betrouwbaarheid van cognitieve uitspraken te beoordelen. Dit komt, zoals bekend, onder meer in Poppers falsificatiecriterium tot uiting (vgl. Popper, 1975, p. 40).

Volgens Albert (1963, p. 184) gaat de afwijzing van het waardevrijheidspostulaat terug op de opvatting dat de erkenning hiervan een belemmering zou zijn voor de ontwikkeling van een praktisch bruikbare sociale wetenschap. In dit verband maakt hij het onderscheid tussen *theorie*, *technologie* en *techniek*.⁸ De in wetenschappelijke theorieën beschreven wetmatigheden kunnen als marges worden beschouwd waarbinnen het feitelijke gebeuren verloopt. Wanneer wij van deze informatie omtrent feitelijke mogelijkheden gebruik willen maken om de menselijke handelingsmogelijkheden te bepalen, dienen de theoretische systemen in een technologische vorm te worden gebracht. Hiervoor zijn bepaalde logische operaties noodzakelijk, maar geen aanvullende premissen. Het betreft volgens Albert (1963, p. 185) slechts een tautologische transformatie, waarvan het resultaat nog steeds een systeem van informatieve uitspraken is. Wel moet worden beslist welke transformaties relevant zijn. Hiervoor behoeven echter geen normatieve premissen te worden ingevoerd, maar moeten aan de transformatie hypothetisch bepaalde desiderata ten grondslag worden gelegd. De technologie is derhalve nog steeds een systeem van informatie-

7. Dit 'consequent fallibilisme' heeft derhalve ook betrekking op de wetenschappelijke methode en de methodologie waarin deze is vastgelegd.

8. Techniek en politiek worden als synoniemen gebruikt met een voorkeur voor het laatste (1963, p. 205).

ve uitspraken; techniek respectievelijk politiek is de toepassing van technologische uitspraken in het praktische leven. De relevantie van een technologisch systeem mag niet verwisseld worden met een legitimatie van de praktische toepassing ervan. Wel spelen volgens Albert (1963, p. 186) de wil om bepaalde toestanden te verwerkelijken en de opvatting dat die op een of andere manier gewenst zijn, in feite een belangrijke rol als motief voor de constructie van technologische systemen.

Deze uiteenzettingen zijn voor Albert noodzakelijk om aan te geven welk verschil bestaat tussen zijn opvattingen en die van normativistische zijde. De wetenschap geeft volgens Albert (1963, p. 188) alleen informatie over relevante beïnvloedingsmogelijkheden;⁹ ze hoeft – ook als technologisch systeem – geen voorschriften te maken. De technoloog moet een *relevantieprobleem* oplossen. Daarentegen heeft de normativist zijns inziens (1963, p. 191) *waardepremissen* nodig voor de afleiding binnen zijn systeem. Dergelijke waardepremissen behelzen echter een fixering van essentiële onderdelen van het normatieve systeem op oncontroleerbare uitspraken en impliceren derhalve een immunisering van deze onderdelen tegen kritische argumenten. Het waardevrijheidspostulaat heeft nu juist de functie dergelijke kritische toetsingen mogelijk te maken: 'De consequentie van het methodische principe van de waardevrijheid is de verzakelijking van de discussie door het buiten beschouwing laten van de pragmatische dimensie'¹⁰ (Albert, 1963, p. 177).

Klant (1979, p. 260) heeft aan de genoemde drie probleemcomplexen een vierde toegevoegd: '... in een bepaald opzicht kan de sociale (althans economische) wetenschap niet waardevrij zijn, nl. als er door hiaten in de logische structuur ruimte wordt gelaten voor andere waarde-oordelen dan die van het wetenschappelijke normensysteem om over aanvaarding of verwerping van theorieën te beslissen'. Een dergelijke situatie ontstaat doordat een volledige vervulling van het empirisch-wetenschappelijke ideaal in de sociale wetenschappen zo moeilijk is. Dit ideaal vraagt om 'de opstelling van theorieën (hypothesen) die consistent en falsifieerbaar zijn, door intersubjectieve toetsing beproefd en rijker aan empirische inhoud dan beschikbare alternatieve theorieën' (Klant, 1979, pp. 253-254). Aan de eis van falsifieerbaarheid is niet voldaan, voor zover ook nog onbeken-

9. Zij maakt daardoor een effectieve controle van het gedrag (controle van het feitelijke gebeuren), een rationele politiek, mogelijk (Albert, 1963, p. 188).

10. De pragmatische analyse probeert het verband duidelijk te maken tussen bepaalde soorten uitspraken en de instellingen, overtuigingen en gedragswijzen van de personen, die ze gebruiken respectievelijk die als geadresseerden in aanmerking komen (Albert, 1963, p. 175).

de elementen bepalend worden geacht voor het door de theorie beschreven gedrag. Streng toetsing is door de complexiteit der maatschappelijke verschijnselen en de snelle veranderingen daarin vaak niet mogelijk. In dergelijke situaties moet het bewijs in de economie vaak worden geleverd 'in een rationele discussie over de *plausibiliteit* van hypothesen' (Klant, 1979, p. 262).

4. KRITIEK EN ALTERNATIEVEN

Zoals al herhaaldelijk is opgemerkt, is een standpunt in de waardevrijheidsdiscussie afhankelijk van de achterliggende *wetenschapsopvatting*. Het is derhalve waarschijnlijk nuttig deze paragraaf aan te vangen met een nadere beschouwing van de wetenschapsopvatting van de voorstanders van het waardevrijheidspostulaat. Daarbij zal blijken dat enige kritiek die tegen het waardevrijheidspostulaat wordt ingebracht, meer te maken heeft met deze achterliggende wetenschapsopvatting dan met het postulaat zelf. Volgens De Groot (1972, p. 19) gaat het in de empirische wetenschappen om het verwerven van kennis, waarbij 'de wetenschapsbeoefenaar tracht in zijn sector de verschijnselen die zich door ervaringsprocessen aan hem voordoen, systematisch te beschrijven, te ordenen, te registreren, te begrijpen, te verklaren; daarbij is hij er in het bijzonder op gericht nieuwe verschijnselen te kunnen voorspellen, om ten slotte via die voorspelbaarheid de sector in kwestie te kunnen beheersen, c.q. de verschijnselen te kunnen beïnvloeden'. De wetenschap heeft daarmee enerzijds een zuiver 'kritisch-verlichtende' component, anderzijds ook een 'technisch-sturende' component (vgl. Albert, 1970, p. 228). Volgens Heinen & Dietel (1976, p. 3) heeft ook de bedrijfseconomie zowel een 'Erklärungsaufgabe' als een 'Gestaltungsaufgabe', waarbij de meerderheid der vakgenoten de 'Anwendungsbezogenheit', die in de laatste component besloten ligt, beklemtoond heeft.

De omstandigheid dat theoretische systemen door een louter tautologische transformatie kunnen worden omgezet in technologische systemen, impliceert dat theoretische kennis in beginsel de (technische) mogelijkheid insluit om huidige en toekomstige empirische verschijnselen te beheersen, te beïnvloeden, te sturen (Duintjer, 1974, pp. 37-39). Indien dan de technologische aard van de moderne wetenschap aan natuur en samenleving het aspect van technische bestuurbaarheid verleent, en de technische middelen daartoe beschikbaar komen, komt de klemmende vraag op

in welke richting behoort te worden gestuurd. Deze vraag kan krachtens het waardevrijheidspostulaat niet door de wetenschap beantwoord worden. Het gevaar is dan niet denkbeeldig dat, zoals Adorno (1962, p. 259) het in reactie op stellingen van Popper uitdrukte, de toenemende rationaliteit van de middelen gepaard gaat met een constante of wellicht zelfs toenemende irrationaliteit van de doeleinden. Deze scheiding van doeleinden en middelen is ook door Habermas aangevallen. Zijns inziens maakt de 'positivistische Isolierung von Vernunft und Entscheidung' juist de weg vrij voor een toenemend irrationalisme op het gebied van de praktische levensvragen: 'Der Preis für die Oekonomie der Mittelwahl ist ein freigesetzter Dezisionismus in der Wahl der obersten Ziele' (1971, p. 318).

Vanuit de boven aangeduide denktrant wordt het waardevrijheidspostulaat als *systeembevestigend* gezien. Zo schrijft Dahrendorf (1959, p. 145): 'Die Zufriedenheit mit dem Status Quo und seine implizite Verteidigung hat sich als Kehrseite der Wertfreiheit erwiesen'. Ook de bedrijfseconomie wordt verweten 'Herrschaftswissen' (Staehle, 1973, p. 185) te produceren of 'unreflektierte Unternehmerideologie' (Loitlsberger, 1971, p. 99) te zijn. Met Heinen & Dietel (1976, p. 26) stellen wij vast dat een dergelijk verwijt voortkomt uit de noodzakelijke selectiviteit die moet worden betracht ten opzichte van de veelheid van onderzoeksvelden en -perspectieven. Dit zou ertoe kunnen leiden dat feitelijk een eenzijdigheid in het verrichte onderzoek sluipt.

Nu is een categoriaal onderscheid tussen feiten en waarden in de sociale wetenschappen inderdaad problematisch, zoals ook al door Weber (1917, p. 237) was ingezien. Zo kunnen zich achter de selectieve gezichtspunten en kernbegrippen van wetenschappelijke theorieën dikwijls waarden verschuilen (zie Duintjer, 1974, pp. 28-32). Volgens De Boer (1974, p. 71) is dat 'in de menswetenschappen eigenlijk altijd daar het geval, waar menselijke instellingen onderzocht worden. De menselijke samenleving is immers de neerslag van menselijke initiatieven en beslissingen in het verleden, die werden genomen onder de vigore van een bepaald normenpatroon. In zoverre zijn de "feiten" van de sociale wetenschappen altijd gestolde waarden'. Dergelijke waarden doen zich vaak zeer impliciet gelden. Zo kunnen de gebruikte termen vaak al ongewild dubbelzinnig zijn. Bedoeld als descriptieve verwijzing naar een empirisch verschijnsel kunnen zij ook een normatief betekenismoment hebben. Little (1950, pp. 77-82) heeft daar bijvoorbeeld op gewezen met betrekking tot het begrip 'welvaart'. In een bedrijfseconomische context kan een dergelijke dubbelzinnigheid wellicht worden geadstrueerd door vergelijking van de begrip-

pen 'winst' en 'surplus'. Sommige normativisten pleiten ervoor expliciet met dergelijke normatieve betekenismomenten rekening te houden. Loitlsberger (1971, p. 85) wenst bijvoorbeeld de bedrijfseconomische factoren te onderscheiden in 'Sachgüter' (als grondstoffen) en 'Wertgüter' (als menselijke arbeid). Zijns inziens heeft een waarde vrije instrumentele analyse van 'Wertgüter' geen praktische betekenis meer, zodra de inzet van deze factoren in de praktijk wél mede door waarden wordt geleid.¹¹

Nu behoeft de hierboven geconstateerde verstrengeling van feiten en waarden geen verbazing te wekken, indien beseft wordt dat de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker zich als sociaal wezen in hetzelfde spanningsveld van maatschappelijke waardensystemen bevindt als zijn object van onderzoek. In Polaks (1948) terminologie: subjectieve waarde vrijheid wordt juist een probleem door het ontbreken van objectieve waarde vrijheid.¹² Overigens is hier sprake van tweerichtingsverkeer. Want enerzijds bestaat de kans dat het onderzoekende subject niet onberoerd wordt gelaten door de vigerende waarden in zijn veld van onderzoek, maar anderzijds kan ook het onderzoeksobject worden beïnvloed door de onderzoeksactiviteit. Want 'ook de uitspraken van een descriptief geformuleerde technologie kunnen motiverend en gedragsnormerend werken ... Overall waar criteria en regels geformuleerd worden, valt onder bepaalde omstandigheden zo'n gedragsnormerende functie te verwachten'¹³ (Albert, 1963, p. 176). Denk bijvoorbeeld aan de gedragsnormering die kan uitgaan van de beschrijving van 'generally accepted accounting principles'.

Het wordt tijd de blik te wenden naar de *alternatieven* die worden aangedragen van normativistische zijde. Daarbij zullen wij ons beperken tot voorstellen die rechtstreeks met betrekking tot de bedrijfseconomie zijn gedaan. Deze wijken overigens op de hoofdpunten niet af van meer algemene normativistische opvattingen.¹⁴ Kernpunt is steeds dat ook norma-

11. Uit het voorgaande zal duidelijk geworden zijn dat het waarde vrijheidspostulaat allerm minst verbiedt dergelijke in de praktijk geldende waarden als empirische feiten in te voeren. De vraag is echter in hoeverre deze als bedrijfseconomisch probleem kunnen dienen.

12. Meer in het algemeen kan de vraag worden gesteld of een 'methodenmonisme' wel is te handhaven in het licht van de verschillen tussen de sociale wetenschappen en de natuurwetenschappen. Terecht merkt De Groot (1972, p. 374) op dat ook hier sprake is van een keuze.

13. Zijdelings kan worden opgemerkt dat een analyse van regel-geleid gedrag o.i. uitstekende mogelijkheden biedt tot verklaring van de hier gesignaleerde omstandigheden. Zie daartoe bijv. Winch (1963) en Duintjer (1977).

14. Vergelijk daartoe bijv. Weisser (1934 en 1951).

tieve uitspraken tot de wetenschap worden toegelaten. Dit dient dan te worden bereikt door normatieve premissen expliciet in het theoretisch wetenschappelijk systeem op te nemen: 'Wir wollen uns also nicht unter Berufung auf rationales Verhalten oder entscheidungslogische Erkenntnisse den Anschein wertfreier, deskriptiv-technologischer Vorgehensweise geben, sondern offen zu bestimmten Wertprämissen bekennen, die als Maximen explizit Bestandteil des theoretischen Systems werden' (Staehle, 1973, p. 189). Staehle onderstreept daarbij nadrukkelijk dat – op enige uitzonderingen na – de voorstanders van een normatief waarderende bedrijfseconomie van mening zijn dat het tot de hoofdtaken van de bedrijfseconomie behoort de feitelijke toestand van het empirisch object zo veel als mogelijk waarde vrij te analyseren. Vervolgens dient dan het resultaat van dit beschrijvings- resp. verklaringsproces tegen het licht van een waardenstelsel te worden gehouden: 'Zur Überbrückung der Differenzen zwischen Sein und Sollen geben die Normativisten dann bestimmte Gestaltungsempfehlungen' (ibid, p. 189).

Staehle distantieert zich daarmee uitdrukkelijk van pleidooien voor een normatieve bedrijfseconomie, aangezien deze ten onrechte tot de opvatting zouden kunnen leiden dat de gehele bedrijfseconomie uit waardeoordelen bestaat. Waardenvrijheid kan volgens hem ongetwijfeld *ex ante* worden geëist; hij zet zich in voor een *ex post* waardering (ibid, pp. 190-191). Loitsberger (1971) wekt de indruk een stap verder te willen gaan in de door Staehle afgewezen richting. Hij ontkent de mogelijkheid van een waarde vrije bedrijfseconomie, zowel wegens het hiervoor reeds aangeduide 'Wertgut'-karakter van enige van haar centrale begrippen als wegens zijn afwijzing van het feitelijke karakter van doelstellingen.¹⁵ Ook hij ziet de ontwikkeling van normatieve systemen niet als een oplossing, aangezien in een pluralistische maatschappij over nauw begrensde normatieve systemen geen overeenstemming valt te bereiken. Hij bepleit daarentegen een *axiomatisering* van de bedrijfseconomie: 'Unter einer solchen Axiomatisierung wird verstanden, dass die zugrunde gelegten metaökonomischen Wertvorstellungen als Prämisse in das System eingeführt werden' (ibid, p. 98). Het pluralistische karakter van de samenleving leidt in deze opzet wel tot verschillende bedrijfseconomische systemen en uitspraken al naar gelang de eraan ten grondslag gelegde premissen.

15. Schanz (1972) heeft aangetoond dat deze beide overwegingen het waardenvrijheidspostulaat in de hiervoor aangegeven zin niet raken en dat Loitsberger uitgaat van een andere dan de kritisch-rationalistische wetenschapsopvatting.

Tegenover dit nadeel van een grotere complexiteit ziet Loitslberger (p. 99) het voordeel dat duidelijk gemaakt wordt onder welke maatschappelijke voorwaarden de afzonderlijke uitspraken gelden. Tevens worden de ingevoerde premissen uitdrukkelijk voor discussie vatbaar.

5. HET EIGEN STANDPUNT

Het geheel overziende zijn wij van mening dat het waardevrijheidspostulaat zinvol kan worden geïnterpreteerd als een uitwerking van een specifiek demarcatie criterium. Volgens Popper (1975, p. 312) is een demarcatie criterium 'designed to demarcate systems of scientific statements from perfectly meaningful systems of metaphysical statements'. Zijn demarcatie criterium – falsifieerbaarheid van empirisch-wetenschappelijke systemen – moet worden beschouwd als een voorstel om tot overeenstemming te komen (een conventie, zie p. 37). In laatste instantie berust dit voorstel op waarde-oordelen en voorkeuren, zoals hij openlijk toegeeft (ibid, p. 38). Zijn voorstel komt erop neer slechts die systemen als wetenschappelijk te beschouwen die door de ervaring kunnen worden weerlegd. Hij verwierpt het standpunt dat een wetenschappelijke theorie of uitspraak definitief kan worden geverifieerd (in de positieve, letterlijke zin van waargemaakt). Zijn criterium is negatief geformuleerd: het systeem moet zich lenen tot empirische weerlegging. Het wetenschappelijk onderzoek moet op dergelijke weerleggingen worden gericht. Zolang dat niet is gelukt, mag van de *voorlopige* empirische geldigheid van het systeem worden uitgegaan.

Dit specifieke demarcatie criterium is het voortvloeiende van een wetenschapsopvatting, waarin niet wordt gezocht naar zekerheid in de vorm van een Archimedis punt in de wetenschappelijke kennis – een hechte fundering of laatste rechtvaardiging – maar waarin de aandacht veeleer wordt gericht op de voorwaarden voor kennisvorming.¹⁶ Hiertoe moeten wetenschappelijke uitspraken zich lenen tot kritische toetsing. Wetenschappelijke systemen moeten daarbij worden opgevat als constructies van hypothetische aard, die in beginsel onderhevig zijn aan kritiek en revisie.

Het fundamentele bezwaar tegen de opname van waarde-oordelen in

16. Vergelijk Poppers beeld van het wetenschappelijk bouwwerk dat is opgetrokken boven het moeras. De heipalen bereiken geen vaste ondergrond: 'We simply stop when we are satisfied that the piles are firm enough to carry the structure, at least for the time being' (1975, p. 111).

wetenschappelijke uitspraken is nu dat deze zich juist aan kritische toetsing onttrekken, een inzicht dat ook aan normativistische zijde bestaat: 'Werturteile in der Betriebswirtschaftslehre nehmen häufig den Charakter gesellschaftlicher Ordnungsprinzipien an. Solche sozialphilosophischen Ordnungsprinzipien sind nicht rational, sondern letztlich nur metaphysisch begründbar' (Staehle, 1973, p. 193). De centrale vraag van de waardevrijheidsdiscussie is nu, of dergelijke slechts metafysisch te funderen elementen een plaats *binnen* de wetenschap kunnen verwerven of daar buitengesloten dienen te worden.¹⁷ Door de interpretatie van de waardevrijheidsdiscussie in het licht van het demarcatieprobleem wordt Alberts (1963, p. 207) opmerking verduidelijkt dat hij het op veel punten – vooral in kritisch opzicht – met vertegenwoordigers van de neonormativistische richting eens is, maar dat hij de doeleinden van deze richting bereikbaar acht zonder een normativering van de sociale wetenschappen. Het gaat dan immers slechts om de *plaats* die deze wetenschappen kunnen innemen bij het nastreven van deze doeleinden.

Wij hopen in het voorgaande duidelijk gemaakt te hebben dat de discussie niet draait om de noodzaak tot het vellen van waarde-oordelen. De onontkoombaarheid van 'basisbeslissingen' wordt bijvoorbeeld van kritisch-rationalistische zijde volmondig erkend. Deze vangen al aan met de beslissing een bepaalde wetenschapsopvatting aan te hangen en de consequenties daarvan te aanvaarden (Popper, 1975). Ook Albert (1963, p. 181 e.v.) noemt vele beslissingen die behoren tot de waardebasis der wetenschappen.¹⁸ Deze lopen tot en met de probleemselectie (p. 190) en probleemstelling (p. 197) die mede door de waarden van de onderzoeker worden beïnvloed. De kritisch-rationalistische premissen zijn derhalve op te vatten als medailles met een binnenwetenschappelijke, hypothetisch-feitelijke zijde en een buitenwetenschappelijke, normatief-geïnspireerde keerzijde. Dienen deze nu geheel – dus mét hun waarde-lading – in de wetenschap te worden opgenomen?

Wij zijn geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden, maar daaraan duidelijke clausules te verbinden. De kritisch-rationalistische demarcatie leidt tot een wetenschappelijk gebied dat minder omvat dan de normati-

17. Men zou derhalve ook kunnen zeggen dat het gaat om de 'status' van een wetenschappelijke uitspraak, waarbij niet-wetenschappelijk allerm minst moet worden opgevat als niet-betekenisvol.

18. Daarbij stelt hij het o.i. te zeer voor alsof de verschillende te onderscheiden probleemcomplexen ook gescheiden kunnen worden. Naar onze mening hangen bijv. wetenschaps-ideaal, objectdefinitie en methodische principes vrij nauw samen.

vistische grenzen zouden toestaan. Enerzijds is dit haar kracht: de wetenschap blijft aldus binnen het gebied, waarin intersubjectieve toetsbaarheid kan worden verlangd. Het waardevrijheidspostulaat kan dan worden begrepen vanuit zijn intern-regulatieve functie de wetenschap te zuiveren van interne belemmeringen van een kritische discussie. Hierop zal dadelijk nader worden ingegaan. Anderzijds noopt deze terugtocht op engere begrenzingsen zowel tot bescheidenheid omtrent de betekenis van wetenschappelijke resultaten als tot een duidelijke verantwoordelijkheid voor de relatie tussen de wetenschap en het als 'buitenwetenschappelijk' bestempelde gebied. Dit laatste kan niet zonder meer als niemandsland worden beschouwd. Daarover zullen afsluitend nog enige opmerkingen worden gemaakt.

Critici van het waardevrijheidspostulaat hekelen vaak de impliciete, systeembevestigende waarderingsen die huns inziens besloten liggen in 'waardevrije' wetenschappelijke uitspraken. Wellicht zonder het zich bewust te zijn maakt men dan juist gebruik van de grondslag waarop het waardevrijheidspostulaat zelf rust: de (wellicht ideaaltypische) onderscheiding van feiten en waarde-oordelen. Het wapen van de kritiek is in deze zin onpartijdig. Zouden nu waarde-oordelen in wetenschappelijke uitspraken worden toegelaten, dan wordt dit wapen grotendeels ontkracht. Het gevaar is dan levensgroot aanwezig dat de partijen zich terugtrekken op gedogmatiseerde stellingen, waarbinnen vrijwel gesloten 'citeergemeenschappen' (Junker, 1974, p. 184) worden gevormd. Liever dan een dergelijke voorzienbare versplintering van de wetenschappelijke activiteit zien wij de gemeenschappelijke aftasting van hetgeen intersubjectief kan worden getoetst. Juist omdat in de sociale wetenschappen het normatieve betekenismoment zo moeilijk is te isoleren,¹⁹ dient daar met volle kracht naar te worden gestreefd. Ook de dan te produceren kennis kan in principe²⁰ als onpartijdig worden beschouwd: een technologie van de revolutie is niet alleen voor revolutionairen, maar juist ook voor hun tegenstanders interessant (Albert, 1963, p. 186).

De beslissing het waardevrijheidspostulaat wegens zijn intern-regulatieve functie te aanvaarden, betekent nog niet dat daarmee het laatste

19. Vooral wegens het hybridische, normatief-descriptieve karakter van vele sociaal-wetenschappelijke begrippen (vgl. Topitsch, 1967, p. 67).

20. 'In principe', aangezien dat afhankelijk is van de veronderstellingen die worden gemaakt omtrent (de mogelijkheden tot) het gebruik van dergelijke informatie. Zie onze slotopmerkingen.

woord gezegd is omtrent de interne, methodologische eisen waaraan wetenschap moet voldoen. Enkele in het voorgaande toegelichte problemen worden daarmee immers niet opgelost of worden juist opgeroepen. Dit geldt vooral ten aanzien van de noodzakelijke selectiviteit bij de opzet en uitvoering van onderzoek. Heinen & Dietel (1976, pp. 116-117) doen hiertoe het voorstel tot een 'konsequente Ergänzung des Werturteilsfreiheitspostulates' met de principes van *transparantie* en *tolerantie*.²¹ Het eerste volgt uit het inzicht dat de invloed van waarderingen op uitspraken niet geheel zal kunnen worden uitgeschakeld. Het is dan consequent *transparantie* te verlangen 'd.h. diejenigen Informationen mitzulinfert, die der Identifizierung von Scheinobjektivitäten förderlich sind'. Uiteraard zijn er grenzen gesteld aan de realiseerbaarheid van het transparantiepostulaat. Maar ook al worden de relevante waarderingen ook maar ten dele geopenbaard, deze informatie is desalniettemin nuttig voor: 1. de mogelijkheden tot kritische toetsing van de uitspraken; en 2. de discussie omtrent de persoonlijk ingevoerde waarderingen. Het *tolerantiepostulaat* vloeit voort uit de onmogelijkheid de mate van gelding van waarderingen te funderen: 'Dann muss jedoch auch die Wahl der Perspektive, von der bei der Analyse der Realität ausgegangen wird, dem einzelnen Wissenschaftler freigestellt bleiben. Eine Tabuisierung grundsätzlich veränderbarer Bedingungen des realen Geschehens in Betriebswirtschaften durch die Wissenschaft wäre nicht mit ihrem Ethos vereinbar, ihren Gegenstand so unvoreingenommen wie möglich zu untersuchen'.²²

Tot dusverre is slechts aandacht besteed aan de intern-regulatieve aspecten van de aanvaarding van het waardevrijheidspostulaat. Aangestipt is reeds dat de beslissing een dergelijke demarcatie te accepteren, impliceert dat ook een houding zal moeten worden bepaald ten opzichte van het buiten de wetenschap gesloten gebied. Anders gezegd: de zin van interne regulatie van de wetenschap kan niet los worden gezien van haar externe, maatschappelijke context. Enerzijds is immers de maatschappij richtinggevend voor de wetenschap, anderzijds drukken de resultaten van de wetenschap ook hun stempel op de maatschappelijke ontwikkeling. Dit laatste waarschijnlijk in steeds sterkere mate. De moderne wetenschap is daar krachtens haar ideaal tot beïnvloeding c.q. beheersbaarheid van de onderzochte verschijnselen ook op aangelegd.²³ Dit ideaal moet echter

21. Zie ook Duintjers (1974, p. 32) voorzorgsmaatregelen tegenover de bedenkelijke kanten van afhankelijkheid van buitenwetenschappelijke waarden.

22. Vergelijk De Groot's 'vrijheid van ontwerp' (1972, pp. 37-39).

tenminste als problematisch worden beschouwd indien in aanmerking wordt genomen dat:

- a. de wetenschap slechts bedreven kan worden vanuit selectieve gezichtspunten. Haar uitspraken kunnen dan ook slechts 'deelwaarheden' bevatten (Heinen & Dietel, 1976, p. 26);
- b. zij echter allerminst in een maatschappelijk vacuüm functioneert. Haar resultaten hebben dan ook bepaald gewicht in het maatschappelijk krachtenveld. Hierin kunnen de mogelijkheden tot kennisneming en toepassing van deze resultaten ongelijk zijn verdeeld; en
- c. de vraag kan worden opgeworpen of de maatschappelijke voorwaarden, waaronder het waardevrijheidspostulaat kan worden gesteld, niet steeds meer worden ondergraven. Zo stelt de socioloog Van Houten (1970, p. 247) dat de verschillende waardensystemen binnen ons cultuurpatroon, met name wetenschap, politiek en economie, niet langer autonoom zijn, maar elkaar wederzijds doordringen, waardoor een onbevangen apolitieke beoordeling van een onderzoekresultaat moeilijk tot stand kan komen.

Met Duintjer (1974, pp. 36-39) kan worden vastgesteld dat de moderne wetenschap krachtens haar structuur leidt tot resultaten, die een algehele waardendiscussie omtrent de richting waarin zal worden beïnvloed of gestuurd, dringend gewenst maken. Een dergelijke waardendiscussie is zeker geen zaak voor wetenschapsbeoefenaren alleen, maar het is volgens Duintjer (p. 38) wel hun 'indirecte en permanente' verantwoordelijkheid om zich in te zetten voor de totstandkoming van een dergelijke discussie. Ons inziens is deze verantwoordelijkheid een noodzakelijk pendant van het waardevrijheidspostulaat. Hierdoor wordt een zeker tegenwicht geboden tegen het gevaar dat de wetenschap steeds geavanceerder sturingsmogelijkheden ontwikkelt, terwijl het maatschappelijk kompas steeds verder verdraaid raakt. Dat dergelijke discussies intussen ook voor het wetenschappelijk werk zelf vruchtbaar kunnen zijn, zoals Weber (zie par. 2) reeds aangaf, is een prettige bijkomstigheid. Ons hoofdstuk 2 omtrent de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen kan nu worden beschouwd als een poging onze wetenschappelijke verantwoordelijkheid in deze zin inhoud te geven en zo veel mogelijk transparantie te betrachten omtrent het eigen standpunt in deze waardendiscussie.

23. Vergelijk De Groots omschrijving van het doel van empirische wetenschappen (par. 4). De bedrijfseconomie met haar aandacht voor '(management) control' vormt hierop geenszins een uitzondering.

Aangehaalde literatuur

- Abt, C. C., *The social audit for management*, New York, Amacom, 1977.
- Ackerman, R., How companies respond to social demands, *Harvard Business Review*, vol. 51, nr. 4, 1973, pp. 88-98.
- Adorno, Th. W., Zur Logik der Sozialwissenschaften (Korreferat zu Popper), *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, vol. 14, 1962, pp. 249-263.
- Aerde, J. A. O. M. van, Juridische aspecten van het sociaal jaarverslag, in: H. J. G. Verhallen (1980).
- AICPA, *The measurement of corporate social performance*, New York, American Institute of Certified Public Accountants, 1977.
- Aisenbrey, W., Von der defensiven Rechtfertigung zum kooperativen Dialog, *Harvard Manager*, nr. 2, 1979, pp. 55-59.
- Albert, H., Waardenvrijheid als methodisch principe, 1963, in: H. Albert (1976).
- Albert, H., Wetenschap en verantwoordelijkheid, 1970, in: H. Albert (1976).
- Albert, H., Het wetsbegrip in de economie, 1973, in: H. Albert (1976).
- Albert, H., *Theorie en kritiek* (red.: F. Heyt), Meppel, Boom, 1976.
- Albert, H. & Topitsch, E., *Werturteilsstreit*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1971.
- Alexander, G. J. & Buchholz, R. A., Corporate social responsibility and stock market performance, *Academy of Management Journal*, vol. 21, nr. 3, 1978, pp. 479-486.
- Andreasen, A. R., A taxonomy of consumer satisfaction/dissatisfaction measures, in: H. K. Hunt (1977).
- Andrews, F. M., Social indicators of perceived life quality, *Social Indicators Research*, vol. 1, 1974, pp. 279-299.
- Andrews, F. M. & Withey, S. B., *Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality*, New York, Plenum Press, 1976.
- Andriessen, J. E., *De ontwikkeling van de moderne prijsstheorie*, Leiden, Stenfert Kroese, 1965³.
- Anshen, M., *Managing the socially responsible corporation*, New York, Macmillan, 1974.
- Ansoff, H. I., *Business Strategy*, Harmondsworth, Penguin, 1969.
- Arendsen de Wolff, G. J. W., *De informatieplicht van de onderneming*, Deventer, Kluwer, 1976.
- Arrow, K. J., *Social choice and individual values*, New York, Wiley, 1963².
- Arrow, K. J., Public and private values, in: S. Hook (1967).
- Arrow, K. J., Social responsibility and economic efficiency, *Public Policy*, vol. 21, 1973, pp. 303-317.
- Arrow, K. J. & Scitovsky, T., *Readings in welfare economics*, London, Allen & Unwin, 1969.
- ASSC, *The corporate report*, London, Accounting Standards Steering Committee, 1975.

- Baayens, J. M. J. & Zanders, H. L. G., *Betrouwbaarheid en validiteit van indicatoren*, Tilburg, IVA Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek, 1979.
- Barbash, J., *Job satisfaction attitude surveys*, Paris, OECD, 1976.
- Bauer, R. A., *Social indicators*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1966.
- Baum, D. J. & Stiles, N. B., *The silent partners: institutional investors and corporate control*, Syracuse, Syracuse University Press, 1965.
- Baumol, W. J. & Oates, W. E., *The theory of environmental policy*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1975.
- Beesley, M. & Evans, T., *Corporate social responsibility*, London, Croom Helm, 1978.
- Belkaoui, A., The impact of the disclosure of the environmental effects of organizational behavior on the market, *Financial Management*, Winter 1976, pp. 26-31.
- Belkum, J. W. van, *De wet op de jaarrekening in perspectief*, Tilburg, Universitaire Pers Tilburg, 1975.
- Bell, D., *The coming of post-industrial society*, New York, Basic Books, 1973.
- Berg, J. J. van den, Dongen, H. J. van & Wolff, Ch. J. de, De constructie van een vragenlijst voor het meten van werksatisfactie en leidinggeven, in: P. J. D. Drenth e.a. (1970).
- Berger, C. J., Gordon, L. A. & Bahr, M. S., Towards a behavioral understanding of corporate social responsibility, in: L. A. Gordon (1978).
- Bergsma, S., *De vermaatschappelijking van de onderneming*, Deventer, Kluwer, 1965.
- Bergson, A., A reformulation of certain aspects of welfare economics, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 52, 1938, pp. 310-334, herdrukt in Arrow & Scitovsky (1969), pp. 7-25.
- Bergson, A., On the concept of social welfare, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 68, 1954, pp. 233-252.
- Berle jr., A. A., *Economic power and the free society*, New York, The Fund for the Republic, 1958.
- Berle jr., A. A. & Means, G. C., *The modern corporation and private property*, New York, Macmillan, 1932.
- Berting, J. & Sitter, L. U. de, *Arbeidssatisfactie: theorie, methodiek, feiten*, Assen, Van Gorcum, 1971.
- Biderman, A. D. & Drury, T. F., *Measuring work quality for social reporting*, New York, Wiley, 1976.
- Bloemarts, J., Op weg naar een drie-partijen-model voor het sociaal beleid in de onderneming?, *Sociaal Maandblad Arbeid*, jrg. 33, nr. 10, 1978, pp. 590-603.
- Blum, F., Social audit of the enterprise, *Harvard Business Review*, vol. 36, nr. 2, 1958, pp. 77-86.
- Boer, Th. de, Werkelijkheid, waarden, wetenschap, in: Th. de Boer & A. J. F. Köbben (1974).
- Boer, Th. de & Köbben, A. J. F., *Waarden en wetenschap*, Bilthoven, Ambo, 1974.
- Boon van Ostade, A. H., Motivatie- en satisfactie-onderzoek in het bedrijf, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, jrg. 23, 1968, pp. 347-370.
- Boulding, K. E., Welfare Economics, in: B. Haley (1952).
- Boulding, K. E., Economics as a moral science, *American Economic Review*, vol. 59, 1969, pp. 1-12.
- Bouma, J. L., *Ondernemingsdoel en winst*, Leiden, Stenfert Kroese, 1966.
- Bouma, J. L., *Leerboek der bedrijfseconomie*, deel 1A, Wassenaar, Delwel, 1968.
- Bouma, J. L. & Poel, J. H. R. van de, Vermaatschappelijking van de onderneming, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, jrg. 53, nr. 8/9, 1979, pp. 346-354.
- Bowen, H. R., *Social responsibilities of the businessman*, New York, Harper & Row, 1953.
- Bowman, E. H., Corporate social responsibility and the investor, *Journal of Contemporary Business*, Winter 1973, pp. 21-43.
- Braam, A. van, Ondernemingsbestuur en -privacy, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, jrg. 48, 1974, pp. 351-356.

- Bragdon, J. H. & Marlin, J. A. T., Is pollution profitable?, *Risk Management*, april 1972, pp. 9-18.
- Brandenburg, J. E., Kein Markt für Lebensqualität, *Wirtschaftswoche*, jrg. 28, nr. 11, 1974, pp. 58-60.
- Brevoord, C., Externe informatievoorziening: naar een jaarbericht-nieuwe-stijl, *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 63, nr. 3181, 1978, pp. 1184-1190.
- Brooks, L. J., An attitude survey approach to the social audit: the Southam Press experience, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 5, nr. 3, 1980, pp. 341-355.
- Browne, M. N. & Haas, P. F., Social responsibility: the uncertain hypothesis, *MSU Business Topics*, Summer 1974, pp. 47-51.
- Buchanan, J. M. & Stubblebine, W. C., Externality, *Economica*, vol. 29, 1962, pp. 371-384.
- Buchholz, R. A., An alternative to social responsibility, *MSU Business Topics*, Summer 1977, pp. 12-16.
- Burck, G., The hazards of corporate responsibility, *Fortune*, June 1973, pp. 114-218.
- Burnham, J., *The managerial revolution*. New York, John Day, 1941.
- Butcher, B., The program management approach, in: M. Dierkes & R. A. Bauer (1973).
- Cabot Lodge, G., Business and the changing society, *Harvard Business Review*, vol. 52, March/April 1974, pp. 59-72.
- Campbell, A. & Converse, Ph. E., *The human meaning of social change*, New York, Russell Sage Foundation, 1972.
- Campbell, A., Converse, Ph. E. & Rodgers, W. L., *The quality of American life: perceptions, evaluations, and satisfactions*, New York, Russell Sage Foundation, 1976.
- Campbell, D. T. & Fiske, D. W., Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix, *Psychological Bulletin*, vol. 56, 1959, pp. 81-105.
- CBS, *Indicatoren selectieve groei 1979*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1979.
- CED, *A new rationale for corporate social policy*, New York, Committee for Economic Development, 1970.
- CED, *Social responsibilities of business corporations*, A statement by the research and policy committee, New York, Committee for Economic Development, 1971.
- Chamberlin, E. H., *The theory of monopolistic competition*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1933.
- Champion, G., Private enterprise and public responsibility in a free economy, in: C. Walton & R. Eells (1967).
- Chatfield, M., *A history of accounting thought*, Hinsdale, The Dryden Press, 1974.
- Chayes, A., The modern corporation and the rule of law, in: E. S. Mason (1966).
- Cherns, A. B. & Davis, L. E., Assessment of the state of the art, 1975a, in: L. E. Davis & A. B. Cherns (1975).
- Cherns, A. B. & Davis, L. E., Goals for enhancing the quality of working life, 1975b, in: L. E. Davis & A. B. Cherns (1975).
- Cheung, S. N. S., *The myth of social cost*, Hobart paper nr. 82, London, The Institute of Economic Affairs, 1978.
- Clapham, J. H., Of empty economic boxes, *Economic Journal*, vol. 32, 1922, pp. 305-314, herdrukt in: G. J. Stigler & K. E. Boulding (1953), pp. 119-130.
- Coase, R. H., The problem of social cost, *The Journal of Law and Economics*, vol. 3, 1960, pp. 1-44.
- Cobbenhagen, M. J. H., *De verantwoordelijkheid in de onderneming*, Roermond, J. J. Romen & Zonen, 1927.
- Committee on social costs, Report of the committee on social costs, *The Accounting Review*, Supplement, vol. 50, 1975, pp. 51-89.
- COP/SER, *Hoe denkt men over industriële arbeid?* Den Haag, Commissie Opvoering Productiviteit, Sociaal-Economische Raad, 1969.

- Cregten, H. K. M., Heyden, A. v.d., Hogendoorn, J. W. & Zon, A. J. A. v.d., *Maatschappelijke verslaggeving*, Leiden, Stenfert Kroese, 1978.
- Cyert, R. M. & March, J. G., *A behavioral theory of the firm*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1963.
- Dahrendorf, R., Betrachtungen zu einigen Aspekten der gegenwärtigen deutschen Soziologie, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, vol. 11, 1959, pp. 132-153.
- Davis, K., Can business afford to ignore social responsibilities?, *California Management Review*, Spring 1960, pp. 70-76.
- Davis, K., The case for and against business assumption of social responsibilities, *Academy of Management Journal*, vol. 16, nr. 2, 1973, pp. 312-322.
- Davis, K. & Blomstrom, R. L., *Business, society and environment*, New York, McGraw-Hill, 1971.
- Davis, L. E. & Cherns, A. B., *The quality of working life*, vol. I en II, New York, The Free Press, 1975.
- Day, G. S., The role of the consumer in the corporate social audit, in: M. Dierkes & R. A. Bauer (1973).
- Dekker, H. C., Hoorn, Th. P. van & Schreuder, H., Hoe komt sociale verslaggeving tot stand?, in: H. J. G. Verhallen (1980).
- Derkinderen, F. G. J. & Kooiman, J., *Maatschappij-georiënteerd besturen*, Leiden, Stenfert Kroese, 1978.
- Deutsche Shell AG, *Geschäftsbericht/Sozialbilanz*, Hamburg, Deutsche Shell AG, 1975-1979.
- Dierkes, M., *Die Sozialbilanz*, Frankfurt/M., Herder & Herder, 1974.
- Dierkes, M., Die neue Herausforderung an die Wirtschaft: Ethik als organisatorisches Problem, in: E. H. Plesser (1977).
- Dierkes, M., Corporate social reporting in Germany: conceptual developments and practical experience, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 4, nr. 1/2, 1979, pp. 87-107.
- Dierkes, M. & Bauer, R. A., *Corporate social accounting*, New York, Praeger, 1973.
- Dierkes, M. & Preston, L. E., Corporate social accounting-reporting for the physical environment: a critical review and implementation proposal, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 2, nr. 1, 1977, pp. 3-22.
- Dijck, J. J. J. van, *Vermaatschappelijking van organisaties*, Leiden, Stenfert Kroese, 1975.
- Dijck, J. J. J. van, Hoof, J. A. P. van, Mok, A. L. & Nijs, W. F. de, *Kwaliteit van de arbeid: een sociologische verkenning*, Leiden, Stenfert Kroese, 1980.
- Doel, J. van den, *Demokratie en welvaarts-theorie*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1978².
- Drenth, P. J. D., *Inleiding in de testtheorie*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1975.
- Drenth, P. J. D., Willems, P. J. & Wolff, Ch. J. de, *Bedrijfspsychologie: onderzoek en evaluatie*, Deventer, Kluwer, 1970.
- Drenth, P. J. D., Willems, P. J. & Wolff, Ch. J. de, *Arbeids- en organisatiepsychologie*, Deventer, Kluwer, 1973.
- Duintjer, O. D., Moderne wetenschap en waardevrijheid, in: Th. de Boer & A. J. F. Köbben (1974).
- Duintjer, O. D., *Rondom regels*, Meppel, Boom, 1977.
- Dunnette, M. D., *Handbook of industrial and organizational psychology*, Chicago, Rand McNally, 1976.
- Dunham, R. B. & Smith, F. J., *Organizational surveys: an internal assessment of organizational health*, Glenview, Scott, Foresman & Co., 1979.
- Dunham, R. B., Smith, F. J. & Blackburn, R. S., Validation of the index of organizational reactions with the JDI, MSQ and faces scales, *Academy of Management Journal*, vol. 20, 1977, pp. 420-432.

- Eichhorn, P., *Gesellschaftsbezogene Unternehmensrechnung*, Göttingen, Verlag Otto Schwarz, 1974.
- Ellis, H. S. & Fellner, W., External economies and diseconomies, *American Economic Review*, vol. 33, 1943, pp. 493-511.
- Epstein, E. M., Dimensions of corporate power, *California Management Review*, vol. 16, Winter 1973, pp. 9-23 en Summer 1974, pp. 33-47.
- Estes, R. W., *Corporate social accounting*, New York, John Wiley & Sons, 1976.
- Estes, R. W., The corporate social accounting model: an information system for evaluating the impact of corporations on growth, resource use, and specific constituent groups within society, in: L. A. Gordon (1978).
- Estes, R. W. & Zenz, N., Social accounting in a manufacturing company: an action research study, *Journal of Contemporary Business*, vol. 7, nr. 1, 1978, pp. 33-43.
- Faase, L., Over de kwaliteit van werkgelegenheid, in: L. Faase e.a. (1979).
- Faase, L. e.a., *Werkverlegenheid: invalshoeken op werkloosheid*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1979.
- First National Bank of Minneapolis, *Social-environmental audit*, Minneapolis, First National Bank of Minneapolis, 1971-1976.
- FJCEE, *De onderneming van morgen in Europa*, Den Haag, vertaling Jong Management NCW, 1977.
- FNV, *Open boek: een nota over de behoefte van werknemers aan informatie over hun onderneming*, Amsterdam, Federatie Nederlandse Vakbeweging, 1976.
- Frederick, W. C., The growing concern over business responsibilities, *California Management Review*, vol. 11, Summer 1960, pp. 54-61.
- Friedman, M., *Capitalism and freedom*, Chicago, The University of Chicago Press, 1969.
- Friedman, M., The social responsibility of business is to increase its profits, *New York Times Magazine*, 13-9-1970, pp. 33, 122-126.
- Friedman, M., Interview, *Business and Society Review*, Spring 1972, herdrukt in: M. Friedman (1975), pp. 240-256.
- Friedman, M., *There's no such thing as a free lunch*, Glen Ridge, Thomas Horton, 1975.
- Galan, C. de, De Galan aan het woord, in: SMO (1973).
- Galan, C. de, Gils, M. R. van & Strien, P. J. van, *Humanisering van de arbeid*, Assen, Van Gorcum, 1980.
- Galbraith, J. K., *The affluent society*, London, Hamish Hamilton, 1958.
- Geest, L. van der, Het vastleggen van economisch-politieke oordelen in een doelstellingsfunctie, *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 62, nr. 3125, 1977, pp. 994-999.
- Gier, H. G. de, 'Making work more human?' – een beschouwing over betekenis en achtergronden van het Wetsontwerp Arbeidsomstandigheden, *Beleid & Maatschappij*, jrg. 5, nr. 10, 1978, pp. 263-272.
- Gier, H. G. de, 'Making work more human?', Welzijn en overleg in het gewijzigde Wetsontwerp Arbeidsomstandigheden, *Beleid & Maatschappij*, jrg. 7, nrs. 3-4, 1980, pp. 101-107.
- Gordon, L. A., *Accounting and corporate social responsibility*, Lawrence, The University of Kansas, 1978.
- Goudzwaard, B., *Ongeprijsde schaarste*, Den Haag, Van Stockum, 1970.
- Graaf, M. H. K. van der & Huizinga, G., *Bedrijfsenquête staf- en kaderpersoneel*, Den Haag, Commissie Opvoering Produktiviteit, Sociaal-Economische Raad, 1969.
- Graaff, J. de Villiers, *Theoretical welfare economics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1957.
- Greene, C. N. & Craft, R. E., The satisfaction-performance controversy-revisited, in: R. M. Steers & L. W. Porter (1979).

- Gröjer, J.-E. & Stark, A., Social accounting: a Swedish attempt, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 2, nr. 4, 1977, pp. 349-386.
- Gröjer, J.-E. & Stark, A., *Social redovisning*, Stockholm, SNS, 1978.
- Groot, A. D. de, *Methodologie*, Den Haag, Mouton, 1972⁷.
- Habermas, J., *Theorie und Praxis*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1971.
- Haley, B., *A survey of contemporary economics*, vol. 2, Homewood (Ill.), Irwin, 1952.
- Handy, C. R., Monitoring consumer satisfaction with food products, in: H. K. Hunt (1977).
- Hartog, F., *Toegepaste welvaartseconomie*, Leiden, Stenfert Kroese, 1973².
- Hartog, F., Verantwoordelijkheid, *NRC-Handelsblad*, 4-4-1978, p. 9.
- Hay, R. & Gray, E., Social responsibilities of business managers, *Academy of Management Journal*, vol. 17, nr. 1, 1974, pp. 135-143.
- Hayek, F. A., The corporation in a democratic society, in whose interest ought it and will it be run?, in: H. I. Ansoff (1969).
- Heald, M., Management's responsibility to society: the growth of an idea, *Business History Review*, vol. 31, 1957, pp. 375-384.
- Heald, M., *The social responsibilities of business*, Cleveland, Case Western University Press, 1970.
- Heertje, A., *Echte economie*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1977.
- Heide, H. ter, Omgevingsverkenningen, 1975, herdrukt in: F. G. J. Derkinderen & J. Kooiman (1978).
- Heinen, E. & Dietel, B., Zur 'Wertfreiheit' in der Betriebswirtschaftslehre, *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, jrg. 46, nrs. 1-2, 1976, pp. 1-26 en 101-122.
- Henderson, H., Should business tackle society's problems?, *Harvard Business Review*, vol. 46, nr. 4, 1968, pp. 1-9.
- Hennipman, P., Doeleinden en criteria der economische politiek, 1962, herdrukt in: P. Hennipman (1977b).
- Hennipman, P., De externe effecten in de hedendaagse welvaartstheorie, *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 53, nr. 2636, 1968, pp. 250-253.
- Hennipman, P., Tweeërlei interpersonele nutsvergelijking, 1972, herdrukt in: P. Hennipman (1977b).
- Hennipman, P., Het optimum van Pareto: waarde-oordeel of analytisch hulpmiddel?, 1977a, in: P. Hennipman (1977b).
- Hennipman, P., *Welvaartstheorie en economische politiek*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1977b.
- Herman, J. B., Are situational contingencies limiting job attitude-job performance relationships?, *Organizational Behavior and Human Performance*, vol. 10, 1973, pp. 208-224.
- Herzberg, F., Mausner, B., Peterson, R. O. & Capwell, D. F., *Job attitudes: review of research and opinion*, Pittsburgh, Psychological Service of Pittsburgh, 1957.
- Herzberg, F., Mausner, B. & Snyderman, B. B., *The motivation to work*, New York, John Wiley, 1959.
- Hetland, J. L., The social audit - First National Bank's experience, paper, Public Affairs Conference, Bank Marketing Association/American Bankers Association, 1974.
- Heyne, P. T., *Private keepers of the public interest*, New York, McGraw-Hill, 1968.
- Hicks, J. R., The foundations of welfare economics, *Economic Journal*, vol. 49, 1939, pp. 696-712.
- Hicks, J. R., The scope and status of welfare economics, *Oxford Economic Papers*, vol. 27, nr. 3, 1975, pp. 307-326.
- Hirsch, F., *Social limits to growth*, London, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Hoefnagels, H., Hoefnagels aan het woord, in: SMO (1973).
- Hoekman, K., Satisfactie-meting: over-weging en modellen, in: P. J. D. Drenth e.a. (1970).

- Hoof, J. A. P. van, Kwaliteit van de arbeid: nieuwe combinatie van doelmatigheid en legitimiteit, in: J. J. J. van Dijk e.a. (1980).
- Hook, S., *Human values and economic policy*, New York, New York University Press, 1967.
- Hoorn, Th. P. van, Kwantificering van sociaal beleid, in: Th. P. van Hoorn e.a. (1978).
- Hoorn, Th. P. van, e.a., *Diagnose van/voor sociaal beleid*, Deventer, Kluwer, 1978.
- Hoorn, Th. P. van & Dekker, H. C., *Sociale verslaggeving op een tweesprong?*, Deventer, Kluwer, 1979.
- Houten, B. C. van, *Tussen aanpassing en kritiek*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1970.
- Huber, G., Verantwortung in der Unternehmensführung: eine philosophische Betrachtung, *Industrielle Organisation*, vol. 38, nr. 5, 1969, pp. 207-213.
- Hueting, R., *Nieuwe schaarste en economische groei*, Amsterdam, Agon Elsevier, 1974.
- Humble, J., *Organisatie en maatschappelijke verantwoordelijkheid: de 'social responsibility audit'*, Den Haag, NIVE, 1973.
- Hunt, H. K., *Conceptualization and measurement of consumer satisfaction and dissatisfaction*, Cambridge (Mass.), Marketing Science Institute, MSI-report nr. 77-103, 1977.
- Jacoby, N. H., *Corporate power and social responsibility*, New York, Macmillan, 1973.
- Jensen, R. E., *Phantasmagoric accounting: research and analysis of economic, social and environmental impact of corporate business*, Sarasota, American Accounting Association, 1976.
- Junker, D., Over de legitimiteit van waarde-oordelen in de sociale wetenschappen en de geschiedenis, in: Th. de Boer & A. J. F. Köbben (1974).
- Kahn, R. F., Some notes on ideal output, *Economic Journal*, vol. 45, 1935, pp. 1-35.
- Kahn, R. L., The meaning of work: interpretation and proposals for measurement, in: A. Campbell & Ph. E. Converse (1972).
- Kaldor, N., Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utility, *Economic Journal*, vol. 49, 1939, pp. 549-552.
- Kaysen, C., The modern corporation: How much power? What scope?, in: E. S. Mason (1966).
- Keller, P., *Dogmengeschichte des wohlstandspolitischen Interventionismus*, Winterthur, Verlag P. G. Keller, 1955.
- Kemp, M. C. & Ng, Y. K., On the existence of social welfare functions, social orderings and social decision functions, *Economica*, vol. 43, 1976, pp. 59-66.
- Kemp, M. C. & Ng, Y. K., More on social welfare functions: the incompatibility of individualism and ordinalism, *Economica*, vol. 44, 1977, pp. 89-90.
- Kesteren, R. A. van, *Medezeggenschap in organisatieverandering: een sociaal-wetenschappelijke bijdrage door middel van de bedrijfsenquête*, Deventer, Kluwer, 1978.
- Kirsch, G., *Die Betroffenen und die Beteiligten*, München, Ehrenwirth, 1974.
- Klaassen, J. & Schreuder, H., *Het financiële jaarverslag van ondernemingen: een onderzoek onder gebruikers*, Leiden, Stenfert Kroese, 1980.
- Klant, J. J., *Spelregels voor economen*, Leiden, Stenfert Kroese, 1979².
- Knight, F. H., Some fallacies in the interpretation of social cost, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 38, 1924, pp. 582-606.
- Koopman, P. L. & Werkman, B., Het verhoudingsmodel bij de meting van satisfactie, in: P. J. D. Drenth e.a. (1973).
- Kortzfleisch, G. von, *Wissenschaftsprogramm und Ausbildungsziele der Betriebswirtschaftslehre*, Berlin, Duncker & Humblot, 1971.
- Kuin, P., *Management is méér... De sociale verantwoordelijkheid van de ondernemer*, Amsterdam, Elsevier, 1977.

- Land, K. C., Theories, models and indicators of social change, *International Social Science Journal*, vol. 27, nr. 1, 1975a, pp. 7-37.
- Land, K. C., The role of quality of employment indicators in general social reporting systems, *American Behavioral Scientist*, vol. 18, nr. 3, 1975b, pp. 304-332.
- Land, K. C., Social indicator models: an overview, 1975c, in: K. C. Land & S. Spilerman (1975).
- Land, K. C. & Spilerman, S., *Social indicator models*, New York, Russell Sage Foundation, 1975.
- Langman, H., Het jaarverslag en de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de ondernemer, Rede t.g.v. de 23e uitreiking van de Henri Sijthoff-prijs, 9-12-1976.
- Lawler III, E. E., *Motivation in work organizations*, Monterey, Brooks/Cole, 1973.
- Leavitt, C., Consumer satisfaction and dissatisfaction: bi-polar or independent?, in: H. K. Hunt (1977).
- Leeuw, J. D. de, *Onderneming en maatschappelijke verantwoordelijkheid*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1972.
- Leipert, C., *Gesellschaftliche Berichterstattung*, Berlin, Springer-Verlag, 1978.
- Levitt, Th., The dangers of social responsibility, *Harvard Business Review*, vol. 36, nr. 5, 1958, pp. 41-50.
- Limperg jr., Th., De normatieve taak van de economie, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, jrg. 28, nr. 9, 1954, pp. 384-393.
- Limperg jr., Th., *Verzameld werk*, Deventer, Kluwer, 1964.
- Linowes, D. F., *Strategies for survival*, New York, Amacom, 1973a.
- Linowes, D. F., The accounting profession and social progress, *Journal of Accountancy*, July 1973b, pp. 32-40.
- Linowes, D. F., *The corporate conscience*, New York, Hawthorne, 1974.
- Little, I. M. D., *A critique of welfare economics*, Oxford, Oxford University Press, 1950.
- Little, I. M. D., Social choice and individual values, *Journal of Political Economy*, vol. 60, 1952, pp. 422-432.
- Locke, E. A., What is job satisfaction?, *Organizational Behavior and Human Performance*, vol. 4, 1969, pp. 309-336.
- Locke, E. A., The nature and causes of job satisfaction, in: M. D. Dunnette (1976).
- Loitsberger, E., Metaökonomische Wertvorstellungen und Rechtsordnungen als Determinanten betriebswirtschaftlicher Theorie, in: G. von Kortzfleisch (1971).
- Lustgraaf, R. E. van de & Huigsloot, P. C. M., *Sociale indicatoren, een bewuste keuze?*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, SCP-Cahier nr. 16, 1979.
- Luthans, F. & Hodgetts, R. M., *Social issues in business*, New York, Macmillan, 1972.
- Man, H. de, *Der Kampf um die Arbeitsfreude*, Jena, Eugen Diderichs, 1927.
- Man, L. J. de, Schreuder, H. & Eijgenhuijsen, H. G., Maatschappelijk verantwoord beleggen, *Intermediair*, jrg. 14, nr. 46, 1978, p. 1 e.v.
- March, J. G. & Simon, H. A., *Organizations*, New York, Wiley, 1958.
- Marshall, A., *Principles of Economics*, London, Macmillan, 1890, 1949⁸.
- Martin, W. F. & Cabot Lodge, G., Our society in 1985 – Business may not like it, *Harvard Business Review*, vol. 53, nr. 6, 1975, pp. 143-152.
- Mason, E. S., *The corporation in modern society*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1966.
- Mayston, D. J., *The idea of social choice*, London, Macmillan, 1974.
- MCE, *Corporate social responsibility: the attitudes of European business leaders*, Brussel, Management Centre Europe, 1978.
- McKie, J. W., *Social responsibility and the business predicament*, Washington, The Brookings Institution, 1974.

- McNeal, J. U., Consumer satisfaction: the measure of marketing effectiveness, *MSU Business Topics*, vol. 17, nr. 3, 1969, pp. 31-35.
- Meade, J. E., External economies and diseconomies in a competitive situation, *Economic Journal*, vol. 62, 1952, pp. 54-67.
- Meerman, P. G., *Milieubeleid van ondernemingen*, Den Haag, VNO/NCW, 1978.
- Meester, C. de, Ontwerp Arbeidsomstandighedenwet laat veel ter invulling over; de werkgeversvisie, *Sociaal Maandblad Arbeid*, jrg. 33, nr. 10, 1978, pp. 604-616.
- Merkies, A. H. Q. M., Van prognoses naar programma's, oratie, Amsterdam, Vrije Universiteit, 1973.
- Merrihue, W. V. & Katzell, R. A., ERI-yardstick of employee relations, *Harvard Business Review*, vol. 33, 1955, pp. 91-99.
- Migros, *Sozialbilanz*, Zürich, Migros-Genossenschafts-Bund, 1978.
- Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, *Milieu-effectrapportage: proefnemingen*, Den Haag, Ministerie van V. en M., Verslagen, Adviezen, Rapporten nr. 12, 1979a.
- Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, *Milieu-effectrapportage: aanbevelingen*, Den Haag, Ministerie van V. en M., Verslagen, Adviezen, Rapporten nr. 13, 1979b.
- Mintrop, A., *Gesellschaftsbezogene Rechenschaftslegung*, Zürich, Schulthess Polygraphischer Verlag, 1976.
- Mishan, E. J., A survey of welfare economics 1939-1959, *Economic Journal*, vol. 70, 1960, pp. 197-265.
- Mishan, E. J., The postwar literature on externalities: an interpretative essay, *Journal of Economic Literature*, vol. 9, 1971, pp. 1-28.
- Monsen, R. J., Social responsibility and the corporation: alternatives for the future of capitalism, *Journal of Economic Issues*, vol. 6, 1972, pp. 125-141.
- Moskowitz, M. R., Choosing socially responsible stocks, *Business and Society Review*, vol. 1, Spring 1972, pp. 71-75.
- Myint, H., *Theories of welfare economics*, London, Longmans & Green, 1948.
- Myrdal, G. K., *The political element in the development of economic theory*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1955.
- Narver, J., Rational management responses to external effects, *Academy of Management Journal*, vol. 14, 1971, pp. 99-115.
- Nath, S. K., *A reappraisal of welfare economics*, London, Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Nath, S. K., *A perspective of welfare economics*, London, Macmillan, 1973.
- NCC, *Guidelines for mission investment*, New York, National Council of Churches, 1973.
- NCW, *Verantwoordelijkheden voor onderneming en ondernemer*, Den Haag, Nederlands Christelijk Werkgeversverbond, 1977.
- Neuberger, O. & Allerbeck, M., *Messung und Analyse von Arbeitszufriedenheit*, Bern, Verlag Hans Huber, 1978.
- Nijkamp, P., *Theory and application of environmental economics*, Amsterdam, North-Holland, 1977.
- Nijkamp, P., *Naar een prijzenswaardig milieu?*, Assen, Van Gorcum, 1979a.
- Nijkamp, P., Milieu-effectrapportage: een kritische beschouwing vanuit een maatschappelijk-economische invalshoek, *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 64, nr. 3189, 1979b, pp. 84-89.
- NIVRA, *Ondernemingsgedrag en omgevingsverslag*, Amsterdam, Nederlands Instituut van Registeraccountants, 1978.
- NSS, *Tevredenheid in welvaart: een bijdrage aan de ontwikkeling van subjectieve sociale indicatoren*, Den Haag, N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek, 1974.
- NSS, *Multi-dimensionele indicatoren voor betrokkenheid bij maatschappelijke problemen*, Den Haag, N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek, 1980.

- OECD, *Measuring social well-being*, Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development, 1976.
- OECD, *1976 Progress report on phase II: Plan for future activities*, Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development, 1977.
- Ogburn, W. F., *Social change: with respect to culture and original nature*, New York, B. W. Huebsch, 1922.
- Oort, C. J., *Decreasing costs as a problem of welfare economics*, Amsterdam, Drukkerij Holland, 1958.
- Openbaar Lichaam Rijnmond, *Geïntegreerd milieu-onderzoek*, Rotterdam, Openbaar Lichaam Rijnmond, 1976.
- Opschoor, J. B., *Economische waardering van milieuverontreiniging*, Assen, Van Gorcum, 1974.
- Overlegorgaan NVV/NKV/CNV, *Informatie behoefte werknemers*, Utrecht, 1974.
- Palmer, R., A participative approach to attitude surveys, *Personnel Management*, dec. 1977, p. 26 e.v.
- Perrow, Ch., *The radical attack on business: a critical analysis*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
- Pfaff, M., The index of consumer satisfaction: Measurement problems and opportunities, in: H. K. Hunt (1977).
- Pfeffer, J. & Salancik, G. R., *The external control of organizations: a resource dependence perspective*, New York, Harper & Row, 1978.
- Phillips jr., C. F., What is wrong with profit maximization?, 1963, herdrukt in: R. A. Scott & N. E. Marks (1968).
- Picot, A., *Betriebswirtschaftliche Umweltbeziehungen und Umweltinformationen*, Berlin, Duncker & Humblot, 1977.
- Pigou, A. C., *The Economics of Welfare*, London, Macmillan, 1920, 1950⁴.
- Plessner, E. H., *Leben zwischen Wille und Wirklichkeit: Unternehmer in Spannungsfeld von Gewinn und Ethik*, Düsseldorf, Econ Verlag, 1977.
- Polak, F. L., *Kennen en keuren in de sociale wetenschappen*, Leiden, Stenfert Kroese, 1948.
- Pommer, E. J. & Praag, C. S. van, *Satisfactie en leefsituatie*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, SCP-Cahier nr. 13, 1978.
- Popper, K. R., *The logic of scientific discovery*, London, Hutchinson, 1975⁸.
- Portugal, A. H., *Towards the measurement of work satisfaction*, Paris, OECD, 1976.
- Prakken, B., Geïntegreerde marketing, *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en Organisatie*, jrg. 82, 1977, pp. 356-361.
- Preston, L. E., Corporation and society: The search for a paradigm, *Journal of Economic Literature*, vol. 13, 1975, pp. 434-453.
- Preston, L. E. & Post, J. E., *Private management and public policy*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1975.
- Quinn, R. P., e.a., *Survey of working conditions: final report on univariate and bivariate tables*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1971.
- Quinn, R. P. & Mangione, T. W., Evaluating weighted models of measuring job satisfaction: a Cinderella story, *Organizational Behavior and Human Performance*, vol. 10, 1973, pp. 1-23.
- Quinn, R. P. & Shephard, L., *The 1972-1973 quality of employment survey*, Ann Arbor, Survey Research Center, 1974.
- Quinn, R. P. & Staines, G. L., *The 1977 quality of employment survey*, Ann Arbor, Survey Research Center, 1979.
- Rey, F., *Introduction à la comptabilité sociale*, Paris, Entreprise Moderne d'Édition, 1978.
- Risselada, T. F., 'Omgevingsverslag' van de onderneming, in: NIVRA (1978).

- Robbins, L., *An essay on the nature and significance of economic science*, London, Macmillan, 1932.
- Robinson, J., *The economics of imperfect competition*, London, Macmillan, 1933.
- Robinson, J. P., Athanasiou, R. & Head, K. B., *Measures of occupational attitudes and occupational characteristics*, Ann Arbor, Survey Research Center, 1974⁶.
- Rostow, E. V., To whom and for what ends is corporate management responsible? in: E. S. Mason (1966).
- Rothenberg, J., *The measurement of social welfare*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1961.
- Samuelson, P. A., *Foundations of economic analysis*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1947.
- Samuelson, P. A., Arrow's mathematical politics, in: S. Hook (1967).
- Samuelson, P. A., Reaffirming the existence of 'reasonable' Bergson-Samuelson social welfare functions, *Economica*, vol. 44, 1977, pp. 81-88.
- Schanz, G., Zum Prinzip der Wertfreiheit in der Betriebswirtschaftslehre, *Zeitschrift für betriebswirtschaftliche Forschung*, jrg. 24, 1972, pp. 379-392.
- Schneider, B., Parkington, J. J. & Buxton, V. M., Employee and customer perceptions of service in banks, *Administrative of Science Quarterly*, vol. 25, nr. 2, 1980, pp. 252-267.
- Schoenfeld, H.-M., *The status of social reporting in selected countries*, Urbana, Center for International Education and Research in Accounting, University of Illinois, 1978.
- Schreuder, H., *Facts and speculations on corporate social reporting in France, Germany and Holland*, Brussel, European Institute for Advanced Studies in Management, working-paper 78-42, 1978.
- Schreuder, H., Corporate social reporting in the Federal Republic of Germany: an overview, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 4, nrs. 1/2, 1979, pp. 109-122.
- Schreuder, H., Enkele ontwikkelingen met betrekking tot de sociale en maatschappelijke verslaggeving in het buitenland, in: H. J. G. Verhallen (1980).
- Schreuder, H., Employees and the corporate social report: the Dutch case, *Accounting Review*, vol. 56, nr. 2, 1981, pp. 294-308.
- Schreuder-Sunderman, A. A., Blommaert, F. & Schreuder, H., Werknemers en sociaal jaarverslag: een onderzoek bij vijf Nederlandse ondernemingen, in: H. J. G. Verhallen (1980).
- Schröder, K. T., *Soziale Verantwortung in der Führung der Unternehmung*, Berlin, Duncker & Humblot, 1978.
- Schulte, H., Die Sozialbilanz der STEAG Aktiengesellschaft, *Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis*, jrg. 26, 1974, pp. 277-294.
- Schumpeter, J. A., *Capitalism, socialism and democracy*, New York, Harper, 1942.
- Schwab, D. P. & Cummings, L. L., Theories of performance and satisfaction: a review, *Industrial Relations*, vol. 9, 1970, pp. 408-430.
- Scitovsky, T., A note on welfare propositions in economics, *Review of Economic Studies*, vol. 9, 1941, pp. 77-88.
- Scitovsky, T., Two concepts of external economies, *Journal of Political Economy*, vol. 17, 1954, pp. 143-151.
- Scott, R. A. & Marks, N. E., *Marketing and its environment: some issues and perspectives*, Belmont, Wadsworth, 1968.
- SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1974, 1976, 1978 en 1980.
- Seashore, S. E., Job satisfaction as an indicator of the quality of employment, *Social Indicators Research*, vol. 1, 1974, pp. 135-168.
- Sen, A. K., *Collective choice and social welfare*, San Francisco, Holden-Day, 1970.
- Sethi, S. P., Dimensions of corporate social performance: an analytical framework, *California Management Review*, vol. 17, nr. 3, 1975, pp. 58-64.

- Sheldon, E. B. & Moore, W. E., *Indicators of social change*, New York, Russell Sage Foundation, 1968.
- Sieben, G. & Goetzke, W., Forschungsstrategische Perspektiven der Betriebswirtschaftslehre bei gesellschaftsbezogener Betrachtung der Unternehmung, *Betriebswirtschaftliche Forschung und Praxis*, jrg. 26, nr. 1, 1975, pp. 43-53.
- Silk, L. S. & Vogel, D., *Ethics and profits*, New York, Simon & Schuster, 1976.
- Simon, H. A., Rational decision making in business organizations, *American Economic Review*, vol. 69, nr. 4, 1979, pp. 493-513.
- Simon, J. G., Powers, C. W. & Gunnemann, J. P., *The ethical investor*, New Haven, Yale University Press, 1972.
- Sitter, L. U. de, Kenmerken en functies van kwaliteit van de arbeid, in: J. J. J. van Dijk e.a. (1980).
- Smith, P. C., Kendall, L. M. & Hulin, C. L., *The measurement of satisfaction in work and retirement*, Chicago, Rand McNally, 1969.
- SMO, *Kritiek en tegenkritiek*, Scheveningen, Stichting Maatschappij en Onderneming, 1973.
- SMO, *Zorgen voor morgen*, Scheveningen, Stichting Maatschappij en Onderneming, 1975.
- Snellen, I. Th. M., *Benaderingen in strategieformulering*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1975.
- Spaink, E., Verplichte milieu-effectrapportering: waarom en hoe?, *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 63, nr. 3175, 1978, pp. 1032-1036.
- Spicer, B. H., Investors, corporate social performance and information disclosure: an empirical study, *Accounting Review*, vol. 53, nr. 1, 1978, pp. 94-111.
- Spilerman, S., Forecasting social events, in: K. C. Land & S. Spilerman (1975).
- Sraffa, P., The laws of return under competitive conditions, *Economic Journal*, vol. 36, 1926, pp. 535-550.
- Staehele, W. H., Plädoyer für die Einbeziehung normativer Aussagen in die Betriebswirtschaftslehre, *Zeitschrift für betriebswirtschaftliche Forschung*, jrg. 25, 1973, pp. 184-197.
- STEAG, *Sozialbilanz*, Essen, STEAG AG, 1972-1976.
- Steers, R. M. & Porter, L. W., *Motivation and work behavior*, New York, McGraw-Hill, 1979².
- Steinmann, H., *Das Grossunternehmen im Interessenkonflikt*, Stuttgart, C. E. Poeschel Verlag, 1969.
- Strien, P. J. van, Wat betekent humanisering van de arbeid?, in: C. de Galan e.a. (1980).
- Swaan, A. de, Een boterham met tevredenheid, *De Gids*, jrg. 134, nr. 4, 1971, pp. 209-220.
- Swanborn, P. G., Sociale indicatoren, in: P. G. Swanborn (1974).
- Swanborn, P. G., *Methoden en mensen*, Rotterdam, Universitaire Pers, 1974.
- Tempelaar, A. F., Gevolgen van de ontwikkeling naar vermaatschappelijking van de onderneming voor sociale verslaggeving en verantwoording, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, jrg. 53, nrs. 8/9, 1979, pp. 465-476.
- Thierry, Hk., Sociale indicatoren: signalen voor samenlevings- en bedrijfsbeleid, in: *Sociale indicatoren in beweging*, Deventer, Kluwer, 1977.
- Thierry, Hk. & Drenth, P. J. D., De toetsing van Herzbergs 'two-factor' theorie, in: P. J. D. Drenth e.a. (1970).
- Tinbergen, J., *Economic policy: principles and design*, Amsterdam, North-Holland, 1956.
- Tinker, A. M. & Lowe, E. A., A rationale for corporate social reporting: theory and evidence from organizational research, *Journal of Business Finance & Accounting*, vol. 7, nr. 1, 1980, pp. 1-17.
- Toffler, A., *Future shock*, London, Bantam, 1970.
- Topitsch, E., Das Verhältnis zwischen Sozial- und Naturwissenschaften, in: E. Topitsch (1967).
- Topitsch, E., *Logik der Sozialwissenschaften*, Berlin, Kiepenheuer & Witsch, 1967.

- Traas, L., Veranderde visies op de onderneming en hun consequenties voor de verslaggeving, in: J. W. van Belkum (1975).
- Traas, L., De informatieve waarde van de jaarrekening, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, jrg. 50, 1976, pp. 75-90.
- Turvey, R., On divergences between social cost and private cost, *Economica*, vol. 30, 1963, pp. 309-313.
- U.S. Department of Health, Education, and Welfare, *Toward a social report*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1969.
- Valk, J. M. M. de, *Maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef*, Rotterdam, Universitaire Pers, 1967.
- Vance, S. C., Are socially responsible firms good investment risks?, *Management Review*, vol. 64, 1975, pp. 18-24.
- Veld, R. J. in 't, *Meerderheidsstelsel en welvaartstheorie*, Leiden, Stenfert Kroese, 1975.
- Verhallen, H. J. G., *Het sociaal verslag: feiten en meningen*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1980.
- Viner, J., Cost curves and supply curves, *Zeitschrift für Nationalökonomie*, vol. 3, 1931, pp. 23-46.
- VNO/NCW, *Discussienota inzake de structuur van de onderneming*, Den Haag, VNO/NCW, 1976.
- Voorden, W. van, Sociologisering van de arbeidsmarkt, *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 65, nr. 3261, 1980, pp. 769-771.
- Vos, H. de, *Inleiding tot de ethiek*, Nijkerk, Callenbach, 1976.
- Vroom, V. H., *Work and motivation*, New York, John Wiley, 1964.
- Wallich, H. C., How business can rescue capitalism, *Fortune*, maart 1972, pp. 123-124.
- Wallich, H. C. & McGowan, J. J., Stockholder interest and the corporation's role in social policy, in: CED (1970).
- Walters, K. D., Corporate social responsibility and political ideology, *California Management Review*, vol. 19, nr. 3, 1977, pp. 40-51.
- Walton, C. & Eells, R., *The business system*, New York, Macmillan, 1967.
- Weber, M., Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, 1904, herdrukt in: M. Weber (1968b).
- Weber, M., Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften, 1917, herdrukt in: M. Weber (1968b).
- Weber, M., Wissenschaft als Beruf, 1919, herdrukt in: M. Weber (1968a).
- Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, (red.: J. Winckelmann), Tübingen, J. C. B. Mohr, 1968a.
- Weber, M., *Methodologische Schriften*, Frankfurt/M., S. Fischer Verlag, 1968b.
- Weihe, H. J., Konzepte einer gesellschaftsbezogenen Rechnungslegung, *Die Unternehmung*, nr. 3, 1975, pp. 219-230.
- Weisser, G., *Wirtschaftspolitik als Wissenschaft*, Stuttgart, 1934.
- Weisser, G., *Politik als System aus normativen Urteilen*, Göttingen, Schwartz, 1951.
- Wheatley, B. C. & Cash, W. B., The employee survey: correcting its basic weaknesses, *Personnel Journal*, vol. 52, 1973, pp. 456-459.
- Wilson, I. H., Business management and the winds of change, *Journal of Contemporary Business*, vol. 7, nr. 1, 1978, pp. 45-54.
- Winch, P., *The idea of a social science*, London, Routledge & Kegan Paul, 1963².
- Ydo, M. G., *Plezier in het werk*, Leiden, Stenfert Kroese, 1947.
- Young, A. A., Pigou's Wealth and Welfare, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 27, 1913, pp. 672-686.

- Young, A. A., Increasing returns and economic progress, *Economic Journal*, vol. 38, 1928, pp. 527-542.
- Zanders, H. L. G., 'Quality of work' en 'Quality of life': sociale indicatoren in onderzoeksprojecten in de V.S., in: *Sociale indicatoren in beweging*, Deventer, Kluwer, 1977.
- Zanders, H. L. G., Opinies over arbeid, *Intermediair*, jrg. 14, nr. 22, 1978, pp. 63-67.
- Zanders, H. L. G., Büchem, A. L. J. van & Berkel, J. J. C. van, *Kwaliteit van arbeid 1977*, Tilburg, IVA-Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, 1977.
- Zapf, W., Systems of social indicators: current approaches and problems, *International Social Science Journal*, vol. 27, nr. 3, 1975, pp. 479-498.

Personenregister

- Abas, P., 88
Abt, C. C., 100, 115
Ackerman, R., 181
Adorno, Th. W., 238
Aerde, J. A. O. M. van, 25, 141
Aisenbrey, W., 99
Albert, H., 135, 230, 234-236, 237, 239, 242, 243
Alexander, G. J., 21
Allerbeck, M., 161, 163, 171, 184
Andreasen, A. R., 204, 206
Andrews, F. M., 128, 133, 134, 139, 161
Andriessen, J. E., 51, 52, 58
Anshen, M., 31
Arendsen de Wolff, G. J. W., 86, 87, 88
Arrow, K. J., 25, 30, 76-80, 131
Athanasiou, R., 161

Baayens, J. M. J., 162, 164
Barbash, J., 141, 166, 189
Bauer, R. A., 126, 129, 133, 199
Baum, D. J., 8
Baumel, W. J., 60, 70, 71, 209
Beesley, M. E., 8, 21, 24
Belkaoui, A., 21
Bell, D., 10, 23, 127
Berg, J. J. van den, 164
Berger, C. J., 181
Bergsma, S., 9
Bergson, A., 72, 73, 75, 77, 78
Berle (jr.), A. A., 8, 10
Berting, J., 148, 149, 151, 152, 154, 157
Biderman, A. D., 133, 141
Bloemarts, J., 194
Blomstrom, R. L., 9, 20
Blum, F., 183
Boer, Th. de, 230, 235, 238
Boon van Ostade, A. H., 161

Boulding, K. E., 50, 68
Bouma, J. L., 9, 16, 42
Bowman, E. H., 21, 63
Braam, A. van, 88
Bragdon, J. H., 21
Brandenburg, J. E., 96
Brevoord, C., 90, 94, 118, 120, 183, 200, 202
Brooks, L. J., 183
Buchanan, J. M., 60
Buchholz, R. A., 21, 28, 31, 48
Burck, G., 27
Burnham, J., 8
Butcher, B., 92

Cabot Lodge, G., 23, 47
Campbell, A., 127, 128
Campbell, D. T., 163
Cash, W. B., 179, 185
Chamberlin, E. H., 58
Champion, G., 20
Chatfield, M., 7
Chayer, A., 35
Cherns, A. B., 168, 173
Cheung, S. N. S., 55, 60, 62, 69
Clapham, J. H., 57
Caase, R. H., 57, 59, 60, 61, 62, 72
Cobbenhagen, M. J. H., 43
Converse, Ph. E., 127, 128
Craft, R. E., 148
Cregten, H. K. M., 37
Cyert, R. M., 15, 34

Dahrendorf, R., 238
Davis, K., 9, 20, 31, 33
Davis, L. E., 168, 173
Day, G. S., 204, 207
Dekker, H. C., 89, 142, 177, 198

- Dierkes, M., 45, 86, 95, 106, 210, 21, 214, 216
 Dietel, B., 230, 237, 238, 244, 245
 Doel, J. v. d., 77
 Drenth, P. J. D., 149, 153, 162
 Drury, T. F., 141
 Duintjer, O. D., 237, 238, 239, 244, 245
 Dunham, R. B., 148, 149, 151, 156, 159, 163, 164, 168, 188
 Dijk, J. J. J. van, 9
- Eichhorn, P., 96, 114, 117
 Ellis, H. S., 56, 58
 Epstein, E. M., 9, 19
 Esters, R. W., 94, 100, 111-117, 118, 119, 217
 Evans, T., 8, 21, 24
 Eijgenhuijsen, H. G., 8, 39
- Faase, L., 172, 173
 Fellner, W., 56, 58
 Fiske, D. W., 163
 Ford II, H., 21
 Friedman, M., 12, 13, 16, 25, 30, 43
- Galan, C. de, 19, 36, 174, 175
 Galbraith, J. K., 10
 Gardell, B., 141
 Geest, L. v. d., 79
 Gier, H. G. de, 194, 197
 Gils, M. R. van, 174
 Goetzke, W., 36
 Goudzwaard, B., 49, 50, 52, 54, 61, 66, 67, 69, 145, 209
 Graaf, M. H. K. v. d., 156, 159, 164
 Graaff, J. de Villiers, 66
 Gray, E., 7, 10
 Greene, C. N., 148
 Gröjer, J. E., 106, 110, 111, 141
 Groot, A. D. de, 237, 239, 244, 245
 Gunnemann, J. P., 37, 39, 41
- Habermas, J., 238
 Handy, C. R., 206, 207
 Hartog, F., 29, 31, 51, 63, 64, 74, 79
 Hay, R., 7, 10
 Hayek, F. A., 13, 14
 Head, K. B., 161
 Heald, M., 12, 17, 22
 Heertje, A., 48
 Heide, H. ter, 19
 Heinen, E., 230, 237, 238, 244, 245
- Henderson, H., 19, 28
 Hennipman, P., 49, 59, 61, 63, 67, 68, 75, 90, 143
 Herman, J. B., 148
 Herzberg, F., 148, 152, 153, 155, 156, 158, 159
 Hetland, J. L., 102, 103
 Heyne, P. T., 14, 27
 Hicks, J. R., 51, 64, 68
 Hirsch, F., 16, 25
 Hodgetts, R. M., 10
 Hoefnagels, H., 18
 Hoekman, K., 160, 161
 Hoef, J. A. P. van, 172, 173
 Hoorn, Th. P. van, 142, 181, 191
 Houten, B. C. van, 245
 Huber, G., 42, 43, 46, 85
 Huetting, R., 52, 209
 Huigsloot, P. C. M., 129, 130, 135, 136
 Huizinga, G., 156, 159, 164
 Humble, J., 203
- Jacoby, N. H., 7, 27, 33
 Jensen, R. E., 92, 100, 103, 203
 Junker, D., 243
- Kahn, R. F., 58
 Kahn, R. L., 152
 Kaldor, N., 64
 Katzell, R. A., 190
 Kaysen, C., 9, 10, 19
 Keller, P., 50, 52, 53, 57
 Kemp, M. C., 78
 Kesteren, R. A. van, 164, 178, 179, 184, 188
 Kirsch, G., 10, 36, 48, 144
 Klaassen, J., 120
 Klant, J. J., 236, 237
 Knight, F. H., 58, 61
 Köbben, A. J. F., 230
 Koopman, P. L., 160, 161
 Kuin, P., 12, 18, 19, 26, 30, 40
- Land, K. C., 126, 129, 130, 131, 135
 Langman, H., 42
 Lawler III, E. E., 148
 Leavitt, C., 204
 Leeuw, J. D. de, 42
 Leipert, C., 129
 Levitt, Th., 13, 14, 31
 Limperg (jr.), Th., 229
 Linowes, D. F., 91, 94, 100-102, 118, 119

- Little, I. M. D., 64, 65, 66, 68, 77, 238
 Locke, E. A., 148, 149, 151, 153
 Loitlsberger, E., 238, 239, 240, 241
 Lowe, E. A., 89, 215
 Lustgraaf, R. E. v. d., 129, 130, 135, 136
 Luthans, F., 10

 Man, H. de, 170
 Man, L. J. de, 8, 39
 Mangione, T. W., 161
 March, J. G., 15, 34, 35, 36, 144
 Marlin, J. A. T., 21
 Marshall, A., 7, 51, 52, 53, 56
 Martin, W. F., 47
 Maslow, A. H., 23
 Mayston, D. J., 77
 McGowan, J. J., 22
 McNeal, J. U., 207
 Meade, J. E., 69, 70
 Means, G. C., 8
 Meerman, P. G., 118
 Meester, C. de, 194, 197
 Merkies, A. H. Q. M., 79
 Merrihue, W. V., 190
 Mintrop, A., 96
 Mishan, E. J., 50, 75, 79, 80
 Monsen, R. J., 18, 24
 Moore, W. E., 127, 129, 133
 Moskowitz, M. R., 21
 Myint, H., 50
 Myrdal, G., 68

 Narver, J., 21
 Nath, S. K., 74, 75, 131
 Neuberger, O., 161, 163, 171, 184
 Ng, Y. K., 78
 Nijkamp, P., 209, 213

 Oates, W. E., 60, 70, 71, 209
 Ogburn, W. F., 126
 Olson, M., 127
 Oort, C. J., 58, 59
 Opschoor, J. B., 209

 Palmer, R., 185
 Perrow, Ch., 19, 21
 Pfaff, M., 206, 208
 Pfeffer, J., 36, 199
 Phillips (jr.), C. F., 27, 29
 Picot, A., 7, 48, 50, 89, 114, 144, 200, 203, 204, 205, 226
 Pigou, A. C., 51, 52-63, 65, 66, 144-146

 Poel, J. H. R. van de, 9
 Polak, F., 231, 239
 Pommer, E. J., 134, 135
 Popper, K. R., 235, 238, 241, 242
 Portigal, A. H., 139, 141, 155, 158, 166
 Post, J. E., 31, 37, 38, 39, 246
 Powers, C. W., 37, 39, 41
 Praag, C. S. van, 134, 135
 Prakken, B., 34
 Preston, L. E., 10, 31, 37, 38, 39, 210, 211, 214, 216, 246

 Quinn, R. P., 150, 154, 156, 159, 161, 164, 170

 Rey, F., 110
 Rickert, H., 232
 Risselada, T. F., 89
 Robbins, L., 63
 Robinson, J., 58
 Robinson, J. P., 150, 161, 162, 163
 Rodgers, W. L., 128
 Rostow, E. V., 8, 27, 30
 Rothenberg, J., 77

 Salancik, G. R., 36, 199
 Samuelson, P. A., 72, 73, 75, 76, 77, 78
 Schanz, G., 240
 Schneider, B., 207
 Schoenfeld, H. M., 83, 95
 Schreuder, H., 1, 2, 8, 39, 83, 91, 93, 95, 110, 120, 141, 181, 183, 210
 Schreuder-Sunderman, A. A., 120, 179, 180, 188, 199, 227
 Schröder, K. T., 19
 Schulte, H., 95, 96, 97
 Schumpeter, J. A., 16, 23
 Scitovsky, T., 59, 64
 Seashore, S. E., 140, 166, 169, 170, 171, 248
 Sen, A. K., 77
 Sethi, S. P., 10, 17
 Sheldon, E. B., 127, 129, 133
 Shephard, L., 154, 156
 Sieben, G., 36
 Silk, L., 47
 Simon, H. A., 15, 16, 34, 35, 36, 144
 Simon, J. G., 37, 39, 41
 Sitter, L. U. de, 148, 149, 151, 152, 154, 157, 171
 Smith, A., 7
 Smith, F. J., 148, 149, 151, 156, 159, 163, 164, 168, 188

- Smith, P. C., 136, 151, 163
 Snellen, I. Th. M., 40, 45
 Spaink, E., 213
 Spicer, B. H., 21
 Spilerman, S., 129
 Straffa, P., 58, 61
 Staehle, W. H., 238, 240, 242
 Staines, G. L., 154, 156, 170
 Stark, A., 106, 110, 111, 141
 Steinmann, H., 9, 11, 19, 25, 48
 Stiles, N. B., 8
 Strien, P. J. van, 174
 Stubblebine, W. C., 60
 Swaan, A. de, 171, 172, 178
 Swanborn, P. G., 129, 134, 135, 136, 200

 Tempelaar, A. F., 210
 Thierry, Hk., 136, 153
 Tinbergen, J., 75
 Tinker, A. M., 89, 215
 Toffler, A., 22
 Topitsch, E., 230, 243
 Traas, L., 7, 11, 85, 90, 202
 Turvey, R., 60

 Valk, J. M. M. de, 42
 Vance, S. C., 21

 Veld, R. J. in 't, 75, 77
 Viner, J., 58, 59
 Vogel, D., 47
 Voorden, W. van, 173, 174
 Vos, H. de, 25, 46
 Vroom, V. H., 148, 149, 152, 153, 155, 158, 163

 Wallich, H. C., 22, 24
 Walters, K. D., 24
 Weber, M., 229, 230, 231-233, 238, 245
 Weihe, H. J., 96
 Weisser, G., 239
 Werkman, B., 160, 161
 Wheatley, B. C., 179, 185
 Wilson, I. H., 23
 Winch, P., 239
 Withey, S. B., 128, 139, 161

 Ydo, M. G., 148, 170
 Young, A. A., 58

 Zanders, H. L. G., 128, 134, 139, 154, 156, 159, 162, 164, 165, 173
 Zapf, W., 130, 132
 Zenz, N., 114

Zakenregister

- aandeelhouders 13, 17, 21, 36
- antwoordplicht 86-87, 180
- arbeid
  - beleving van de- 147 e.v., 165, 172, 176, 192, 195
  - humanisering van de- 174, 192
  - kwaliteit van de- 128, 139, 167-176
  - maatschappelijk perspectief op- 169, 173, 175-176, 182, 185,
  - organisationeel perspectief op- 169, 173, 175-176, 182, 185
- arbeidsindicatoren 140 e.v.
- Arbeidsinspectie 193, 195
- arbeidsomstandigheden 53, 154, 167, 171, 180, 194
- Arbeidsomstandighedenwet 141, 185, 191-198, 228
- arbeidssatisfactie 139, 145, 146 e.v., 151, 175, 189, 192, 223
- arbeidssatisfactie
  - algemene- 150-151, 154, 162, 166, 170
  - beperkingen van- 167 e.v.
  - componenten van- 150 e.v.
  - determinanten van- 151 e.v.
  - dimensies van- 150 e.v.
  - en absentisme 148-149, 200
  - en facetten van het werk 150-157, 165, 170
  - en produktiviteit 148, 200
  - en verloop 148, 200
  - methoden en instrumenten 157-165
  - onderzoek naar- 148 e.v., 170, 172
- arbeidsveiligheidsrapport 192-193
- arbeidsvoldoening 147
- Arbeitsbeschreibungs- Bogen 163
- Attitude-Schaal voor Industriële Arbeid (A.S.I.A.) 156, 159, 164
- bedrijfsenquête 164, 178 e.v., 185
- Bedrijfsenquête Staf- en Kaderpersoneel 156, 159, 164
- beleidsvoornemens 186, 190
- behavioral theory of the firm 34-35
- belangen
  - van aandeelhouders 13, 21-22
  - monisme 9, 25
  - pluralisme 9, 25
  - princiële onverenigbaarheid van- 88
- belastingen 14, 59, 71, 81
- berichtgeving 83
- berichtgeving
  - bedrijfstaksgewijze aanpak van- 179, 184, 226
  - kosten van- 198, 201, 216
  - niveau van- 122, 147, 216
- besluitvormingsgroep 36, 42, 47, 84, 144, 176, 177, 185, 216, 220
- besluitvormingskosten 60, 62, 69, 81
- bevrediging uit arbeid 66, 67, 110, 145, zie ook: arbeidssatisfactie
- centralisatie van de besluitvorming 45
- codificatie 25, 227
- collectieve goederen 15, 70-71
- Comment-maker's function 75, 131
- compensatie 49, 55, 62, 64, 67, 71
  - hypothetische- 64
  - toets 64
- concurrentie 15, 29-30, 45, 47, 198-199
- Constitutional (Voting-Machine) Function 76-131
- consumentensatisfactie 204-208
- consumptieprofiel 208
- content van het werk 152
- context van het werk 152, 156
- corporate society state 14, 29

- creations of atmosphere 69-71
- criterium van Pareto 63-64, 67, 68
- critical incidents methode 152-153
- deelgenoten 35-36, 42, 47, 84-85, 121-122, 220
- deelhebbers 36, 220
- deelnemers 35-36, 220
- deelsatisfacties 150-151
- demarcatiecriterium 241-242
- democratisering 44, 48, 145
- dissatisfactie 152-153, 170, 204
- dissatisfiers 153, 156
- dosis-effect relaties 81, 213
- economische oorzaak 53, 65-66, 67
- economische orde 23-24, 30, 38, 45, 50
- effecten
  - expretiale- 49, 59, 62, 67, 69
  - externe- 49, zie: externe effecten
  - van ondernemingsbeslissingen 40-43, 80-82, 118
- efficiency 15, 27
- eigenbelang 7, 12, 20-22, 43, 54
- eigendomsrechten 8, 47, 62, 81
- enquête 161, 171, zie ook: bedrijfsenquête
- equity 15
- ethiek, 13, 18, 24-25, 30, 73, 75-76
- external economies 51, 56, 58, 59
  - pecuniary- 59, 62
  - technological- 59, 62, 69
- externalities
  - depletable- 71-72
  - undepletable- 71-72
- externe effecten 15, 49 e.v., 111 e.v., 144-146, 221
- externe effecten
  - en de compensatietoets 67
  - van de consumptie 50, 56, 67, 121
  - Pareto-irrelevante- 60
  - produktiegebonden- 50, 121
  - tweezijdigheid van- 60, 62
- facetten van het werk 149 e.v., 165, 182-184
- factoranalyse 136, 153-154, 164
- falsificatiecriterium 235, 241
- ge- en verboden 59, 81
- gekozen posities 66
- Index of Organizational Reactions 163-164
- Impossibility theorem 76-77, 79
- Index of Consumer Satisfaction 206
- indicatoren 103, 197, zie ook: maatschappelijke indicatoren
  - belevings- 133-134, 136, 137, 169, 175, 182, 190, 197, 204, 208, 212
  - betrouwbaarheid van- 162
  - van de consumptie 203-208
  - van het milieu 208-215
  - objectieve- 133-134, zie ook: situationele indicatoren
  - situationele- 134, 168-169, 175-176, 179-180, 184-185, 190, 204, 214
  - subjectieve- 133-134, zie ook: belevings-indicatoren
  - validiteit van- 162, 163, 171-172
- informatie
  - financiële- 2, 90, 94, 118, 119, 124, 202
  - geheimhouding van- 88
  - kwalitatieve- 191
  - milieu/omgevings- 94, 118, 202, 208-215
  - prospectieve- 90, 118, 186, 188-191, 196
  - recht op- 87-88
  - relevantie van- 91, 110, 120, 190
  - sociale- 94, 118, 181, 202, 215
  - volledigheid van- 189-190, 195
- informatieverstrekking 83, zie ook: berichtgeving
  - externe- 84-87, 120, 146, 202, 215-218, 222
  - interne- 84-86, 146, 215
  - vorm van- 180
- information overload 86, 180
- internal economies 51
- internalisering 41, 62
- interpersonele nutsvergelijking 57, 63-64, 66, 67
- interview 161, 171, 179, 182, 185
- jaarplan
  - Arbo- 193-197, 207, 208
- jaarverslag
  - Arbo- 193-197, 207, 208
  - sociaal- 2, 89, 141, 142, 180, 188, 195-197, 228
- Job Descriptive Index (JOI) 153, 162-163
- job satisfaction
  - facet-free- 150, 154
  - facet-specific- 150, 154, 186
- kapitalisme 24, 31, 45
- kostencontroverse 57-59.

- kostencurve 50, 51-52, 56, 57
 kritisch-rationalisme 235, 240, 242

 leefsituatie 133, 134, 137
 legitimiteit 8, 10-11, 22, 28, 199

 maatschappelijk activisme 40, 45, 91-93, 221
 maatschappelijke berichtgeving
   aanzetten tot- 94-115
   arbeidsgedeelte van- 125, 142, 166
   basisvragen van- 84, 95, 117-119, 215
   conceptueel kader van- 91-94, 99, 101, 106, 111, 114, 117
   deelterreinen van- 140-142, 201-203
   indicatorenbenadering van- 124 e.v., 203, 222
   integrale, financiële modellen van- 111, 115-117, 122
   integratie van- 119, 122-123, 210, 215-1218, 226-227
   meetniveaus in- 92, 119, 122-123, 124, 191
   verantwoordelijkheid voor- 177-178
 maatschappelijke besluitvorming 76-80
 maatschappelijke doelstellingen 27, 30, 31, 129, 135
 maatschappelijke indicatoren 126-140
   functies van- 128-130, 140
   systemen van- 136-140, 216-218
 maatschappelijke problemen 17-19, 28, 32-34, 40, 43, 45
 maatschappelijke veranderingen 126, 127, 129
   -van ondernemingen 4, 12, 17, 32-34, 37-40-48, 82, 84, 91, 118, 201, 220-221, 245
   argumenten contra- 27-31, 43-45
   argumenten pro- 17-25
   onduidelijkheid van- 17, 31
   wenselijkheid van- 45
 maatschappelijke verwachtingen 22, 26, 34
 maatschappelijke welvaartsfunctie 72, 73-80, 113, 115-116, 130-132, 217
   autoritaire- 75, 79, 80
   individualistische type van- 78-79, 80, 131, 173, 217
   persoonlijke- 75, 79, 80
 Macht
   -van de onderneming 9, 19-20, 28-29, 44, 47
   -van managers 8, 13

 marginaal privaat produkt 54-57, 60, 145
 marginaal sociaal produkt 54-57, 60, 145
 marktmechanisme 14-15, 16, 24, 27, 33
 marktonvolkomenheden 15, 24, 59, 220
 milieubeleving 212, 213
 milieu-effect 210, 213-214
 milieu-effectrapport (MER) 212-214
 milieu-effectrapportage (m.e.r.) 209, 212-215
 milieu-indicatoren 208-215
 milieu-problematiek 18, 32, 81, 208
 monetaire meetbaarheid 52, 53-54

 national dividend 53-55, 61, 63
 New Welfare Economics (NWE) 64, 65-66, 69, 131
 niet-op-winst-gerichte organisaties 4, 37
 normativisme 236, 239-241, 242
 normativiteit A1, A5, A11, 26, 32, 42, 45, 53, 75, 135-136, 172, 229 e.v.
 normen en waarden 10, 22-23, 25, 81, 231
 nutsfunctie 50, 66

 objectiviteit 232, 235
 omgevingseffectrapportage 214-215
 onderhandelingen 59-61, 62
 onderneming 3-4
   -als samenwerkingsverband 9, 12, 35
   autonomie van de- 38
   doelstelling(en) van de- 15-16, 103, 106, 118, 225
   doelstellingsfunctie van de- 15-16, 215
   grote- 11, 12, 19, 32, 45-46, 192
   keuzevrijheid van de- 19, 46
   klassieke model van de- 7, 11, 12-17, 27
   management-model van de- 8, 11
   open model van de- 9, 11, 23, 34-37
   primaire functie-uitoefening van de- 38-41, 43, 45, 50, 91, 121
   secundaire betrokkenheid van de- 37-38
   vermaatschappelijking van de- 9
 ondernemingsgewijze produktie 16, 19, 22, 27
 Ondernemingsraad (OR) 142, 178, 180, 188, 195, 196
 onvolkomen kennis 121, 175
 overheid
   -en bedrijfsleven 18, 23-24, 30-31, 44-45

 Pareto-optimum 64
 participanten 9, 12, 35-36, 42, 106-111

- Policy-maker's function 75, 131, 169, 173, 217
- prisoners' dilemma 30, 47
- privacy
recht op 88, 199
- psychologisch contract 178, 185, 190
- regulering 23-24, 45, 93
- relevantiecriteria 91, 110, 120
- response sets 162
- satisfiers 152, 156
- selectiviteit 135, 234, 238, 244
- sociaal beleid 180, 186, 190-191, 197, 198, 218
doelstellingen van- 190, 201
evaluatie van- 191, 198, 201
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 127, 134, 137, 139, 217
- Sociaal en Cultureel Rapport 127, 137-138
- sociaal profiel 182-187, 190, 197
- social accounting 2, 91, 126, 129, 199
- social indicators 125, 126, zie ook: maatschappelijke indicatoren
- social reporting 129
- Social Welfare Function 72, 76, zie ook: maatschappelijke welvaartsfunctie
- sociale berichtgeving 142 e.v., 176 e.v., 223
-en arbeidsindicatoren 176-201
-en Arboret 195-198
procedures voor- 175, 177-181
structuur van de- 182-188
- special-purpose institution 27, 44
- spontane informatieplicht 86-87, 180
- subsidies 31, 56, 59, 71, 81
- tailored survey 178-179
- tolerantiepostulaat 244
- transparantie 230, A17, A19
220, 244, 245
- two-factortheorie 152-153
- unpaid factors 69-71
- validiteit 137, 156, 162, 171-172
- verantwoordelijkheid 4-43
collectieve- 42, 177
indirectheid van- 46, 48
persoonlijke- 42, 43
-van de manager 13
-van wetenschapsbeoefenaren 245
- verantwoordelijkheidsgebied
-van de onderneming 41, 147, 149, 165, 166
- verantwoording 43, 85, 118, 120, 178, 202-203, 216
- verslaggeving 83
maatschappelijke- 126, 141
sociale- 141, 142, 199
- volledigheidscriterium 189, 190, 195
- waardegebonden 135-136, 231, 233
- waardegeladen 135-136
- waarde-oordeel 68, 75, 136, 230, 231 e.v.
- waarderingen
-van ondernemingsactiviteiten 33, 36, 40-41, 146, 218
- waardevrijheid A12, A13, 230, 233 e.v.
- waardevrijheidspostulaat 230, 233, 238, 241, 243, 244
- waarden
-en feiten 231, 233, 238
-en wetenschap 25, appendix
- waardendiscussie 232, 233, 245
- welfare
economic- 52-57, 61, 63, 65-66, 144-146, 192
total- 52-57, 61, 65, 145, 155-156
- welvaart
-van de deelgenoten 42, 44, 48, 216
- welvaartsbegrip
formele, subjectieve- 42, 49, 120, 146, 192
- welvaartstheorie 50, 52, 53, 130-133, 147
Bergsonianse- 51, 72-80
Paretiaanse- 51, 63-72, 74, 145
Pigovianse- 50-63, 74
- welzijn 137-139, 140, 154, 194-197
- werkextrinsieke variabelen 153
- werkintrinsieke variabelen 152-153
- werknemers
als participant/deelgenoot 9, 35, 95, 106, 141, 144, 154
- Wet op de Ondernemingsraden (WOR) 141, 185, 191, 196, 197, 228
- wetenschap
basisbeslissingen van- 135, 234, 242
- wetenschapsideaal 237, 242, 244
- wetgeving 24-25, 30, 87-88, 93, 185, 191, 199, 210, 227-228, 239
- winstmaximalisatie 7, 12-16, 27, 58
- winststreven 4, 20, 27-28, 31, 41, 43

Summary

The aim of this study is twofold. First, the possible interpretations of the term 'social responsibility of business' are explored in order to arrive at an operational definition. Second, the consequences of the adoption of such a responsibility by a business enterprise are examined with respect to its external, non-financial reporting.

In chapter 2 the classical, managerial and open-systems model of the firm are presented. It is concluded that the classical view of corporate responsibility no longer holds for the large corporation. According to this view the responsibility of business is to maximize its profits within the legal and moral framework of society. Arguments for and against a wider definition are examined. The open-systems model of the firm is extended to include not only those participants who make a contribution to the functioning of the firm but also those who are merely affected by business decisions. The position taken in this study is that the firm is responsible for all effects generated by its decisions. Effects on persons who are not instrumental to the firm's functioning as well as non-monetary effects are included in this delineation of corporate responsibility. However, the firm is not expected to undertake social action unrelated to its area of primary involvement (*cf.* Preston and Post, 1975). Such action is designated here as 'social activism'. It is recognized that every stand taken in the debate on corporate social responsibility is necessarily tied to the values of the debater. Therefore, the appendix to this study outlines the methodological views of the author on the role of values in scientific reasoning.

The position taken in chapter 2 implies that the non-monetary effects generated by the firm are part of its responsibility. These effects are known as 'externalities' and have been dealt with primarily in welfare economics. In chapter 3 the Pigovian, Paretian and Bergsonian branches of welfare

economics are examined for solutions to the problem of externalities. The solutions proposed include Pigovian taxes and subsidies, outright prohibitions or injunctions, assignment of property rights, and direct negotiations. Although these instruments may be effective in many cases, not all externalities generated by the firm can be handled in these ways because of both theoretical and practical limitations. The world remains 'full of unpaid costs and unappropriated services'. Another finding of this chapter is that the valuation of the remaining externalities cannot be based in practice on the construction of a (collective) Social Welfare Function.

Chapter 4 introduces the term 'corporate social reporting' which is defined as: the information provided by a business entity to its participants with respect to the effects of its activities judged relevant by those participants. The criterion of relevancy of information is thus embedded in the welfare evaluations of the participants. Several approaches to the problem of social reporting, both practical and theoretical, are discussed. The most pretentious of these approaches strives for an integral, monetary valuation of all corporate effects. On the basis of our findings in the previous chapter, such an approach is not considered feasible in practice. Quantification is only possible by employing different measurement units for the diverse effects, i.e., by following an indicator approach.

Social indicators are interpreted in chapter 5 as empirical references to the arguments in Social Welfare Functions. Systems of social indicators on a (inter-) national level are assessed in order to determine whether these can be used as a framework for social reporting at the corporate level. These systems turn out to be as yet too provisional in design and too general in character. Attention is subsequently focussed on that part of the social report which is primarily addressed to the employees. Following the general definition of social reporting, this part of the report should contain the effects considered relevant by the employees. It is argued that subjective indicators derived from the employees' expression of job satisfaction are particularly useful in this context. In our view, job satisfaction can be sufficiently operationalized and measured to be used for corporate reporting purposes. The dimensions of job satisfaction which are established empirically reflect the facets of the work situation deemed relevant by the employees themselves. Indicators pertaining to these dimensions can be used as the components of a 'social profile' expressing the employees' evaluations of the work situation.

For various reasons these perceptual (subjective) indicators should,

however, be complemented by situational (objective) indicators. Among these reasons are the accommodative patterns of the human being, as put forward by, e.g., Seashore (1974), and the possibility of employees having incomplete knowledge. Complementary situational indicators can be selected from an organizational as well as a societal perspective. Perceptual and situational indicators form two of the three elements of a proposed structure for social reporting to employees. The third element is prospective social information. Social goals can be operationalized by utilizing both types of indicators. Programs designed to attain specified levels of the goal indicators can be formulated. Consequently, the evaluation of social policies can be twofold. One can check whether the programs have been executed according to plan, but, in addition, one can verify whether the programs have led to the aspired levels of the goal indicators. The procedural aspects of such a mode of social reporting are discussed as are the pros and cons of embarking upon such a course.

Finally, some literature regarding indicators of consumption and of the environment is discussed, and the need for an integration of the various areas of social reporting is dealt with. Integration of external reporting is, in our view, dependent upon integration of decision-making. It is not an end in itself. To the extent that decision-making is integrated, the relationships between the various aspects should be expressed in the social report. The integration should not, however, result in a loss of that specific information which is relevant for particular welfare evaluations by the participants.